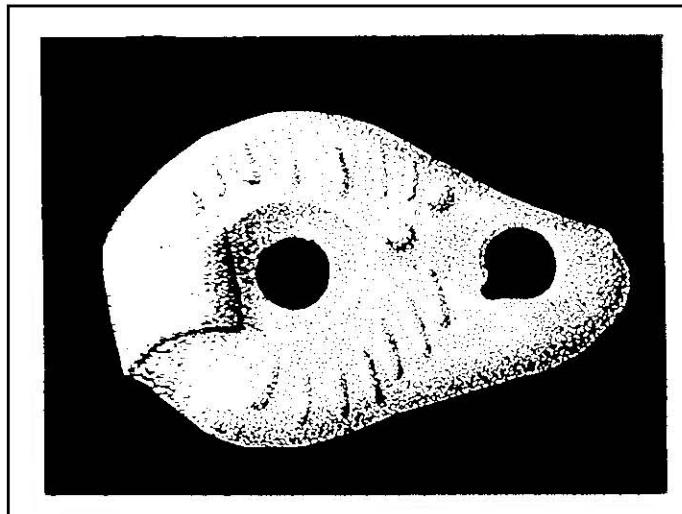

ISSN 0320—9407

АРХЕОЛОГІЯ

59*1987

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. Ф. Генінг* (заступник відповідального редактора), *B. Д. Баран*, *C. Д. Крижницький*, *B. Н. Станко*, *P. П. Толочко*, *O. Г. Шапошникова*, *O. М. Приходнюк* (відповідальний секретар), *B. M. Даниленко*

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40
Інститут археології АН УРСР
тел. 295-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

59 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1987

СТАТТИ

О. Г. ВАНГОРОДСЬКА

Вироби з золота та срібла в культурах енеоліту—бронзи на території України

Масові розкопки поселень та курганів епохи бронзи ввели в науковий обіг величезні матеріали не лише для вивчення епохи в цілому й загального обрису культур цього періоду, але й окремих їх компонентів, зокрема прикрас.

Хоча прикраси бронзової доби звичайно привертують увагу дослідників, фіксуються й описуються ними, але вони й досі не стали предметом спеціального вивчення. В узагальнюючих працях, присвячених окремим культурам епохи бронзи, категорії прикрас лише пепераховуються або коротко описуються. Є кілька досліджень, що стосуються питань хронології й зв'язків, де основним фактичним матеріалом є прикраси. В них дослідники висловлюють зауваження щодо датування культурної належності й походження окремих категорій прикрас¹. Однак загальної праці, присвяченої прикрасам епохи бронзи й питанням, які з ними пов'язані, немає.

Дана стаття присвячена вивченню невеликої групи виробів — переважно прикрас з дорогоцінних металів епохи енеоліту — бронзи території України. Метою статті є зведення й систематизація прикрас з золота та срібла, картографування пунктів знахідок виробів, а також створення приблизної типолого-хронологічної класифікації їх форм. При визначенні дат побутування прикрас використовувалися вже

існуючі хронологічні розробки. А для створення більш повного уявлення про появу й поширення виробів з дорогоцінних металів на території України враховували вироби ранішого часу, практично з моменту їх появи на цій території.

Давні європейці близько 6 тис. років тому вступили в епоху раннього металу. В Балкано-Карпатському районі вперше в Європі використано властивості міді для виготовлення знарядь та прикрас. Велику кількість золота IV тис. до н. е. (понад 2000 золотих виробів загальною вагою близько 6 кг) виявлено у Варненському некрополі, що дало змогу виділити північно-балканський центр металургії у високорозвинений і повністю незалежний від східних та південних впливів².

Приблизно в цей же час (блізько 4400—4300 рр. до н. е.) перше золото проникає і на Близький Схід (Південна Месопотамія), де з нього виготовляли не тільки прикраси, а й знаряддя праці³. Це був початковий період знайомства з металом, коли бронза ще не була відома, а технологічні властивості міді й золота легко конкурували.

Вироби з дорогоцінних металів в культурах епохи енеоліту — бронзи території України порівняно нечисленні й походять переважно з поховань. Ми врахували близько 124 екземплярів з 32 пунктів (рис. 1).

Одна з найдавніших золотих прикрас походить з Микільського неолітичного могильника Надпоріжжя з його найпізнішого поховання, яке датується серединою IV тис. до н. е. й належить до дніпродонецької культури. Це кругла підвіска діаметром 1 см з кінцями, які заходять один за один. Виготовлена з тонкої пластини шириною 1—2 мм (рис. 2, 1). Поруч з золотою лежала близька за формою мідна підвіска, яка виготовлена з трохи розплощеного дроту⁴.

За складом й домішками мідні вироби з Микільського могильника близькі до металу ранніх етапів трипільської культури, зокрема до виробів знаменитого Карбунського скарбу⁵. Таким чином, метал з цієї пам'ятки, очевидно, західного, карпато-дунайського походження й потрапив в середовище дніпро-донецьких племен внаслідок їх контактів з ранньотрипільськими племенами. Підтвердженням цьому є знахідки трипільської кераміки в похованнях Микільського могильника. А поскільки в Карпато-Дунайському басейні знаходились значні родовища золота, розробка яких розпочалася з найдавніших часів, то не виключено, що золота підвіска Микільського могильника також західного походження. Ще одним доказом цього є те, що близькі за формою підвіски відомі й на Варненському могильнику.

В трипільських пам'ятках території України золоті прикраси поки що невідомі. В Молдавії серед прикрас середнього періоду культури Трипілля-Кукутені трапилася золота підвіска-амulet у вигляді тонкої пластини підпрямокутної форми, один її короткий край заокруглений, а два довгих плавно вигнуті. В ній є п'ять отворів: великий на заокругленому кінці, чотири маленьких — на двох протилежних кутах. По краю підвіска прикрашена рядом круглих вдавлень⁶.

Найдавніші прикраси з срібла відомі на пам'ятках усатівського типу (друга половина III тис. до н. е. за В. Г. Збеновичем⁷). Вони представлені 14 цілими скроневими спіральними підвісками й одним фрагментом, очевидно, від такої ж підвіски. Ці знахідки трапились в Усатівському могильнику (Одеська обл.) в чоловічих та жіночих похованнях і знаходились по 1—2 в районі черепа. В к. * 1—13 у центральному похованні знайдено 11 скроневих підвісок, більшість яких схожі між собою та виготовлені з товстого або тонкого круглого в перерізі дроту діаметром 0,2—0,4 см. Переважають підвіски в 1,5 оберти спіралі й у формі незамкнутого кола діаметром 1—1,5 см (рис. 2, 2). Виявлено також підвіски в 3—4 оберти діаметром 2 см.

* к. — курган.

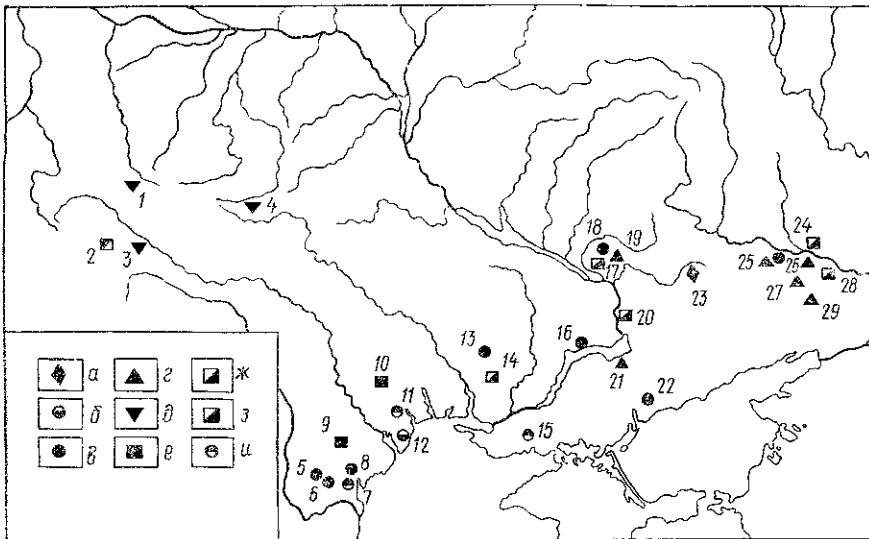

Рис. 1. Карта розповсюдження виробів з дорогоцінних металів в епоху енеоліту — бронзи на території України:

1 — дніпро-донецька культура, 2 — трипільська культура, 3 — ямна культура, 4 — катакомбна культура, 5 — півкарпатська культура, 6 — культура багатоваликової кераміки, 7 — комарівська культура, 8 — зрубна культура, 9 — Крилос, 10 — Буглів, 11 — Яски, 12 — Острівне, 13 — Струмок, 14 — Вишнєве, 15 — Бородино, 16 — Крижовий, 17 — Кочкувате, 18 — Усатове, 19 — Старогорожене, 20 — Копачівка, 21 — Нікополь, 22 — Лобойківка, 23 — Ковпаківка, 24 — Заплавка, 25 — Петро-Михайлівка, 26 — Орлянка, 27 — Аккермень, 28 — Микільське, 29 — Нова-Кардашевська, 30 — Зимогір'я, 31 — Ворошиловград, 32 — Фрунзе, 33 — В. Суходол, 34 — Благодівка.

Дослідження металевих виробів з Усатівського могильника (серед них 5 срібних підвісок) показало, що вони виготовлені за допомогою гарячого кування (4 екз.) та волочіння (1 екз.).⁸

Срібні скроневі підвіски описаного типу були дуже поширені в епоху енеоліту не тільки серед трипільської культури, а і ямної. Найближчі аналоги їм відомі з курганів Царева Могила, Аккермень, Нікополь та ін.⁹

Вироби з дорогоцінних металів ямної культури нечисленні та переважно однотипові. Це спіральні підвіски в 1,5—4 оберти спіралі з говстого або тонкого, круглого в перерізі дроту діаметром 0,1—0,3 см з діаметром отвору 0,5—1,5 см. Їх виявлено в жіночих і чоловічих похованнях в районі черепа по два вироби (сс. Яски, Острівне, Ковпаківка, Вишнєве, Старогорожене та ін.) (рис. 2, 3, 4, 5, 6).¹⁰ Очевидно, подібні вироби не мають вузької хронології й побутують починаючи від пізнього Трипілля протягом всього бронзового віку. Дечим відрізняється від вищеписаних золота спіральна підвіска в 7 обертів з с. Старогорожене Миколаївської обл. (рис. 2, 7)¹¹ й срібна — в 2,5 оберти з с. Зимогір'я Ворошиловградської обл. з розклепаними кінцями (рис. 2, 8).¹² Останню слід вважати пізнішою, поскільки подібні зустрічаються в похованнях катакомбної культури.

З початком епохи бронзи кількість і асортимент прикрас з дорогоцінних металів збільшується, хоча загальна кількість лишається незначною. Найбільш масовою категорією прикрас з золота та срібла, як і раніше, лишаються підвіски. В цю групу об'єднані як саме скроневі підвіски, так і сережки, тому що в більшості випадків спосіб їх носіння залишається невідомим. Ці вироби трапляються біля вушних і біля скроневих кісток черепа в чоловічих та жіночих похованнях. Часто в опису вказується, що підвіски знайдені з обох боків голови або лише зліва, справа, під черепом — без деталізації. Форма й закінчення дужки також часто не можуть служити доказом того або іншого способу носіння (у волоссі або вухах) тому поділ цих прикрас досить умовний.

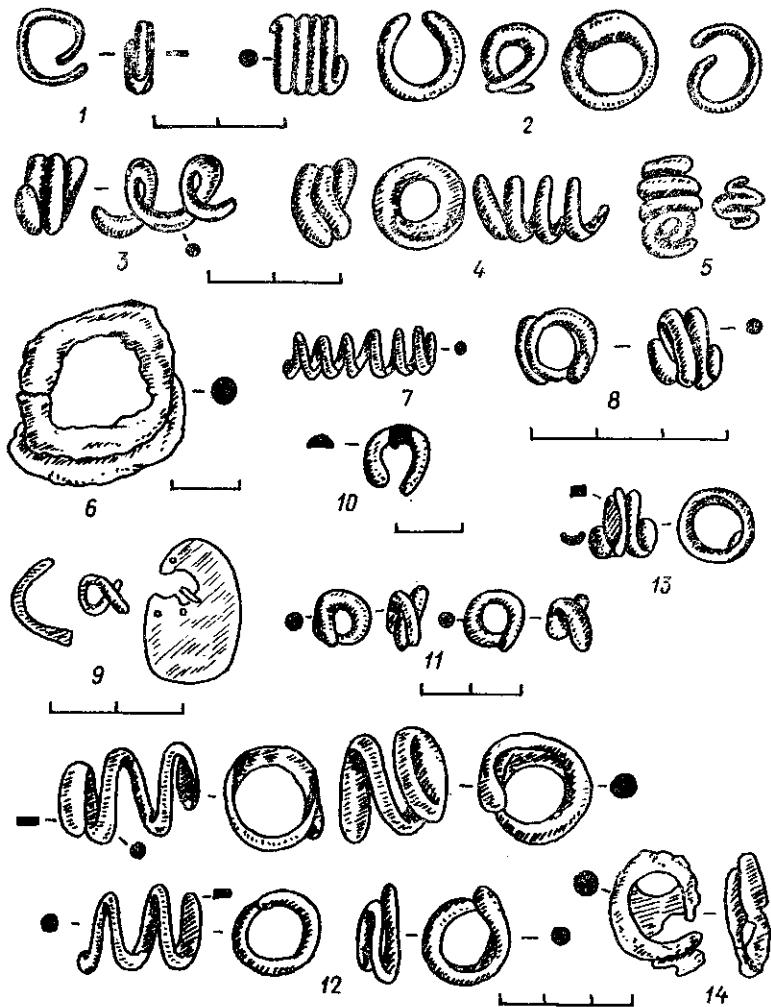

Рис. 2. Вироби з золота та срібла енеоліту — ранньої бронзи.
1 — Микільське, 2 — Усатове, 3 — Яски, 4 — Острівне, 5 — Вишневе, 6 — Ковпаківка,
7 — Старогорожене, 8 — Зимогір'я, 9 — Русилів, 10 — Орлянка, 11 — Фрунзе, 12 —
Заплавка, Зимогір'я, 13 — Благівка, 14 — Зимогір'я.

В ранній період бронзового віку вироби з золота та срібла зустрічаються серед прикрас катакомбної та культур шнурової кераміки. На жаль, про прикраси пам'яток підкарпатської культури (верхньодністровська й подільська групи) відомості дуже обмежені. До подільської групи цієї культури (пізній етап) відноситься золота підвіска з жолобчастої пластини з с. Русилів Львівської обл. Один ії кінець був обламаний ще в давнину й відремонтований за допомогою мідної пластинки (рис. 2, 9). Для її підвішування, можливо, служили знайдені поряд невеликі мідні кільця. І. К. Свєшников вказує на аналоги цій знахідці в пам'ятках раннього періоду епохи бронзи Ірландії¹³. На пам'ятках підкарпатської культури виявлені й срібні прикраси — дві скроневі спіральних підвіски з круглого в перерізі дроту з с. Буглів Тернопільської обл.

До верхньодністровської групи підкарпатської культури (другий етап) відноситься два срібних простих дротяніх кільця з поховання в с. Крилос Івано-Франківської обл., що знаходилися на кістках пальців рук похованого. Джерела походження срібних виробів культур шнурової кераміки залишаються поки що неясними.

Металеві вироби катакомбної культури також відомі переважно з поховань. Серед них знайдено лише одну прикрасу з золота. Це

Мініатюрний виріб типу скобочки в формі літери «С», знайдений поблизу с. Орлянка Запорізької обл. в жіночому похованні к. 4 біля коліна лівої ноги похованої (рис. 2, 10). Розміри його $1 \times 0,9$ см¹⁴.

Срібні прикраси катакомбної культури представлені однотиповими підвісками круглої або злегка овальної форми з круглого в перерізі дроту, скрученого в 1,5—2 оберти (Зимогір'я к. 1, п. * 13; селище Фрунзе Ворошиловгр. обл., м. Ворошиловград)¹⁵ (рис. 2, 11). Зустрічаються підвіски і в 2-3 оберти, виготовлені з круглого в перерізі дроту діаметром 7—10 мм з розплющеними кінцями (Заплавка; Зимогір'я к. 1, п. 6; Благівка) (рис. 2, 12)¹⁶. Знахідка з с. Благівки виготовлена з прямокутного в перерізі дроту $2,0 \times 1,5$ мм (рис. 2, 13). В похованнях катакомбної культури трапились підвіски-сережки діаметром 2—2,5 см, виготовлені з дуже тонкого круглого в перерізі дроту. Виявлено 4 вироби; 2 — з розведеними кінцями, 2 — з замкнутими (Ворошиловград)¹⁷.

В похованні катакомбної культури з к. 1 с. Зимогір'я Ворошиловградської обл. виявлена кільцеподібна срібна пряжка з перемичкою всередині, виготовлена з товстого круглого в перерізі дроту (рис. 2, 14)¹⁸. Подібні пряжки з бронзи та срібла у великій кількості зустрінуті в похованнях катакомбного могильника Мокра Балка біля м. Кисловодська¹⁹.

На основі типологічного аналізу срібних прикрас катакомбної культури можна припустити, що їх походження пов'язане з Кавказом. Зокрема, скроневі підвіски в 1,5—2 оберти і з розплющеними кінцями в 2—3 оберти мають численні аналоги в північнокавказькій культурі 1-го та 2-го етапів її розвитку²⁰, а також пізньоіаяній та полтавкінській²¹. Підвісок-сережок з Ворошиловграда відомі аналоги серед золотих підвісок новосвободненських комплексів²². Срібна пряжка з могильника Мокра Балка теж знаходить численні аналоги серед прикрас катакомбної культури Кавказу.

Вироби з дорогоцінних металів середнього періоду епохи бронзи території України представлені не лише прикрасами, а й поодинокими предметами: золота чаша і срібна зброя Бородинського скарбу (наконечники списів і кинджал). Ці знахідки яскраво відображають складний вузол культурно-історичних зв'язків племен степів Євразії з балкано-дунайськими й малазійсько-егейськими цивілізаціями.

Золота чаша, випадково виявлена в с. Крижовлін Балтського р-ну Одеської обл. (рис. 3, 1), являє собою широкогорлу посудину з двома петельчастими ручками, високо піднятими догори, злегка відігнутими вінцями, майже циліндричною шийкою, невеликим уступом на переході від неї до тулуба, округлими боками; дно пласке з виступаючим на кладним рантом. Її розміри: висота 11,4 см, з врахуванням висоти ручок — 18,8 см; діаметр горловини 15,5 см, тулуба 17,9 см, дна 8,8 см, товщина стінок 0,8 см. Корпус чаши разом з ручками був виконаний з цілого, попередньо вирізаного за конфігурацією посудини листа золота, очевидно, за твердим шаблоном. Ручки потім зігнули й розширеними кінцями приклепали до широкої частини тулуба чотирма заклепками. Ширина ручок 2,9 см, товщина 1,5 мм. Край ручок оздоблені невеличним викарбуваним валиком, посередині теж валик, який розширяється до кінця ручок у вигляді підтрикутного відростка. Розширеній кінець ручки закінчується чотирма фестонами, на яких знаходяться заклепки. З внутрішнього боку вони старанно розклепані, а з зовнішнього — оформлені у вигляді округло-конічних шляпок. Чаша в давнину була реставрована — ручка відновлена недбало в тій же технологічній манері, що й чаша, але використано золото іншої проби.

Найближчим аналогом золотій чаши з Крижовліна за формуою, оздобленням й технікою виготовлення є велика дворучна чаша з Вилчєтринівського скарбу в Болгарії²³. На хронологічну та культурну близь-

* п. — поховання.

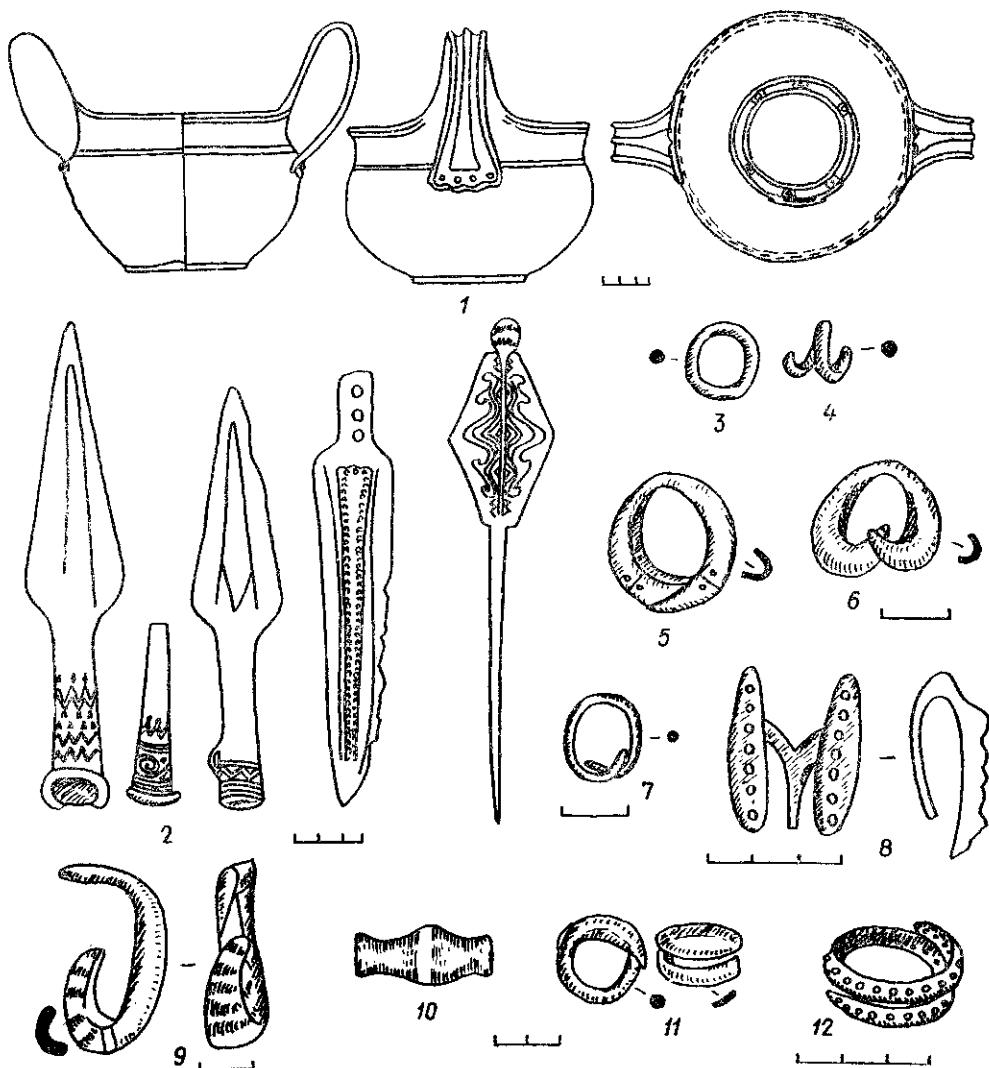

Рис. 3. Вироби з золота та срібла епохи середньої та пізньої бронзи:
 1 — Крижовлін; 2 — Бородино; 3, 4, 5, 6 — Комарів; 7 — Нова-Кардашевська; 8 — Лобойківка;
 9 — Петро-Михайлівка; 10, 11 — Струмок; 12 — Татарбунари.

кість чаші з Вилчетрина й Бородинського скарбу звернув увагу ще П. Рейнеке²⁴. Бородинському скарбові присвячено чимало детальних досліджень (Кривцова-Гракова О. А., Сафонов В. А., Бочкарьов В. С. та ін.), тому немає сенсу окремо зупинятися на його розгляді. Скарб складається з 15 предметів, в тому числі з двох цілих наконечників списів і втулки третього, кинджалу та шпильки з срібла (рис. 3, 2). Срібні вироби мають спільну рису —інкрустацію золотом в однаковій техніці виконання. На сріблі спочатку наносився візерунок, на який потім накладалась золота пластинка, що вдавлювалась по лінії надрізу. Срібні речі також прикрашались однаковими рядами крапок (головка шпильки, кинджал та ін.). Датування скарбу, на думку більшості дослідників, коливається від 1600 до 1500 рр. до н. е. Є досить підстав відносити скарб до культури багатоваликової кераміки²⁵.

Таким чином, вироби з золота та срібла з Північного Причорномор'я дають підстави припускати, що найінтенсивніші зв'язки цього району з Балкано-Дунайським відбувалися в XVII—XIII ст. до н. е.

Про іншу напрямленість культурних зв'язків свідчать вироби з дорогоцінних металів комарівської й тшинецької культур. В трьох курга-

нах (№№ 6, 8, 28) Комарівського могильника Івано-Франківської обл. знайдено золоті кільця й підвіски з круглого в перерізі дроту, скрученого в 1,5 оберти (рис. 3, 3, 4). Найближча аналогія останнім відома в Польщі (Лубни) на пам'ятках тшинецької культури²⁶. В к. 8, 28 виявлено 5 золотих калачикоподібних підвісок. Вони виготовлені з човноподібно вигнутих тонких пластин металу, скручених в 1,5 оберти спіралей, з вузькою середньою частиною — дужкою й значно розширеними жолобчастими загостреними кінцями шляхом штамповки. Дві з них входили до складу намиста з бронзових прикрас (рис. 3, 5, 6). Човноподібні спіральні підвіски відомі також в зрубній і абащевській культурах²⁷.

До прикрас зрубної культури відносяться 2 підвіски-сережки з золота, знайдені в парному похованні в житлі на поселенні поблизу с. Ново-Кардашевська Ворошиловградської обл.²⁸ Вони виготовлені з тонкого круглого в перерізі дроту й скручені в 1,5 оберти спіралі (рис. 3, 7).

Незвичайними витворами ювелірного мистецтва давніх племен є бронзові вироби, обтягнуті листовим золотом, що вражають своєю витонченістю. На пам'ятках зрубної культури України відомо 6 таких виробів. Деякі з них, на жаль, поганої збереженості. З сережки-підвіски, обтягнуті золотою фольгою (2 в фрагментах), входили до складу одного з найбільших скарбів бронзових виробів ранньозрубного часу, виявленого в с. Лобойківка Дніпропетровської обл. Ці вироби складаються з пластинчатого стержня, нижній кінець якого обламаний, вгорі стержень роздвоєний і від кожного з кінців звисають дугоподібні витягнуті пластинки листоподібної форми, обтягнуті золотою фольгою й прикрашені пуансонним орнаментом — великі круглі випуклини розташовані по вертикальній осі пластин, а по краях в два ряди нанесені крапкові вдавлення. Листоподібні пластини діаметром 4 см опускаються нижче краю обламаного стержня, максимальна ширина підвісок — 2,9 см, ширина кожної пластини — 1,1 см (рис. 3, 8)²⁹.

Фрагменти ще трьох скроневих підвісок, плакованих золотом, виявлені в похованнях зрубної культури в с. Петро-Михайлівка Запорізької обл. й Великий Суходол Ворошиловградської обл.³⁰ За формуєю вони овальні, жолобчасті, з ледве загостреними кінцями, очевидно, скручені в 1,5 оберти (рис. 3, 9). Аналоги цим підвіскам є в пізньо-абашевських похованнях, але вони виготовлені з срібла. Вперше такі вироби — жолобчасті скроневі підвіски в 1,5 оберти, плаковані золотом, — трапилися на Тоболі в Кустанайській обл. Відомі вони і серед інвентаря Нестерівського могильника Північного Кавказу³¹. Подібні знахідки траплялись і в районах Східного Середземномор'я (Троя II, Мікени), Південних Балкан й Північного Причорномор'я протягом III до середини II тис. до н. е.³²

З срібних прикрас зрубної культури відоме одне кругле кільце з незамкнутими кінцями з круглого в перерізі дроту й скронева підвіска в 1,5 оберти з загостреними кінцями, які заходять один за інший, з х. Відрядний Миколаївської обл.³³ Останні є нечисленними на території України, але мають широке коло аналогій в східних районах зрубної й андронівської культур.

В епоху пізньої бронзи на території України знахідки виробів зі срібла поки що невідомі, а золоті трапилися лише на пам'ятках біло-зерського часу. В цей період близько 25% поховань мали різноманітні прикраси³⁴. Однак відомо лише 4 знахідки з дорогоцінних металів. Очевидно, це пояснюється пограбуванням могил.

В к. 42 біля м. Татарбунари Одеської обл. знайдено золоту скроневу жолобчасту підвіску, скручену в 1,5 оберти спіралі, з пуансонним орнаментом в середній її частині, який вичеканений зсередини, діаметр підвіски 3 см (рис. 3, 12)³⁵. Подібні підвіски, але з бронзи, відомі в матеріалах кобанської культури з Чечено-Інгушетії.

В с. Струмок Одеської обл. виявлено 2 золотих прикраси — трубчаста лита пронизка з поперечними валиками по краях і посередині

(рис. 3, 10) та кругла підвіска в 1,5 оберти з круглого в перерізі дроту з жолобчастими кінцями (рис. 3, 11)³⁶. Подібна пронизка, зроблена з кістки, відома з Широчанського могильника Херсонської обл., а аналогічна золота входить до складу скарбу культури Інсула-Банулуй, знайденої на поселенні римського часу в Хинова Мехедалті (Румунія)³⁷. Численні бронзові підвіски, подібні до золотої, фіксуються на матеріалах білозерських ґрутових могильників (Широке, Верхньохортицький, Чорнянський та ін.).

З Широчанського могильника походить ще одна золота прикраса білозерського часу — пронизка із згорнутого в пружинку дроту³⁸. Чимало бронзових пронизок входило до складу Новогригорівського скарбу, а також в поховання поблизу сіл Золота Балка, Плавні. Ці прикраси відомі ще в ямній і катакомбній культурах.

Повних публікацій про дослідження пам'яток епохи бронзи на Закарпатті немає, тому автор змушений обмежитися загальними даними про вироби з дорогоцінних металів з цієї території.

В цьому регіоні найкраще досліджені пам'ятки епохи пізньої бронзи. Саме до цього часу відноситься більшість скарбів, в яких і виявлені золоті прикраси разом з бронзовими предметами. Всього на території Українського Закарпаття виявлено близько 45 прикрас з золота, більшість з яких належить до культури Отomanь. Це мініатюрні браслети, кільця, сережки з тонкої золотої бляхи, бусини і т. д.

Кільця складають найчисленнішу групу прикрас і бувають, в основному, двох типів. Перший — незамкнуті, неорнаментовані, прямокутні, круглі або трикутні в перерізі діаметром 3—5 см з потоншеними загостреними кінцями. Кільця другого типу мають зведені кінці, які іноді заходять один за інший, поверхня кілець прикрашена ялинковим орнаментом, розділеним групами вертикальних ліній. В розрізі вони круглі або чотирикутні. Кільця цих двох типів входили до складу скарбів з сіл Іза II, Д'якове, Шаланки та ін.³⁹

З культурою Отomanь пов'язані численні золоті вироби, серед яких виділяються прикраси, які можна вважати щедеврами ювелірного мистецтва епохи бронзи Карпатської котловини. Це пектораль і намисто з спіральних пронизок, низка намиста з поселення Барца (ЧССР), орнаментовані браслети й гринви з поселення Спішски-Шверток (ЧССР) та ін.

Технологічна й стилістична єдність бронзових і золотих виробів епохи пізньої бронзи Закарпаття свідчать про спільне рудне джерело й металургійний центр в межах Трансільвансько-Верхньотиського металургійного центру. Очевидно, вони імпортувалися на схід, за межі Карпат, бо зустрічаються у носіїв культур Монтеору-Костиш, комарівської та шининецької⁴⁰.

Така фактична основа, яка характеризує вироби з золота та срібла культур енеоліту-бронзи території України. На основі типологічного аналізу ці вироби можна поділити на 7 груп: підвіски, кільця, пронизки, пряжки, шпильки, посуд, зброя. Як уже відзначалося, поділ деяких з них умовний, тому що не завжди можна говорити з впевненістю про призначення окремих прикрас.

I. Виділено шість типів підвісок із золота та срібла, більшість з яких має спіралеподібну форму, кількість спіралей коливається від 1,5 до 7.

Підвіски першого типу мають круглу або злегка овальну форму, виготовлені з круглого в перерізі тонкого або товстого дроту, скручені в 1,5—4 оберти спіралі (срібло). Різновид — в 7 обертів з золотого дроту. Виділяється 2 варіанти: в 2—3 оберти з розплющеними кінцями (різновид — з прямокутного в перерізі дроту); в 1,5 оберти з загостреними кінцями.

До другого типу відносяться різні підвіски з товстого або тонкого круглого в перерізі дроту з зімкнутими або розведеними кінцями (срібло).

Поширення типів прикрас з дорогоцінних металів в культурах енеоліту-бронзи території України

Типи	підвіски						пронизи		кільца		пряжки		шпильки
	1	2	3	4	5	6	1	2	1	1	1	1	
Варіанти													
Дніпро-донецька культура	1	2		1	2	3			1				
Трипільська культура	10		4										
Ямна культура	14	1											
Культура шинурової кераміки	2		1								2		
Катаомбна культура	5	4	4									1	
Культура багатоваликової кераміки													1
Комарівська культура	2				5						2		
Зрубна культура		3	1	3			3						
Білозерська культура				1			1		1	1			
Всього	33	5	3	9	1	3	1	5	3	1	1	4	1

Третій тип представлений жолобчастими підвісками в 1,5 оберти спіралі з загостреними кінцями, які заходять один за другий (золото, срібло). Виділяється три варіанти: 1 — овальні з бронзи, плаковані золотом; 2 — круглі, прикрашені пуансонним орнаментом; 3 — човноподібні з вузькою середньою частиною з розширеними жолобчастими кінцями.

Четвертий тип підвісок представлений своєрідними виробами, які виготовлялися за допомогою складної ювелірної техніки. Це бронзові підвіски, обтягнуті листовим золотом, які складаються з тонкого роздвоєного вгорі пластинчастого стержня, до кінців якого прикріплена дві пластинки листоподібної форми, прикрашені пуансонним орнаментом.

До п'ятого типу належить лише один предмет — кругла підвіска в 1,5 оберти спіралі з круглого в перерізі дроту з жолобчастими тупими кінцями, які заходять один за інший (золото).

Шостий тип представлений теж однією знахідкою — підвіскою з тонкої золотої пластини, скручененої в 1,5 оберти.

ІІ. Пронизки відомі двох типів: трубчаста лита з поперечними валиками по краях і посередині (золото) та зі згорнутого в тугу пружину дроту (срібло).

ІІІ. Поділ кілець умовний. Це прості кільця з круглого в перерізі дроту (срібло).

ІV. Ще одним видом прикрас є кільцеподібна пряжка з перемичкою посередині з круглого в перерізі дроту (срібло).

V. І останній вид — срібна шпилька Бородинського скарбу, інкрустована золотом (табл. I).

Інші вироби: чаша дворучна вилчертинівського типу (золото); напонечники списів та кинджал з Бородинського скарбу (срібло з інкрустацією золотом); скобочка у формі літери «С» (золото).

Загальна кількість — 124 екземпляри, з них близько 70 золотих.

Найбільш давня золота прикраса на території України відома в енеолітичній дніпро-донецькій культурі. Вірогідно, вона потрапила в

результаті контактів з трипільською культурою, серед племен якої по-бували золоті прикраси. Правда, на території України навіть в пізній період існування трипільської культури траплялися лише срібні вироби (Усатівський могильник), які потрапили, напевне, зі сходу, адже племена ямної культури мали такі ж срібні прикраси. Не виключено, що в них було одне спільне джерело — Кавказ.

В ранньому періоді бронзової доби загальна кількість прикрас з дорогоцінних металів дещо зростає, переважно за рахунок срібних. При цьому більшість виробів належить до катакомбної культури. Срібло катакомбної культури походило, вірогідно, з того ж кавказького металургійного центру. Більшість золотих прикрас відноситься до середнього періоду епохи бронзи. Їх південно-західне походження не викликає сумніву. А той факт, що золоті прикраси з мікенським орнаментом (лідвіски з Лобойківського скарбу) й такою ж технологією (плакування золотом дерев'яних та срібних речей) сягають Дінця, підтверджує думку дослідників про сильний вплив мікенської цивілізації на культуру епохи бронзи не тільки України, а й більш східних областей.

Відомо всього 4 екз. прикрас епохи пізньої бронзи (не враховуючи вироби з території Закарпаття), які відносяться до білозерської культури, генезис якої ще не досить прояснений. Не досліджені і джерела появи цих предметів. Аналоги їм відомі на Кавказі, на території Румунії і в похованнях білозерського часу. Можна сподіватися, що комплексне вивчення всіх прикрас внесе ясність і в питання походження виробів з дорогоцінних металів.

О. Г. ВАНГОРОДСКАЯ

**Изделия из золота и серебра
в культурах энеолита — бронзы
на территории Украины**

Резюме

Статья посвящена изучению небольшой группы изделий — в основном, украшенный из золота и серебра культур энеолита — бронзы на территории Украины. Предпринята попытка их типологического-хронологического членения, составлена карта пунктов находок изделий из драгоценных металлов этого периода.

Древнейшее золотое украшение, известное на территории Украины, относится к днепро-донецкой неолитической культуре, а серебряные — к памятникам усатовского типа. В энеолите — раннем периоде эпохи бронзы подавляющее большинство украшений изготавлялось из серебра, происхождение которого, очевидно, связано с кавказским металургическим центром. Золотые изделия получили наибольшее распространение в среднем периоде этой эпохи, их юго-западное происхождение очевидно. В эпоху поздней бронзы использование драгоценных металлов почти прекращено. Известно всего четыре украшения, которые относятся к памятникам белозерского времени.

¹ Бочкирев В. С. Проблема Бородинского клада / Проблемы археологии. — Л., 1968. — С. 129—154; Сафронов В. А. Датировка Бородинского клада // Там же. — С. 75—128; Гершкович Я. П. Костяные зооморфные пряжки культуры многоваліковой керамики // Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы: (Тез. докл. конф.). — Донецк, 1979. — С. 59—60.

² Черных Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. — София, 1978. — 387 с.; Иванов И. С. Съкровища на Варненский халколитен некрополя. — София, 1978. — С. 6—8.

³ Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. — М.: Наука, 1982. — 145 с.

⁴ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К.: Наук. думка, 1968. — 235 с.

⁵ Черных Е. Н. Древнейшая металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976. — С. 73—133.

⁶ Dumitrescu H. Connections between the Cucuteni—Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilisation of golden pendants // Dacia, N. S. — 1961. — T. 5. — S. 112.

⁷ Збениович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья. — Київ: Наук. думка, 1974. — 240 с.

⁸ Патокова Э. Ф. Усатовское поселение и могильник. — Київ: Наук. думка, 1979. — 185 с.

- ⁸ Там же. — С. 175.
- ⁹ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 53, рис. 25, 15, 16; Алексеева Е. М. Отчет о работе Днестро-Дунайской археологической экспедиции Одесского арх. музея в 1976 году // НА ИА АН УССР. — 1976/87. — Табл. 37, 4; 49, 2, 4; Ковалева И. Ф. Отчет об исследовании археологических памятников в зоне строительства Магдалиновской оросительной системы Днепропетровской обл. // НА ИА АН УССР. — 1981/105, рис. 282; Субботин П. В., Дворянинов С. А. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроекой экспедиции в 1978 году // Там же. — 1978/14. — Табл. 31, 4; 41, 4.
- ¹⁰ Шапошникова О. Г. Курганный комплекс близ с. Старогородено // Древности Понтия. — Киев, 1977. — С. 112, 119, рис. 10, 2, 3; 6, 6.
- ¹¹ Пислярий И. А. Отчет о работе Северско-Донецкой экспедиции ИА АН УССР на территории Ворошиловградской обл. за 1977 год // НА ИА АН УССР — 1977/13. — Табл. 41.
- ¹² Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1975. — С. 151, рис. 16, 6.
- ¹³ Отрощенко В. В. Отчет о работе Запорожской экспедиции ИА АН УССР в 1973 году // НА ИА АН УССР. — 1973/7. — Табл. 18, 1.
- ¹⁴ Братченко С. Н. Отчет об исследованиях Донецкой экспедиции в 1977 году // Там же. — 1977/12а. — Табл. 41, 46.
- ¹⁵ Там же. — Табл. 74; Ковалева И. Ф. Отчет об исследовании ... в 1981 году. — Рис. 438, 439.
- ¹⁶ Локтиошев А. С. Отчет об археологических раскопках 1926 г. // НА ИА АН УССР; Ф. ВУАК № 109/35; Локтиошев А. С. Отчет об археологических раскопках Донбасской экспедиции в 1929 году // Там же. — Ф. ВУАК № 327/10.
- ¹⁷ Братченко С. Н. Отчет об исследованиях ... в 1977 году. — Табл. 74.
- ¹⁸ Афанасьев Г. Е. Пряжки катаомбного могильника Мокрая Балка у г. Кисловодска // Северный Кавказ в древности и в средние века. — М., 1980. — С. 141—152.
- ¹⁹ Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.) // МИА, 1960. — № 93. — С. 97.
- ²⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы... — С. 138.
- ²¹ Там же. — С. 53.
- ²² Черняков И. Т., Дзис-Райко Г. А. Золотая чаша вылчетрыновского типа из Северо-Западного Причерноморья // СА. — 1981. — № 1. — С. 151—163. — Рис. 3.
- ²³ Reineke P. Ein never Gold fund aus Bulgarian // Germania. — 1926. — Т. 9. — С. 50—51.
- ²⁴ Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — Киев, 1982. — С. 60—66; Черняков И. Т. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы. — Донецк, 1979. — С. 8—10.
- ²⁵ Świesznikow J. Kultura Komagowska // Archeol. Pol. — 1967. — Т. 12, z. 1. — S. 17.
- ²⁶ Ефименко П. П., Третьяков П. Н. Абашевская культура Среднего Поволжья // МИА. — 1961. — № 97. — Рис. 9.
- ²⁷ Пислярий И. А. Новые памятники эпохи бронзы в среднем течении Северского Донца // АИУ 1968 г., Киев, 1971. — С. 130.
- ²⁸ Рудинський М. Я. Археологічні зібрання Полтавського музею // Збірник Полтавського музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 57.
- ²⁹ Отрощенко В. В. Отчет о работе Запорожской археологической экспедиции в 1981 году // НА ИА АН УССР. — 1981/10. — Рис. 124, 4; Пислярий И. А. Отчет об исследованиях Северско-Донецкой экспедиции курганов Свердловского района Ворошиловградской области в 1979 году // Там же. — 1979/14. — Табл. 8.
- ³⁰ Крупнов Е. И. Северокавказская археологическая экспедиция // КСИИМК. — 1947. — Вып. 17. — С. 99—105.
- ³¹ Халиков А. Х. Памятники абашевской культуры в Марийской АССР // МИА. — 1961. — № 97. — С. 215.
- ³² Шапошникова О. Г. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1971 г. // НА ИА АН УССР. — 1971/28. — Табл. 10.
- ³³ Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам потребительных памятников) : Автограф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 22 с.
- ³⁴ Субботин Л. В., Дворянинов С. А. Отчет о работе Дунай-Днестровской новостроекой экспедиции в 1979 году // НА ИА АН УССР. — 1979/2. — Табл. 12, 1, 2.
- ³⁵ Гудкова А. В. Отчет о работе Измаильской новостроекой экспедиции ИА АН УССР в 1981 году // Там же. — 1981/1. — С. 94.
- ³⁶ Davidercu M. Unterauz de podoabe tracice descoperit la Hinova—Mehedinti // Thraco—Dacia. — 1981. — Т. 2. — С. 3—22.
- ³⁷ Лесков А. М. Отчет о работе Южно-Украинской экспедиции в 1961—1963 гг. // НА ИА АН УССР. — 1961—63/4—Б. — С. 12.
- ³⁸ Балагури Э. А. История населения Верхнего Потисья в бронзовом веке : Автор. дис. ... д-ра ист. наук. — Киев, 1983. — 57 с.
- ³⁹ Балагури Э. А. Роль Карпатских перевалов в связях населения Тиско-Дунайского бассейна и Восточной Европы во II тыс. до н. э. // Проблемы эпохи бронзы Юго-Восточной Европы : (Тез. докл. конф.). — Донецк, 1979. — С. 10, 11.

До питання про політичний статус Тіри середини I ст. н. е.

Питання про політичний статус Тіри у складі Римської імперії дискутується дуже давно. Причому основна увага приділялась проблемі, пов'язаній з часом включення міста до складу імперії та віднесення його до провінціальних міст Мезії.

Дослідники вважали, що саме з цією подією пов'язане введення в Тірі близько 56/57 рр. н. е. нового літочислення, початок якого був визначений за епіграфічними пам'ятками 181 та 201 рр. н. е.¹ Більшість авторів, слідом за Т. Момзеном, вважали, що з цього часу Тіра була зайнята римським військом, і ставили цю подію в пряму залежність від діяльності легата провінції Мезія Тіберія Плавтія Сільвана². Але Ф. К. Брун, а згодом Е. Діль писали, що введення нової ери в Тірі слід розглядати в тісному зв'язку з упорядженням становища деяких грецьких міст за Нерона³. Е. Діль, конкретизуючи цю точку зору, вважав, що введення нового літочислення було пов'язане із наданням місту звільнення від мита⁴.

Після опублікування Хантом латинського папірусу, де Тіра згадується як місто, що знаходиться поза провінцією⁵, радянські дослідники змінили свою точку зору відносно часу включення Тіри до складу імперії і зупинились на періоді правління Антоніна Пія. В той час присутність в місті римського гарнізону була чітко зареєстрована епіграфічними пам'ятками⁶.

Нешодавно П. О. Кашиковським та І. Б. Клейманом знову було детально розглянуто це питання. На основі скрупульозного аналізу всіх доступних джерел і, в першу чергу, виходячи з нового читання папірусу Ханта⁷, вони прийшли до висновку, що вже з середини I століття н. е. «місто безсумнівно входило до складу Мезії» та припустили, що ця подія, яка відносилась до років намісництва Тіберія Плавтія Сільвана, дала «привід почати нове місцеве літочислення з моменту вступу його на посаду легата» (весна 57 р. н. е.). Відзначалося, що включення Тіри до складу римської Мезії знайшло відображення не лише у введенні нової ери, але й у випуску містом монети з зображенням голові чоловічої голови вправо на аверсі та вінка з написом *τερας συγχλητου* на реверсі⁸.

Для П. О. Кашиковського та І. Б. Клеймана, очевидно, був важливим лише сам факт включення міста до Мезії, а не зміна політичного статусу міста в складі імперії. Політичний статус *TYRANORUM CIVITAS* вони визначають лише для II—III ст. н. е. як *CIVITAS LIBERA ET IMMUNIS* без достатньої аргументації⁹. Відсутність чіткого визначення правового статусу Тіри в момент включення міста до складу імперії дає можливість не згодитись з цим висновком.

Зарах безпременно те, що після розгрому Мітрідата VI Євпатора Римом всі міста Північного та Західного Причорномор'я в тій чи іншій мірі потрапили в політичну залежність від Риму¹⁰. Однак важливим є не сам факт цієї залежності чи включення того чи іншого міста до складу імперії, а правове становище античних міст Північного Причорномор'я, на основі якого регулювались його взаємовідносини з римською адміністрацією.

Отже, ми акцентуємо увагу на політичному та юридичному статусі Тіри, від якого в значній мірі залежав характер взаємовідносин міста з адміністрацією Мезія.

Правове становище провінційних міст Римської імперії регулювалось у відповідності із звичайною юридичною практикою, що склалася в ході римської експансії з врахуванням своєрідності розвитку Заходу і Сходу¹¹. Залежно від юридичного статусу їх громадян ці міста поділялись на ряд категорій¹². В західних провінціях в період пізньої республіки та ранньої імперії переважали міста з італійським правом¹³.

У Східних та Балкано-Дунайських провінціях, заселених переважно греками, в силу специфічних умов, які склалися тут ще до римського завоювання, переважали міські общини перегринського статусу¹⁴ (*CIVITAS PEREGRINA*). В свою чергу вони підрозділялись на *CIVITATES FOEDERATAE*, *CIVITATES LIBERAЕ* та *CIVITATES STIPENDIAE*¹⁵.

Відношення з *CIVITATES PEREGRINAЕ* регулювались договорами, які могли укладатись на рівній та нерівній основі, що залежало від того, чи були ці міста завойовані силою, чи перейшли під владу Риму добровільно¹⁶. Міста, з якими римляни формально укладали рівноправні договори, відносились до категорії *CIVITATES FOEDERATAE*¹⁷. Такий договір, як правило, закріплювався постановою сенату, яка писалась на бронзових дошках, що виставлялись на Капітолії і в місті. Становище *CIVITATES FOEDERATAE* було найсприятливішим, поскільки таким общинам заборонялась лише самостійна зовнішня політика¹⁸. Внутрішнє життя населення цієї категорії міст було вилучене з юрисдикції римських властей, тобто вони юридично виключалися зі складу провінції¹⁹. Але таких міст було небагато²⁰. Так, на території провінції Ахая тільки Афіни, а також, можливо, Епідавр і Трезен володіли статусом федератів²¹.

До категорії *CIVITATES LIBERAЕ* відносилась значно більша кількість грецьких міст. Права вільних міст ґрутувались не на взаємному договорі, а на підставі закону чи рішення сенату, що мав силу закону²². Таким чином, «свобода» містам давалась як подарунок чи милість. Однак ця милість визначалась строком, що залежав від рішення сенату або волі того чи іншого імператора. Так, «свобода», надана в однобічному порядку, могла бути в любий час анульована²³.

До категорії *CIVITATES LIBERAЕ* звичайно відносились міста, які добровільно перейшли на бік Риму або довели свою вірність в період воєнних дій, а також міста, які користувалися милостями римських імператорів за якісні послуги, дари чи клопотання²⁴.

Говорячи про права *CIVITATES LIBERAЕ*, слід враховувати, що в грецькій мові цьому поняттю відповідали *ελευθερία* та *αὐτονομία*. Причому, на нашу думку, термін *ελευθερία* мав більш широке правове поняття²⁵. Міста, які отримали *ελευθερούς*, очевидно, могли за власним розсудом змінювати свої закони, дарувати громадські права і не були хоч формально підпорядковані провінційній адміністрації²⁶. В цьому відношенні вартий уваги напис з грецького міста Акрефія²⁷, де йшла мова про те, що імператор Нерон дарував Греції свободу та автономію (*ελευθερία καὶ αὐτονομία*), приеднавши до цього звільнення від податків (*αὐτεσφορία*)²⁸. Причому, в написі особливо підкреслено той факт, що ці права даровані в повному об'ємі (*ολοτελή*), чого до Нерона ще ніхто не робив²⁹. Розрізняє ці два поняття і Аристід, який в своїй похвальній промові Риму говорить, що Афінам і Спарті були даровані *ελευθερία καὶ αὐτονομία*³⁰.

Термін автономія (*αὐτονομία*) в римський час часто застосовувався для позначення правового становища грецьких провінційних общин на Сході імперії³¹. Автономія гарантувала місту право *UTI SVIS LEGIBUS*³², однак ці привілеї могли втілюватися в життя лише під наглядом римської адміністрації³³. Очевидно, в даному випадку дарування прав громадянства та зміна тих чи інших місцевих законів повинні були узгоджуватися з намісником провінції³⁴.

Однак не слід вважати, що дарування свободи завжди обов'язково поєднувалось з імунітетом. Звільнення від податків дарувалось одночасово з волею тільки до часу Помпея³⁵. В період імперії свобода та імунітет чітко розмежовувались³⁶. При цьому імунітет, як правило, був тимчасовою мірою, яка стосувалась окремих податків, і надавався небагатьом містам³⁷. Таким чином, вільні міста були не лише формально вільними, але й не звільнені від податків³⁸. Зрозуміло, не скрізь і не для всіх вільних міст податкова політика була однаковою³⁹. Але навіть

якщо місто з якихось причин звільнялось від особливо втратних податків, «свободні» міста повинні були робити «добровільні» внески, від яких не звільняли ні союзні відносини, ні імунітет, даровані з того чи іншого приводу⁴⁰. До розряду таких внесків відносилося так зване «коронне золото» (AURUM CORONARIUM), яке вносилося в казну при входженні на престол нового імператора⁴¹. Юлій Капітолін в життєписі Антоніна Пія писав, що «вінцеве золото, яке призначалось як податок з приводу його усиновлення, він відмінив повністю для італійців та наполовину для провінціалів»⁴². Вільні міста в епоху імперії могли зтратити чи знову отримати свободу чи імунітет, що в кінцевому результаті залежало від політики і волі того чи іншого імператора, який знаходився при владі⁴³. До категорії вільних міст відносились і міські общини, які були підвладні Риму, але знаходились за межами римських провінцій. Правове становище таких міст і податки, які вони повинні були сплачувати, визначалися LEX CIVITATIS в кожному конкретному випадку залежно від умов та політичної ситуації⁴⁴.

Останню категорію провінціальних міст перегринського статусу складали CIVITATES STIPENDIARIAE. До них належали міські общини, звільнені Римом від будь-чного панування, або ті, що здалися римлянам на певних умовах⁴⁵. Формально такі міста користувались певними свободами, однак необхідно умовою їх внутрішньої автономії була сплата Риму данини натурою (VECTIGAL) чи твердого податку (TRIBUTUM, STIPENDIUM)⁴⁶. Земельні угіддя таких міст перетворювались в AGER PUBLICUS ET VECTIGALIS, а міські общини, які були до того власниками землі, ставали її арендаторами і повинні були сплачувати TRIBUTUM чи STIPENDIUM⁴⁷. Права цієї категорії міст не гарантувались сенатом, а знаходились у віданні намісника провінції, до прерогатив якого входив нагляд за податками, фінансами та внутрішнім життям таких міст.

Вказані відмінності в правовому становищі грецьких міст Східних та Балкано-Дунайських провінцій Римської імперії, що склалися в ході римського завоювання, відображають досить гнучку політику Риму, яка, кінець-кінцем, була спрямована на закріплення завойованих територій та управління ними. Звичайно, ця політика відносно грецьких міст в провінціях не була чимось статичним та незмінним. Використовуючи в своїх цілях систему поліського управління, яка склалась на той час, римляни наповнили її новим змістом і поставили на службу інтересам правлячого класу імперії⁴⁸. З цією метою в період імперії соціальній верхівці грецьких міст все частіше дарувалось римське громадянство, що було спрямовано на зміцнення соціальної бази Риму в провінціях⁴⁹. Плутарх з цього приводу писав: «Тепер народи не мають потреби для збереження миру в державних діячах. Залишили нас і зникли всі еллінські та варварські війни. Свободи у народів стільки, скільки її дарують владики; більшого, очевидно, і не потрібно»⁵⁰. На практиці «свобода» зводилася лише до пишних титулів і не призводила до скільки-небудь реального звільнення від важкого тягарю римської податкової політики⁵¹.

Протягом I ст. н. е. в Римській імперії йде процес посилення централізації та зміцнення імператорської влади⁵². Це, звичайно, не могло не відбитись на становищі провінціальних міст. На межі I та II ст. н. е., поряд з проконсулами, з'являються надзвичайні LEGATI AUGUSTI PRO PRAETORE AD ORDINANDUM (CORRIGENDUM) STATUM LIBERARUM CIVITATUM, діяльність яких була обмежена вільними містами⁵³. Основним обов'язком коректорів чи кураторів був контроль фінансової діяльності привілейованих міських общин⁵⁴. Із зміцненням імператорської влади і створенням розгалуженого бюрократичного апарату римська адміністрація все частіше втручається у внутрішнє життя провінціальних міст⁵⁵. Листування Плінія Молодшого з Траяном показує, що навіть за найдрібнішими проханнями та справами провінціа-

лів видалися імператорські реєстри⁵⁶, а «свобода» грецьких міст цілком залежала від милості імператора⁵⁷.

Незважаючи на такий стан, що склався вже до початку II ст. н. е., не можна забувати про юридичну практику у взаємовідносинах Риму з залежними грецькими містами, яка мала місце і від якої в значній мірі формально залежав характер політичного статусу грецького міста в період імперії. Тим більше, що правове становище міста, яке супроводжувалось, як правило, пишною титулатурою, знаходило відображення в епіграфічних та нумізматичних джерелах. Отже, необхідно поряд з висвітленням фактичного змісту римської політики спробувати встановити правовий статус античних міст Північного Причорномор'я, враховуючи при цьому конкретну ситуацію, яка складалась в Римській імперії та Північному Причорномор'ї на тому чи іншому історичному етапі.

Таким чином, дослідження історії Тіри в середині I ст. н. е. та характеру її взаємовідносин з Римом повинно вестись з врахуванням правової практики, яка склалась в Східних і Балкано-Дунайських провінціях імперії, а не зводитись лише до визначення часу включення міста до складу Мезії. Отже, якщо прийняти точку зору П. О. Кашиковського та І. Б. Клеймана про те, що близько 56—57 рр. н. е. Тіра була включена до складу провінції Мезія⁵⁸, то не можна для II—III ст. н. е. визначити статус міста як LIBER, а тим більше IMMUNIS. При включені до провінції Тіра повинна була втратити статус «вільного міста і в кращому випадку зберегла лише свою внутрішню автономію⁵⁹.

В. М. ЗУБАРЬ, Н. А. СОН

К вопросу о политическом статусе Тиры середины I в. н. э.

Резюме

Статья посвящена вопросу о политическом статусе Тиры в составе Римской империи. В противоположность исследователям, которые считают, что около 56—57 гг. н. э. этот город был включен в состав империи и получил «свободу» от римлян, авторы приводят ряд аргументов, которые не позволяют считать Тиру «свободным» и освобожденным от налогов центром. На большом фактическом материале в статье охарактеризованы права различных категорий греческих городов, расположенных на территории Римской империи. На основании приведенных материалов авторы считают, что если Тира около середины I в. н. э. была включена в состав провинции Мезия, то после этого она могла сохранить лишь внутреннюю автономию, которая, однако, находилась под контролем римской провинциальной администрации.

¹ IPE, I², № 2, 4; Беккер П. В. Гражданский быт тиритов при римских императорах. — Одесса, 1849. — С. 18; Юргевич В. Н. Открытая в 1881 г. в с. Чобручи греческая надпись древнего города Тиры // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 12—13; Кашиковский П. О. Из истории Тиры в I—II вв. н. э. // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 152—154; Кашиковский П. О., Клейман И. Б. Древний город Тира. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 90.

² Моммизен Т. История Рима. — М., Л., 1949. — Т. 5. — С. 265; Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИАК. — 1917. — Вып. 63. — С. 2; Nicoreescu P. Garnizoana gotană în sudul Basarabiei // Memor. sectiun. ist. Ser. 3. — 1937. — Т. 19, тем. 16. — Р. 222; Златковская Т. Д. Мезия в I и II вв. н. э. — М., 1951. — С. 59; Зограф А. Н. Монеты Тиры. — М., 1957. — С. 31—32.

³ Брун Ф. К. О местоположении Тириаса // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 57—66; Diehl E. Tyras // RE. — 1948. — Bd. 14. — S. 1862.

⁴ Diehl E. Op. cit. — S. 1861; Зарах цієї точки зору дотримується Н. Ерхард: Ehrlhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Main etc., 1983. — S. 73.

⁵ Hunt A. S. Register of a cohort in Moesia. Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lambroso. — Milano, 1925. — Р. 265—272.

⁶ Nicoreescu P. O. Inscriptie o împăratului Traian găsită la Cetatea-Alba // Memor. sectiun. ist. Ser. 3. — 1944. — Т. 26. — Р. 502—504; Златковская Т. Д. Указ. соч. — С. 121—122; Кашиковский П. О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. — 1959. — № 4. — С. 119; Фурманская А. И. Античный город Тира // Античный город. — М., 1963. — С. 47.

⁷ Fink R. O. Hunt's Pridianum; British Museum Papyrus 2851 // JRS. — 1958. — N. 4. — Р. 102—106; Fink R. O. Roman military records on papyrus. — Princeton, 1971. — Р. 225. — Прим. 21; Бондарь Р. Д. Некоторые проблемы истории Нижнемизийского лимеса // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 157—158.

⁸ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 89, 92.

⁹ Там же. — С. 92, 114.

¹⁰ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 317—318; Блаватская Т. В. Западноопионийские города в VII—I вв. до н. э. — М., 1952. — С. 182, 240; Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 30; Фурманская А. И. Указ. соч. — С. 47; Цветаева Г. А. Боспор и Рим. — М., 1979. — С. 33; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках н. э. — Харьков, 1981. — С. 12.

¹¹ Marquardt J. Römische Staatsverwaltung. — Leipzig, 1881. — Bd I. — S: 86; Фюстель де Кулланж. Древняя гражданская община. — М., 1903. — С. 330—334; Ранович А. Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н. э. — М.; Л., 1949. — С. 19, 262; Petit P. Pax Romana. — Berkeley; Los Angeles, 1967. — Р. 69.

¹² Жебелев С. А. Ахайка. В области древностей провинции Ахайи. — Спб., 1903. — С. 349; Sherwin-White A. N. The Roman Citizenship. — Oxford, 1939. — Р. 167.

¹³ Фюстель де Кулланж. История общественного строя Франции. Римская Галлия. — Спб., 1901. — Т. 1. — С. 235—257; Каиреев Н. Государство — город античного мира. — Спб., 1903. — С. 311—318; Гиндерсон М. И. Юлий Цезарь и латинское право в Испании // ВДИ. — 1946. — № 3. — С. 57—69.

¹⁴ Финлей Г. Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения империи их на Востоке. — М., 1877. — С. 31—37; Sherwin-White A. H. Op. cit. — Р. 174; Кудрявцев О. В. Эллинские провинции Балканского полуострова во II в. н. э. — М., 1954. — С. 82.

¹⁵ Petit P. Op. cit. — Р. 69, 71.

¹⁶ Abbott F. F., Johnson A. C. Municipal administration in the Roman Empire. — Princeton, 1926. — Р. 41.

¹⁷ Jones A. H. M. The greek city from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — Р. 131—132.

¹⁸ Strabo, 14, 3, 3.

¹⁹ Strabo, 17, 3, 24; Marquardt J. Op. cit. — S. 72—73; Sherwin-White A. H. Op. cit. — Р. 189.

²⁰ Максимова М. И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья: Синопа, Амис Трапезунд. — М.; Л., 1956. — С. 357.

²¹ Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 123.

²² Marquardt J. Op. cit. — S. 71, 76—84; Abbott F. F., Johnson O. C. Op. cit. — Р. 40.

²³ Suet. Tit., 8; Jones A. H. M. Op. cit. — Р. 129—130.

²⁴ Strabo, 17, 3, 24; Tac. Ann., 16, 61; App. Bell. civ., 1. 102 Marquardt J. Op. cit. — S. 76. — 84; Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit. — Р. 40.

²⁵ Кене Б. В. Исследования об истории и древностях Херсонеса Таврического. — Спб., 1848. — С. 96—97.

²⁶ Marquardt J. Op. cit. — S. 73, 84; Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit. — Р. 40. Очевидно, одним з показників цього може бути наявність чи відсутність в місті інституту проксеній, який був скасований Римом в багатьох залежних грецьких містах. Моммзен Т. История Рима. — 1949. — Т. 5. — С. 227.

²⁷ Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 125.

²⁸ Dittenberger G. Sylloge Inscriptionum Graecarum. — Hildesheim, 1960. — Vol. 2, 814.

²⁹ Жебелев С. А. Указ. соч. — С. 89.

³⁰ Турцевич И. Панегирик Риму Элия Аристида. — Нежин, 1909. — С. 1—33; Моммзен Т. История Рима. — Т. 5. — С. 285, прим. 2.

³¹ Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit. — Р. 40.

³² Plin. Epp. ad. Trai., 10, 92.

³³ Marquardt J. Op. cit. — S. 78; Thalheim Th. Авточорія // RE. — 1896. — Bd 2. — S. 2606—2607; Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit. — Р. 40, прим. 1.

³⁴ IPE, I², № 4.

³⁵ Sherwin-White A. H. Op. cit. — Р. 189.

³⁶ Жебелев С. А. Указ. соч. — С. 88—89, 99—100; Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit. — Р. 44, 47;

³⁷ Жебелев С. А. Указ. соч. — С. 365; Jones A. H. M. Op. cit. — Р. 132—133; Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 128. Необхідно підкреслити, що в період імперії від податків не завжди звільнялись міста італійського права та римської колонії, якщо це спеціально не обумовлювалось. Dig. L. 15, 8; Ранович А. Б. Указ. соч. — С. 316.

³⁸ Diod., 37, 1; Tac. Ann., 15, 45; Plut. Caes., 4; Juvenal, 8, 107.

³⁹ Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit. — Р. 44; Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 126, 128.

⁴⁰ Ранович А. Б. Указ. соч. — С. 226; Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 128. Страбон пише, що після завоювання Спарті Римом спартіати «оставались свободними, не платя никакой дани, кроме добровольных повинностей». Strabo, 8, 5, 5 (пер. Г. А. Стратановского).

⁴¹ Jones A. H. M. Op. cit. — Р. 140; Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 147.

⁴² SHA, Ant. Pius, 3, 3, 105 / Пер. С. П. Кондратьєва // ВДИ. — 1957. — № 2. — С. 248.

⁴³ Ростовцев М. И. Указ. соч. — С. 3—5; «Свобода» могла бути втрачена в людий момент, оскільки права міст були закріплені законом (*Marquardt J. Op. cit.* — S. 80). Наприклад, Кізік був позбавлений «свободи» на п'ять років (*Dio Cass.*, 54, 73), а в 25 р. втратив її зовсім (*Dio Cass.*, 57, 24). Тира в період республіки була «вільною», а при Августі втратила «свободу» (*Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit.* — Р. 42). Візантій вдруге отримав «свободу» за Нерона, а за Веспасіана втратив її знову (*Ранович А. В. Указ. соч.* — С. 72). Ахайя, Лікія, Родос, Самос, Кілкія та Камагена були позбавлені «свободи» за Веспасіана (*Paus.*, 7, 17, 4; *Suet. Vespa.*, 8; *Apoll. Tyan.*, 5, 41), причому Веспасіан, позбавивши Грецію «свободи», примусив повернути ті суми, які були даровані їй Нероном (*Dio Cass.*, 63, 14, 1—2).

⁴⁴ *Marquardt J. Op. cit.* — S. 84.

⁴⁵ *Marquardt J. Op. cit.*, S. 70—71; Жебелев С. А. Указ. соч. — С. 100, 138—211.

⁴⁶ *Suet. Caes.*, 25.

⁴⁷ Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 119.

⁴⁸ Моммзен Т. Істория Рима. — М., 1941. — Т. 3. — С. 449—450; Там же. — Т. 5. — С. 299.

⁴⁹ *Sherwin-White A. H. Op. cit.* — Р. 188; *Машкин Н. А. Из истории римского гражданства // Изв. АН СССР. Сер. Истории и философии.* — М., 1945. — Т. 2, № 5. — С. 365, 372; *Сестон В. Римское гражданство // XII Междунар. конгр. ист. наук.* — М., 1970. — С. 2—7; *Кадеев В. И. Херсонес Таврический..* — С. 83—84.

⁵⁰ *Plut. Praec. ger. geip.*, 32; *Moralia*, 824 С./Пер. Л. А. Ельницького.

⁵¹ Жебелев С. А. Указ. соч. — С. 366; *Abbott F. F., Johnson A. C. Op. cit.* — Р. 46.

⁵² Моммзен Т. Істория Рима. — Т. 3. — С. 453; *Сергеев В. С. Принципат Тиберия // ВДИ.* — 1940. — № 2. — С. 88—91.

⁵³ *Premterstein A. Corrector // RE.* — 1901. — Bd. 4. — S. 1646—1647; *Jones A. H. M. Op. cit.* — Р. 136—137; Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 146.

⁵⁴ Моммзен Т. Істория Рима. — Т. 5. — С. 239—240.

⁵⁵ *Машкин Н. А. Принципат Августа: Происхождение и социал. сущность.* — М.; Л., 1949. — С. 405—408; Кудрявцев О. В. Указ. соч. — С. 88.

⁵⁶ *Plin. Epp. ad Trai.*, 10, 92.

⁵⁷ *Jones A. H. M. Op. cit.* — Р. 132.

⁵⁸ *Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч.* — С. 92.

⁵⁹ *Sherwin-White A. H. Op. cit.* — Р. 189.

С. В. ПОЛІН

Хронологія ранньоскіфських пам'яток

При розробці хронології найпізнішого перед- та ранньоскіфського періодів виникають певні труднощі за відсутністю надійних абсолютних дат. Створено відносну хронологічну схему розвитку матеріальної культури населення Північного Причорномор'я скіфського часу. Існує багато досі невикористаних даних для визначення абсолютної хронології найпізніших ступенів цього часу. Для ранньоскіфського, особливо для найпізнішого передскіфського періоду, вони майже відсутні. Це відбилося в розробці кількох схем етнокультурного розвитку населення Північного Причорномор'я, які опираються на різні абсолютні датування цих періодів¹.

Останнім часом в цій проблемі сталися істотні зрушения, зумовлені нагромадженням нових джерел, що дало можливість запропонувати уточнену загальну абсолютну хронологію VII—V ст. *

А також простежити в розвитку поки що одну, проте дуже важливу для датування категорію матеріальної культури — бронзові наконечники стріл **.

Розглянемо досліджені матеріали. Кургани біля х.*** Красное Знамя на Північному Кавказі (Ставропольський край) датовані В. Г. Пет-

* Так і далі йдеться про ст. до н. е.

** Автор широ вдячний С. Б. Буйських, В. І. Клочко, А. І. Кубишеву, К. К. Марченко, Б. М. Мозолевському, С. Я. Ольговському, В. М. Отрешко, В. В. Отрощенко за дозвіл використати неопубліковані матеріали; В. В. Рубану, Є. В. Черненко — за вичерпні консультації; Л. К. Галаніній, Г. І. Смирновій — за цінні зауваження та поради.

*** х., хут. — хутор.

ренко серединою — третьою чвертю VII ст. (к. № 6 раніше датувався кінцем VII — початком VI ст.)². В. Г. Петренко вважає, що Келермеські кургани належать до більш пізнього часу, хоча і припускає наявність серед них комплексів VII ст. Тому кургани біля хут. Красное Знамя та ряд пам'яток Північного Кавказу включені до передкелермеської групи. Дослідниця поділила виділені пам'ятки на ранні та пізні, хоча загалом відносить їх до відрізку часу, меншого за півстоліття.

Виходячи з перебільших уявлень про часову близькість всіх курганів біля хут. Красное Знамя, обґрунтovanих на схожості поховальних споруд, В. Г. Петренко продатувала виявлені в них речі другою половиною VII — початком VI ст.: двокільчасті та стременоподібні вудила, ромбічні та овальні наконечники стріл³. Однак підтвердити свою думку археологічними комплексами того ж часу їй не вдалося. В Комарівському могильнику двокільчасті вудила відсутні⁴, а ті, що пов'язуються В. Г. Петренко та Н. Л. Членовою з Келермесом, не можуть бути безперечно віднесені до нього, тому що вони депаспортизовані⁵. Єдина знахідка таких виробів в к. № 20 поблизу с. Нартан⁶ разом з окремими речами передскіфського типу при загальному характері більшості інвентарю з найдавнішими з Келермеських курганів, можливо, свідчить про більш ранню дату цього комплексу в межах VII ст. Невдале посилення на дати пам'яток Лісостепового Подніпров'я, де відома знахідка в комплексі двокільчастих та стременоподібних вудил (Жаботин, к. 2). За уточненими датами дані комплекси слід рахувати давнішими.

Підтвердження співіснування двокільчастих та стременоподібних вудил в більш ранній час (період співіснування черногорівських та новочеркаських пам'яток) одержані О. М. Лесковим при розкопках могильника на р. Фарс (Північний Кавказ). За його датою — це друга половина VIII — початок VII ст., а за загальноприйнятою — не пізніше VIII ст.⁷

Таким чином, ранні та пізні пам'ятки, за В. Г. Петренко, різночасові. Група пам'яток, датована серединою — третьою чвертю VII ст. (за ассірійськими виробами), характеризується наявністю стременоподібних вудил, псалій та наконечників стріл келермеських типів (х. Красное Знамя, к. № 1, 3, 7). Більш давні комплекси різняться вуздечковими наборами новочеркаського типу або стременоподібними вудилами з псаліями передскіфських форм, ромбічними наконечниками стріл на рівні з новочеркаськими та келермеськими (х. Красное Знамя, к. 9; х. Олексіївський; Ставропольський курган 1953 р.). Про існування останніх в цей час свідчить набір стріл з кургану біля х. Обривського, за О. І. Тереножкіним — VIII—VII ст.⁸ (рис. 1; 2).

Л. К. Галаніна, досліджуючи вуздечкові набори Келермеських курганів, встановила синхронність 1-го та 2-го (розкопки М. І. Веселовського) групі Краснознам'янських курганів, датованих за ассірійськими виробами серединою — третьою чвертю VII ст., та продатувала інші (розкопки Д. Г. Шульца) — останньою чвертю VII ст., не пізніше початку VI ст.⁹ Таким чином, з комплексів В. Г. Петренко передкелермеськими і за часом, і за складом речей можна вважати лише найраніші, які різняться формами вузді та наконечників стріл. Кургани, датовані за ассірійськими виробами, є верхньою хронологічною межею для передкелермеських комплексів Краснознаменського могильника і загалом для всієї передкелермеської групи пам'яток. О. О. Іессен вперше виділив докелермеські пам'ятки і поділив їх на дві групи. Керуючись пізнім датуванням Келермеських курганів, автор визначив абсолютний вік передкелермеської групи другою половиною — рубежем VII—VI ст. Час її появи не визначений через відсутність даних. Передкелермеська група, за О. О. Іессеном, пов'язана з келермеською стременоподібними вудилами і ромбічними дволопатевими наконечниками з шипами, які подібні до дволопатевих овальних наконечників келермеського типу. Різняться ці групи не лише ромбічними наконечниками, а й вуздечковими приладдями новочеркаського типу: великі кільця з рухомими під-

вісками, псалії та ін. Дещо раніша новочеркаська група, віднесена до слідником до VIII ст., відрізнялась двокільчастими вудилами і наконечниками стріл новочеркаського типу при спільніх формах вуздечкового приладдя. Підкresлюючи генетичний зв'язок всіх виділених груп, О. О. Іессен припускає їх власниками як кімерійців, так і скіфів¹⁰.

О. М. Лесков відніс новочеркаські пам'ятки до найдавнішого ступеню скіфської культури — передкелермеського (кінець VIII — остан-

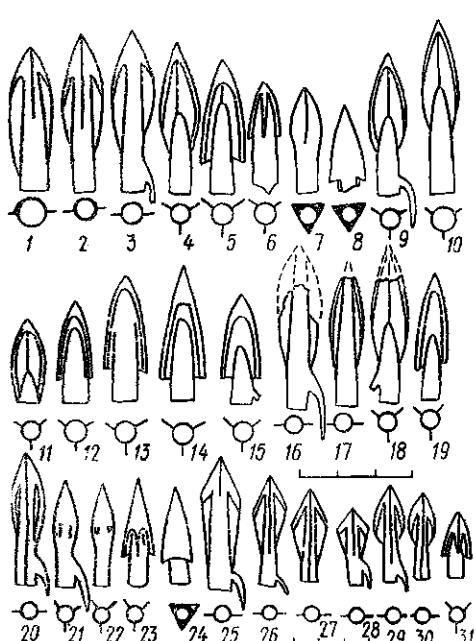

Рис. 1. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.

1—15 — Келермес — за П. Рау; 16—19 — Журівка, к. 406; 20—24 — Красное Знамя, к. 1, південна гробниця; 25 — Красное Знамя, к. 9 — за В. Г. Петренко; 26—27 — хут. Олексіївський; 28—31 — Ставропольський курган 1953 р. — за А. І. Тереножкіним, В. А. Іллінською.

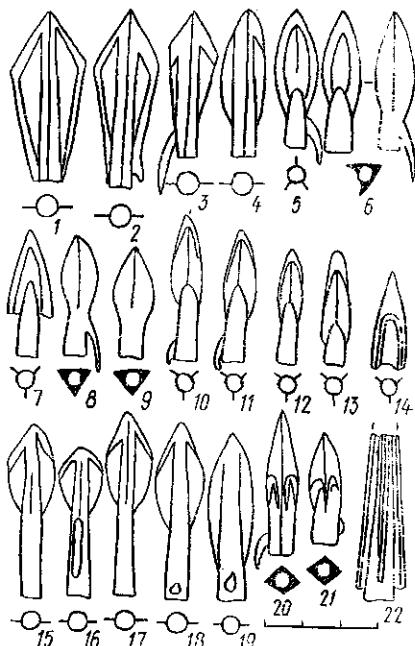

Рис. 2. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.:

1—9 — Глиніще — за Т. В. Барцюю; 10—22 — хут. Обривський — за Тр. VIII АС.

ня чверть VII ст.). Конкретні пам'ятки він датує за еволюційним принципом — в міру зростання скіфських елементів. Найпізнішими вважаються комплекси з зображеннями в звіриному стилі, віднесені ним до третьої чверті VII ст. Центральноазіатські матеріали та їх дати не враховані. Кімерійці і скіфи, за О. М. Лесковим, споріднені народи, культура яких сформувалась в Причорномор'ї на ранньозрубній основі¹¹.

В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін, прихильники гіпотези східного походження скіфів, спираючись на ассирійські джерела, в яких зафіксовано пересування скіфів в Азії в 70-х рр. VII ст., віднесли їх появу в Північному Причорномор'ї на початок VII ст. До кінця VIII ст. тут існувала культура новочеркаського типу, на їх думку, кімерийська. Саме з появою скіфів у Причорномор'ї вони пов'язували повсюдне поширення подовжено-ромбічних наконечників стріл і комплексів, новочеркаських в основі, з окремими скіфськими речами. За таким принципом вони виділили ряд скіфських пам'яток, віднесених до початку — першої половини VII ст. (Кам'яномостський могильник, Лермонтовський роз'їзд, кургани біля х. Олексіївський та станиці Махошевської, Енди, Білоградець) (Рис. 1; 3). Дослідники вважали, що жодних археологічних підтверджень появи скіфів в Північному Причорномор'ї та їх проникнення на Кавказ і Закавказзя раніше початку VII ст. немає¹².

Ассирійські джерела з інформацією про перебування скіфів в Азії не обмежують час їх появи в Північному Причорномор'ї та Північному Кавказі. Їх наявність тут значно раніше допускали чимало дослідників, що також обґрутовано писемними джерелами.

Археологічні дані теж не підтверджують гіпотезу В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна. Ромбічні наконечники та стременоподібні вудила, поширення яких вони пов'язують з появою скіфів, не є чимось принципово новим в цьому регіоні. Широке використання стременоподібних вудил на чорногорівському етапі кімерійської культури IX—VIII ст. було встановлене О. І. Тереножкіним. Не виключена можливість їх появи ще в білозерський час¹³.

Матеріали О. М. Лескова ілюструють безперервне існування стременоподібних вудил в Північному Причорномор'ї з чорногорівського до скіфського часу. Ромбічні наконечники типу Енджа-Жаботин нерозривно пов'язані з наконечниками IX—VIII ст. типу Малої Цимбалки та Високої Могили і також не можуть розглядатися як інновація VII ст.

Не підтверджується і думка про одноразову одночасову появу скіфської культури в Північному Причорномор'ї та про швидку механічну заміну нею кімерійської. Існують скіфські пам'ятки не пізніше початку VII ст., основний речовий набір яких представлено виробами новочеркаських типів. Проте і в Келермеських курганах другої половини VII — початку VI ст. окремі кінські убори оздоблені за новочеркаськими традиціями. Цілком очевидно, що процес появи та зміни кімерійської культури скіфською досить тривалий, і обмежувати датування пам'яток часом, коли допускається поява скіфів, не вправдано ні історичними, ні археологічними даними.

Рис. 3. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.:
1—6 — Енджа — за Р. Поповим;
7—11 — Білоградець — за Г. Тончевою; 12—16 — Жаботин, к. 524.

ність існування елементів скіфської культури. М. П. Грязнов навів переконливі аналогії речам з Аржана серед пам'яток Північного Причорномор'я лише передскіфського часу і датував його VIII—VII ст.¹⁴ О. І. Тереножкін вказував на належність пам'яток з аналогіями до чорногорівського етапу — IX—VIII ст., як повинен датуватися і сам Аржан¹⁵. М. П. Грязнов проаналізував пам'ятки ранньоскіфського часу азіатського регіону, що традиційно датуються VII—VI або VII—V ст. (Уйгарақ, Тагіскен, Тасмола, інші могильники Центрального Казахстану, деякі комплекси Семиріччя і Паміру) і вказав на відсутність переконливих аналогій цим пам'яткам в ранньоскіфських курганах Північного Причорномор'я. В них знайдено вузду, наконечники стріл та ін., що характерно для передскіфських комплексів. Нещодавно була уточнена дата пам'яток майємирського етапу в межах VIII—VII ст.¹⁶

Все вищесказане є підтвердженням широкого побутування старожитностей скіфського типу протягом всього VIII ст. в культурі населення Алтаю і Туви. Таким чином, і пам'ятки Північного Причорномор'я повинні розглядатися з позицій, запропонованих М. П. Грязновим при вивченні пам'яток ранньоскіфського часу азіатського регіону. Тому новочеркаські в основі комплекси з окремими речами скіфських типів повинні датуватися згідно хронології матеріальної культури передскіфсь-

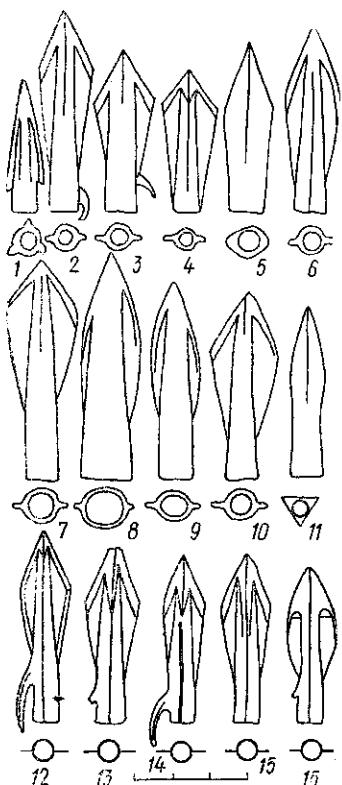

Рис. 3. Наконечники стріл VIII—VII ст. до н. е.:
1—6 — Енджа — за Р. Поповим;
7—11 — Білоградець — за Г. Тончевою; 12—16 — Жаботин, к. 524.

кого періоду, зокрема новочеркаського етапу VIII—VII ст., а не пов'язуватися з уявною появою скіфів на початку, чи, як вважалося недавно, в середині — другій половині VII ст. Поділ таких пам'яток за наявністю чи відсутністю в них скіфських речей на пізні скіфські та ранні кімерійські не зумовлений джерелами, а є штучним і випливає виключно з концептуальних міркувань. Новочеркаські та передкелермеські старожитності ми вважаємо синхронними. Вірогідним є виявлення скіфських старожитностей в комплексах Причорномор'я черногорівського часу.

В середині VII ст. новочеркаські та ромбічні типу Енджа-Жаботин наконечники не вживаються. Їх замінили інші — келермеських типів, які з'явилися ще в новочеркаський час (рис. 1—3). Поширення думка про існування ромбічних наконечників протягом ранньоскіфського часу. За А. І. Мелюковою ці вироби * належать до передскіфського періоду і в скіфський час зустрічаються порівняно рідко. Вони відомі в комплексах першої хронологічної групи другої половини VII — першої половини VI ст.: Жаботин к. № 524 (30 екз.); Келермес к. № 1, 2 (розкопки М. І. Веселовського) (10 з 66); Аксютинці к. № 469 (1 з 11); Журівка к. № 406 (24 з 52 бронзових і 70 залізних); Осняги к. № 1 (3 з 10); Скоробір к. № 4 (3 з 8); Ленківці (5 з 28); Курилівка к. № 77 (1 з 5); Глинище (8 з 65); к. № 474 між с. Оситняжка та Пастирське (1 з 9); Берестняги к. № 82 (1 з 13). Ромбічні наконечники зафіксовані навіть в наборі другої групи з к. № 401 біля Журівки (рубіж VI—V ст.)¹⁷.

Наявність ромбічних стріл в Келермеських курганах відзначена і В. Г. Петренко. Проте за наведеними в публікації рисунками можна говорити лише про наконечники з асиметрично-овальною голівкою¹⁸. В. А. Іллінська, яка спеціально вивчала хронологію ромбічних наконечників стріл, не знаходила їх в Келермесі¹⁹. Особисте вивчення келермеських наконечників в фондах Ермітажу дає можливість стверджувати відсутність серед них ромбічних форм. Лише умовно два-три екземпляри можна віднести до таких. Походження інформації про наявність ромбічних наконечників в к. № 406 біля Журівки вияснити не вдалося. У фондах Ермітажу наявні залізні, кістяні та шість бронзових наконечників келермеських типів в дуже поганому стані (рис. 1, 16—19). Вірогідно, зауваження О. О. Бобринського, що більшість наконечників не збереглась²⁰, відноситься до бронзових. П. Д. Ліберов заперечував наявність ромбічних наконечників в кургані біля Ленківців²¹. За Г. Т. Ковпаненко, наконечники стріл в кургані біля Курилівки представлени виключно трилопатевими, а в к. № 1 з урочища Осняги, к. № 4 урочища Скоробор — дволопатевими з овальною голівкою. В к. № 82 поблизу Берестняг виявлено один бракований екземпляр, форма голівки не визначена²². Наконечники з курганів № 469 поблизу Аксютинець та № 474 між с. Оситняжка та Пастирське мають дуже плавну геометрію лопатей²³, явно не ромбічну.

Виявлення великої кількості ромбічних наконечників в к. № 401 біля Журівки розглядається як підтвердження існування дволопатевих, зокрема ромбічних, до початку V ст. Однак, як встановила В. Г. Петренко, цей набір стріл пов'язаний з названим курганом П. Рау, а за ним А. І. Мелюковою, помилково. За О. О. Бобринським, тут знайдено лише 19 бронзових наконечників: «всі тригранні, з втулками та без них»²⁴.

Безперечно ромбічними є наконечники лише з курганів біля Глинища, № 524 з Жаботина (рис. 2; 3). Останній Є. Ф. Покровська відносить до найдавніших скіфських курганів Північного Причорномор'я, а В. А. Іллінська — до передкелермеського часу²⁵. Б. З. Рабінович вважає курган біля Глинища архаїчним. При наявності базисного наконечника (за хронологією П. Рау — початок V ст.), він відніс комплекс

* Ми користуємося класифікацією скіфських наконечників стріл А. І. Мелюкової — перша—четверта типо-хронологічні групи.

до часу не пізніше кінця VI ст., хоча коло пам'яток, використаних для аналогій, охоплювало найдавніші скіфські пам'ятки²⁶. А. І. Мелюкова за старими датами Келермеських курганів появу базисних та опорновтулкових наконечників, наявних в Мельгуновському кургані та Старшій Могилі, синхронних Келермесу, відносila до другої чверті VI ст., а їх широке поширення та побутування — лише до початку V ст. За сучасним датуванням Келермесу іх поява відсувається до початку VI ст., що підтверджується знахідженням в урартській фортеці Тейшебаїні, яка загинула не пізніше цього часу. За А. І. Мелюковою та Т. Б. Барцевою в кургані з Глинища базисних наконечників немає²⁷. За наконечниками стріл ця пам'ятка також відноситься до передкелермеських.

В Північному Причорномор'ї є ще кілька комплексів, датованих за античною керамікою межами другої половини VII ст., з наборами стріл або речей лише келермеських типів: Темір-гора — третя чверть VII ст.²⁸, Цукур-ліман — кінець VII ст.²⁹, х. Хапри, к. № 1, п. 25 — рубіж VII—VI ст.³⁰

Вихід з ужитку ромбічних наконечників в середині VII ст. підтверджується їх відсутністю на грецьких поселеннях Нижнього Подніпров'я, заснованих в другій половині VII ст. Тут відомі всі типи наконечників стріл, які в цей час вживались в Скіфії.

Подібна картина простежується в комплексах другої половини VII ст. в Закавказзі. Ромбічні наконечники відсутні в комплексі Зівійе³¹. Також помилкова їх згадка серед знахідок в урартській фортеці Тейшебаїні³². Час загибелі фортеці (відповідно, і верхня хронологічна межа скіфського комплексу знахідок) датується в межах від 625 до 590 рр. до н. е.³³ В Аргіштіхнілі, що загинув одночасно з Тейшебаїні, траплялись наконечники лише овальної форми³⁴.

Якщо для VII ст. схема розвитку наконечників стріл в загальних рисах прояснюється, то цього не скажеш про VI ст. За дивовижним збігом обставин в Причорномор'ї поодинокі кургани VI ст., датовані за античною керамікою, не містять зброї та вузди. Практично ми по завалені можливості простежити протягом VI ст. в розвитку жодну категорію скіфської матеріальної культури. Тому для визначення верхньої хронологічної межі побутування наконечників келермеських типів (перша група), часу їх заміни наконечниками другої групи, який збігається із зміною пам'яток архаїчного часу (старшої журівської групи, або келермеського типу), синхроніскіфськими (молодшої журівської групи), розглянемо їх хронологію. Матеріали для цього є тільки в Лісостеповому Подніпров'ї.

Відносна хронологія пам'яток Правобережжя слідуєча: жаботинські, синхронні новочеркаським та передкелермеським, пізніше — старшої журівської групи, синхронні келермеським, і пам'ятки молодшої журівської групи, що їх змінюють.

При визначенні хронології Жаботинського поселення Е. Ф. Покровська виходила з аналогії кераміки найдавнішого шару пам'ятки кераміці чорноліських городищ, найдавнішого горизонту, — кераміці ранньоскіфських городищ. Те, що ми слідом за В. А. Іллінською, за керамікою та передскіфськими типами речей називаемо курганами жаботинського часу, вона пов'язувала з середнім горизонтом поселення. Абсолютне датування поселення Е. Ф. Покровська визначила на рівні розробки хронології свого часу: в межах другої чверті VII — першої половини VI ст.³⁵

В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін виділяли час існування Жаботинського поселення в окремий перехідний етап від передскіфської чорноліської до скіфської культури пам'яток старшої журівської групи. З різними горизонтами поселення вони синхронізували конкретні кургани. Хронологічні рамки етапу обмежені VII ст., хоча датування найдавніших курганів починається з кінця VIII ст., а жаботинський етап переважно синхронізується з новочеркаським етапом кіммерійської культури VIII—VII ст.

При визначенні жаботинського етапу ми маємо на увазі час існування другого горизонту Жаботинського поселення та пов'язаних з ним речовими комплексами курганів, які за провідними типами речей (вузда, наконечники стріл) повністю відповідають новочеркаським та передкелермеським пам'яткам³⁶, й також повинні датуватися раніше середини VII ст., і в цілому належать до періоду VIII—VII ст.

Матеріали келермеських типів на Жаботинському поселенні, за думкою В. А. Іллінської, фіксують припинення життя поселення не пізніше рубежу VII—VI ст. За сучасними датами час їх появи на поселенні може бути визначений серединою — третьою чвертю VII ст., що підтверджується наявністю тут грецької кераміки другої половини VII ст.³⁷ Ми вважаємо, що поява келермеських старожитностей на Жаботинському поселенні пов'язана з загальним поширенням в Придніпровському Лісостепу пам'яток келермеського типу (старшої журівської групи) в другій половині VII ст. На можливість виділення ранніх пам'яток цього типу вказав О. І. Тереножкін. Він звернув увагу на поєднання в комплексі кургану V в Рижанівці форм зброї, аналогічної Келермесу та Старшій могилі, з мілкими неорнаментованими черпаками з високими ручками з відростками (жаботинських типів), більш архаїчними, ніж грушеподібні черпаки, які звичайно трапляються в курганах старшої журівської групи. Це дало підставу О. І. Тереножкіну датувати цей курган в межах старшої журівської групи найранішим часом³⁸. На Правобережжі поєднання жаботинської кераміки з речами келермеських типів відомі в кк. №№ 453 та 454 поблизу м. Макіївки, 471 біля Оситняжки, 346 в Текліно, 6 в Берестнягах, 35 та 40 в Бобриці, 77 в Кирилівці, 100 біля Синявки та в кургані біля Піщальників.

Вік пам'яток старшої журівської групи, визначений за старим датуванням Келермеських курганів, датуванням дзеркал так званого «ольвійського» типу, охоплював все VI ст. Вони зникаються з пам'ятками молодшої журівської групи, вік яких за античною керамікою визначений з кінця VI ст. При уточненні дати Келермесу стало можливим віднести появу пам'яток старшої журівської групи на Правобережжі до середини — третьої чверті VII ст.

Розглянемо підстави датування верхнього хронологічного рубежу цієї групи. Зупинимось на датуванні дзеркал «ольвійського» типу. Ряд дослідників відносили їх до виробів Ольвії, на основі чого і визначалась їх хронологія. Продукцією Ольвії С. І. Капошина та А. І. Фурманська вважали і дзеркала з вертикальним руків'ям з лісостепового Подніпров'я. Нині встановлено, що широке поширення таких виробів спостерігається в культурах Євразії VIII—VI ст.³⁹ Час їх появи — доба пізньої бронзи⁴⁰. Відсутність їх серед знахідок в Ольвії, де наявні всі типи дзеркал, що поширювались в Скіфії, вказує на хронологічний розрив між часом їх побутування і виникненням Ольвії (друга чверть VI ст.). Питання про грецьке походження таких дзеркал відпадає. Т. Б. Барцева встановила за складом металу їх східне походження. Все це з врахуванням нової дати Келермесу вказує на більш ранній час побутування цих дзеркал, який обмежується початком VI ст.

Існує думка, яка базується на омолоджених датуваннях пам'яток келермеського типу і знахідках в більш пізніх пам'ятках Подніпров'я у повторному використанні, що дзеркала з вертикальним руків'ям існують тут протягом VI ст.⁴¹ За цим висновком визначена верхня хронологічна межа побутування цих виробів в Євразійському регіоні. Такі дзеркала виявлено в к. № 400 в Журівці⁴², надійно датованому рубежем VI—V ст. та похованні рубежу ери в Поволжі⁴³, що слід розглядати як анахронізм.

Дзеркала так званого «ольвійського» типу В. М. Скуднова відносила, за деяким винятком, до скіфських. Появу в Скіфії дзеркал з вертикальним руків'ям дослідниця кваліфікує як місцеве відтворення античних зразків в скіфському стилі⁴⁴. За сучасними даними в цьому регіоні застежується інший генезис таких дзеркал.

А судільноліті та спаяні дзеркала на території Північного Казахстану і Середньої Азії відомі з доби пізньої бронзи⁴⁵. В Європейських степах серед випадкових знахідок відомо два дзеркала з прямими припаяними (?) руків'ями, орнаментованими аналогічно руків'ям передскіфських і ранньоскіфських кинджалів⁴⁶, що і визначає час їх виробництва.

Для дзеркал «ольвійського» типу з Придніпров'я та Північного Кавказу Т. Б. Барцева встановила різний склад металу, що вказує на існування принаймні двох центрів виготовлення: західного та східного. Питання про участь Ольвії в їх виробництві дослідниця залишила відкритим за браком даних. Деякі грецькі дзеркала виготовлені також з західної сировини, але з цієї ж сировини виготовлено від чверті до треті (в різні періоди) всіх скіфських бронзових речей в Придніпровському лісостепу. С. Я. Ольговський дотримується думки, що Ольвія не мала відношення до виготовлення цих дзеркал⁴⁷. На жаль, він оперує обмеженими даними. Таким чином, питання про походження та виготовлення дзеркал «ольвійського» типу є значно ширшим і виходить за межі ольвійської проблематики. Не претендуючи на їх розв'язання, зунимимось на деяких моментах. За В. М. Скудновою, ці дзеркала можна поділити на дві групи.

Перша, яка відповідає традиціям скіфського звіриного стилю, виявлена виключно за межами Ольвії і не представлена в ній документованіми знахідками (з Роменських курганів, ст. Кримгреєвської, Маріупольського району, Подолії, Трансільванії, Гуляй-городу к. 38, Мачухи та Ольвії — № 5, 6, 8 першої, 3, 4 другої, 3, 8, 9, 17 третьої типологічних груп за В. М. Скудновою). Дзеркало № 3 з Ольвії — безпаспортне, а № 17 з некрополю Ольвії відрізняється від інших наявністю під диском додаткової фігури оленя, виконаної дуже недбало, що виключає його з нашої першої групи. Дзеркала з пантерами В. М. Скуднова порівнювали з зображенням Келермеської пантери.

Друга група, яку можна виділити за спостереженнями В. М. Скуднової, відзначається деякою деградацією зображень, стилістично повинна бути більш пізньою. Останні походять переважно з некрополей Ольвії та Березані з поховань другої треті VI — початку V ст.⁴⁸

Для дзеркала з поховання 30/1940 некрополя Ольвії Т. М. Қніпович відзначила деградацію зображення барабанчої голівки на руків'ї, схематизацію та перетворення на чисто орнаментальний мотив. Канелюри на руків'ї ледь позначені. Поховання датоване нею серединою VI ст.⁴⁹ Навкратійський кубок з поховання належить до початку VI ст.⁵⁰ Можливе більш раннє датування комплексу — в межах першої половини VI ст. Для часу, в який лише припускається початок виробництва подібних дзеркал, ми маємо виріб з усіма ознаками деградації, що, за нашими уявленнями, повинно завершувати розвиток еволюційного ряду.

Дзеркала «ольвійського типу» знайдені в комплексах Скіфії разом з наконечниками першої хронологічної групи VII — першої половини VI ст. (за А. І. Мелюковою) (Гуляй-город, к. № 38; Братішов, к. № 2; Кам'яномостський могильник, розкопки 1954 р.; Мінгечаур)⁵¹. В Цівденному Приураллі в кургані біля Преображенки таке дзеркало знайдено з наконечниками⁵², які відповідають скіфським другої групи другої половини VI — першої половини V ст. (за А. І. Мелюковою). Набори стріл з найдавніших поховань Ольвії за складом включені дослідницею в другу групу⁵³. Різночасовість дзеркал з Ольвії та Скіфії добре пояснює стилістичні особливості кожної групи дзеркал, відзначені В. М. Скудновою.

Невірною є спроба В. А. Іллінської уточнити дату к. 38 в Гуляй-городі на підставі схожості великого ромбічного наконечника з цього комплексу з наконечником, знайденим в Ольвії. Обидві знахідки належать до передскіфського часу і не можуть визначати дату комплексів. С. І. Каюшина найближчі аналоги ольвійському наконечнику наводила

серед передскіфських з Малої Цимбалки⁵⁴. Інші стріли з к. 38 в Гуляй-городі відносяться до келермеських типів. Кілька дволопатевих наконечників належать до рідкісного різновиду — з однією подовженою лопаттю-шипом, виявлених лише в комплексах VII — початку VI ст. (Цукур-ліман, хут. Хапри, Старша Могила).

З наших досліджень випливає різночасовість дзеркал так званого «ольвійського» типу, знайдених в Скіфії та в некрополі Ольвії, за якою датування дзеркал з Ольвії не може бути підставою для омолодження

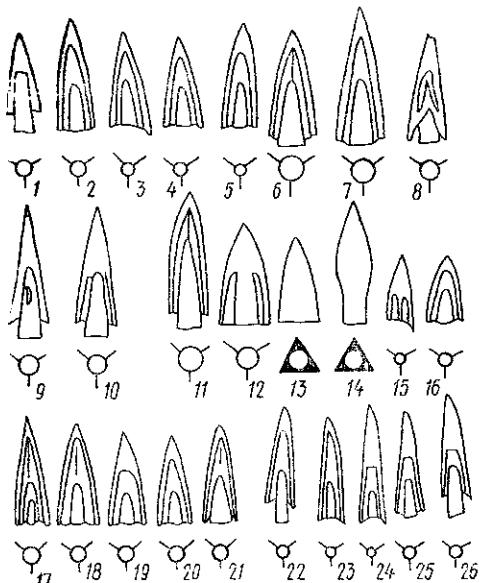

Рис. 4. Наконечники стріл з курганів Скіфії кінця VI — першої чверті V ст. до н. е.:

1—8 — Яблонівка к. 1 (Гостра Могила) — за В. Г. Петренко; 9—10 — к. між Ромейківкою та Петраківкою; 11—14 — Журівка, к. «Г» — за В. Г. Петренко та Н. І. Бокій; 15—16 — Журівка, к. 423 — за В. Г. Петренко; 17—21 — Журівка, к. 396; 22—26 — Єлизаветівське городище, к. 30, п. 2 — за І. Б. Брашинським.

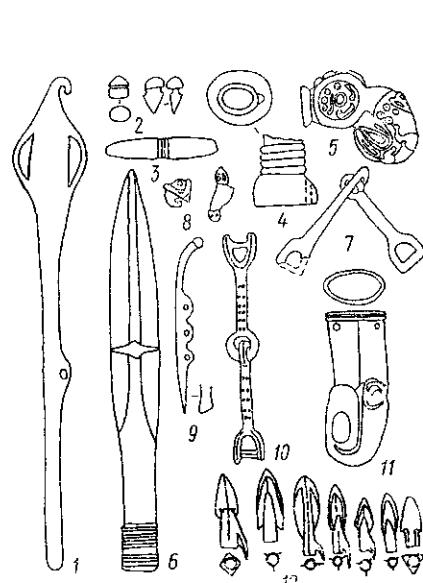

Рис. 5. Основні типи речей з впускних поховань Реп'яховатої Могили та кургана біля Новоолександровки:

1 — залізні прорізні навершя; 2 — кістяні стовбики; 3 — застібки сагайдаків; 4 — кістяні «туюжки»; 5 — кістяні наконечники луків; 6 — залізні наконечники списів з імітацією обмотки на втулці; 7 — залізні стременоподібні вудила; 8 — кістяні пасії; 9 — залізні трипетельчасті пасії; 10 — бронзові стременоподібні вудила; 11 — наконечники піхов мечей; 12 — наконечники стріл.

пам'яток старшої журівської групи. Тому слід визнати невдалою спробу А. І. Фурманської підправити дату Кам'яномостського поховання з дзеркалом на підставі ольвійських датувань⁵⁵. Слід також відзначити, що дзеркало з Братішова є місцевим наслідуванням «ольвійського» типу дзеркал, що раз підтверджує давність появи цього типу виробів.

Час існування старшої журівської групи поширювався В. А. Іллінською до кінця VI ст. на підставі датування к. 447 біля Журівки, визначеного за іонійською мискою, датованою Н. О. Онайко в межах VI ст.⁵⁶ та дзеркалом, яке, за В. М. Скудновою, різко відрізняється від інших дзеркал «ольвійського» типу. Analogії йому невідомі, і воно не може датуватися за ольвійськими знахідками. Інвентар кургану (грушоподібний черпак, корчага, цвяхоподібні шпильки) дуже близький до комплексів Правобережжя старшої журівської групи, що вказує на його датування в межах першої половини VI ст.

Для пізнього датування старшої журівської групи В. А. Іллінська та О. І. Тереножкін використали комплекс к. 423 біля Журівки (рубіж VI—V ст.)⁵⁷. Проте інвентар кургану не відповідає пам'яткам групи і в першу чергу це стосується наконечників стріл: 55 трилопатевих базисних та один дволопатевий, випадковий в наборах стріл цього часу

Таблиця 1. Зустрічність основних типів речей в комплексах келермеського типу другої половини VII—початку VI ст.

№ п/н**	Пам'ятки																
	Реп'яховата могила	Новоолександрівка	Келермес*	Красне Знамя*	Темір-гора*	Зівіє*	Дар'ївка*	Нижні Сирогози	Журівка, к. 406	Журівка, к. 407	Мала Офіра	Маківка, к. 453	Перебіклені	Старша могила	Попівка, к. 3	Константінівська на Дону	Пілгородче, к. 3
1	+				+					+							
2	+	++			+												
3	+	++			+												
4	+	++			+												
5	++	++			+												
6	++	++			+												
7	++	++			+												
8	++	++			+												
9	++	++			+												
10	++	++			+												
11	++	++			+												
12	+	+			+												

* Комплекси, що надійно датовані другою половиною VII ст. до н. е.

** Цифрові позначення відповідають номерам речей на рис. 5.

(В. Г. Петренко)⁵⁸ (рис. 4, 15, 16). Курган належить до молодшої журівської групи, як його і визначала В. А. Іллінецька раніше⁵⁹.

Для визначення верхньої хронологічної межі пам'яток старшої журівської групи і, відповідно, келермеського типу принциповим є датування поховань курганів Реп'яховатої Могили та біля Новоолександрівки⁶⁰. (Мова йде про впускні поховання.) Аналіз інвентаря поховань вказує на їх синхронність основній групі пам'яток келермеського типу. Комплекси цієї групи з надійно визначеною датою належать до VII—початку VI ст. (Келермес, Красне Знамя, Цукур-ліман, Темір-гора, Зівіє, Дар'ївка, Хапри). Ми включили до таблиці найхарактерніші типи речей пам'яток келермеського типу (рис. 5).

Нечисленністі кожної з категорій речей (крім вудил, псалій і наконечників стріл*) свідчить про їх короткосважне побутування, тому не слід відривати комплекси Реп'яховатої Могили і Новоолександрівки від часу існування основного масиву пам'яток VII ст. (табл. 1).

З Реп'яховатої Могили походить розчавлена ґрунтом бронзова посудина, опублікована як античний кратер. С. Я. Ольговський реставрував посудину. За морфологічними особливостями та результатами спектроаналітичного дослідження він виключив її античне походження і визначив як казан кавказького виробництва, ручки якого близькі до виготовлених в Урарту та Малій Азії. Є підстави вважати цей казан трофеєм або наслідуванням східним типам часів скіфських передньоазіатських походів і датувати VII, не пізніше початку VI ст. Бронзові посудини близької форми були знайдені в урартській фортеці Тейшебаїні⁶¹.

Для датування обох комплексів була використана виключно антична кераміка. Амфора з Реп'яховатої Могили визначена авторами публікації як фасоська другої половини VI ст. Новоолександрівська в свій час визначалася І. Б. Брашинським як самоська і датована другою половиною VI ст. або навіть початком V, але не раніше середини VI ст. Амфора з Реп'яховатої Могили того ж типу, має ті самі морфологічні особливості та майже однакові метричні характеристики. Категорич-

* Серед стріл з Новоолександрівки автори вбачають навіть кілька ромбічних. Звичайно, це наконечники з порушену плавністю загострення лопатей, а не жаботинського типу, що добре видно на рисунку, — без пояснень ромбічність залишилась би непомічененою.

ність І. Б. Брашинського в обмеженні датування обґрутована тільки загальними міркуваннями про тенденції в розвитку стандартів амфорної тари і фактичних підстав не має. Як писала Н. О. Лейпунська, через відсутність стратиграфічних даних хронологія архаїчних амфор поки що багато в чому має гіпотетичний характер⁶². Як вказував І. Б. Брашинський відносно самоських амфор, «доступний для дослідження матеріал достатній лише для того, щоб висловити лише попередні гіпотези»⁶³. За основними параметрами і морфологічними особливостями наші амфори дуже близькі до самоських та юнійських кінця VII — початку VI ст., виділених В. Грейс⁶⁴. За профілюванням деталей знаходять повні відповідності серед фрагментів самоських амфор Ягорлицького поселення в Нижньому Подніпров'ї другої половини VII — першої половини VI ст.⁶⁵

У Реп'яховатій Могилі знайдено жовтоглиняний глечик, розписаний червоною фарбою. Морфологічно він відрізняється від зразків другої половини VI ст. Звичайно такі вироби відносять до юнійської продукції другої половини VI — початку V ст. Проте хронологія простої юнійської кераміки, на відміну від художньої розписної, розроблена недостатньо.

Необхідність передатування Реп'яховатої Могили на Новоолександровівку випливає з характеру скіфських старожитностей. Завдяки В. В. Рубану ми маємо сучасні визначення античної кераміки. Амфори належать до класу мілетських кінця VII ст. Глечик за формою відповідає посуду кінця VII — першої половини VI ст. Дата комплексів — не пізніше початку VI ст.⁶⁶

В Лісостеповому Дніпровському Лівобережжі відносна хронологія пам'яток відповідає Правобережжю. Тепер можна виділити комплекс передкелермеського часу (курган в Глинищі). За наявністю жаботинської кераміки можна віднести до ранньокелермеських ряд пам'яток Поворскля (Мачухи, курганы 1, 11, 37; Лихачівка, к. 8). В Посуллі для виділення ранньокелермеських курганів потрібно знайти відповідні критерії.

Архаїчні кургани Лівобережжя датувались за аналогіями в пам'ятках келермеського типу та старшої журівської групи. Абсолютне датування комплексів цієї території практично неможливе. В. А. Іллінська датувала одну з провідних посульських пам'яток келермеського типу, курган біля хут. Шумейко, за чорнофігурним кіліком кінцем VI ст. Н. О. Онайко встановила непричетність кіліка до цього комплексу⁶⁷.

Дзеркала «ольвійського» типу з Роменських курганів та з могильника біля уроч. Мачухи за В. М. Скудновою належать до реалістичних зразків звіриного стилю, тобто є одними з найбільш ранніх.

Час переходу до пам'яток типу молодшої журівської групи в Лісостеповому Лівобережжі визначений за аналогіями Правобережжя⁶⁸.

Підсумовуючи дослідження з хронології пам'яток старшої журівської групи, відзначимо, що даних для поширення їх датування на все VI ст. немає. Всі надійно датовані комплекси келермеського типу належать до другої половини VII — початку VI ст. Кургани молодшої журівської групи датовані за античною керамікою кінцем VI ст. Дані для визначення часу переходу від пам'яток старшої журівської групи до молодшої (в цілому для Скіфії від ранньоскіфських, архаїчних або келермеських до середньоскіфських) в пам'ятках як Лісостепової, так і Степової Скіфії відсутні. В зв'язку з цим дуже цінними є матеріали грецьких поселень Нижнього Подніпров'я. За останні роки тут досліджена велика група поселень VII—V ст. Встановлена іх надійна абсолютна хронологія⁶⁹, в кожному з них знайдені бронзові наконечники стріл, які за типами повністю відповідають скіфським. Вони представлені першою (Ягорлик, Березань), другою (Бейкуш, Велика Чорноморка, Чортовате-7, Аджигол-1, Стара Богданівка-2, Козирка-9, Куцуруб-1, Березань, Ольвія) і третьою (Бейкуш, Велика Чорноморка, Куцуруб-1, Березань, Ольвія) хронологічними групами⁷⁰ (рис. 6; 7). Вста-

новлення надійної хронології поселень дає можливість уточнити час зміни груп наконечників стріл VII—V ст.

Навіть на Березані та Ягорлику, заснованих у другій половині VII ст., відсутні ромбічні наконечники жаботинського типу, які за В. А. Іллінською побутували до кінця VII ст., хоча з Нижньодніпровських пісків походить ряд їх випадкових знахідок. В районі Ягорлицького поселення знайдений ромбічний наконечник типу Енджи VIII—

VII ст.⁷¹ Один ромбічний наконечник походить з Ольвії, про що була мова вище. Аналогічний наконечник знайдено на території міста в дореволюційні роки⁷². Всі ці знахід-

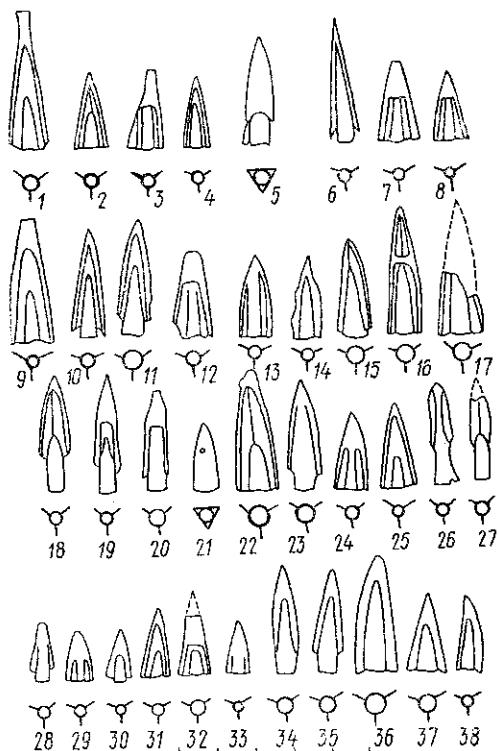

Рис. 6. Наконечники стріл приольвійських поселень VI — першої чверті V ст. до н. е.: 1—5 — Бейкуш; 6—8 — Козирка, 9—25 — Велика Чорноморка; 27—33 — Стара Богданівка 2; 34—38 — Купуруб I.

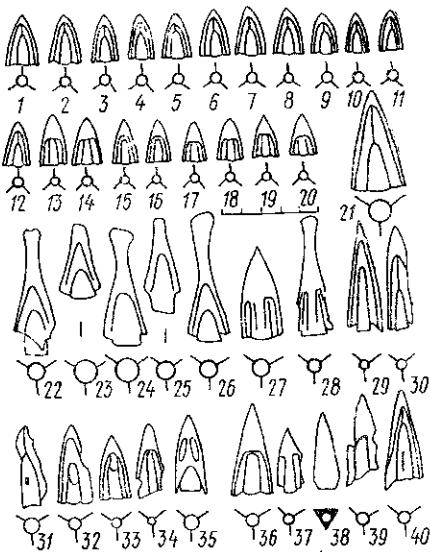

Рис. 7. Наконечники стріл Ольвії, приольвійських поселень VI — першої чверті V ст. до н. е.: 1—28 — Ольвія — за П. Рау та С. Я. Ольговським; 29—35 — Чортовате 7; 36—40 — Аджигол 1.

ки випадкові, не пов'язані з часом існування поселень і належать до попереднього періоду. Цілком очевидне існування хронологічного розриву між часом їх побутування і появою грецьких поселень в другій половині VII ст., що добре узгоджується із спостереженнями на пам'ятках Скіфії того ж періоду.

Наконечники келермеських типів (першої групи) знайдені лише на найдавніших поселеннях (Ягорлик, Березань), заснованих у другій половині VII ст. На всіх інших, що датуються з другої чверті VI ст. і пізніше, знайдені наконечники другої та третьої груп (рис. 6; 7). З поселень Стара Богданівка-2, Бейкуш, Велика Чорноморка походять одиничні наконечники першої групи, що слід розглядати як випадкові. Опубліковані А. І. Фурманською як дволопатеві овальні наконечники стріл «з залишками ливників на вершині та необробленою втулкою» з Ольвії⁷³ є монетами-стрілками.

Таким чином, час зміни наконечників стріл першої групи наконечниками другої за матеріалами приольвійських поселень визначається не пізніше другої чверті VI ст. З цього часу наконечники поселень та м. Ольвії представлені базисними типами. Завдяки цьому висвітлюється характер знахідок наконечників в Пантикеї. Лише два з них нале-

жать до першої групи (дволопатеві, овальні, з шипом) і, мабуть, пов'язані з поселенням кінця VII — початку VI ст. Всі інші, з шарів VI — початку V ст., належать до базисних та опорно-втулкових наконечників другої групи. Деякі можуть бути віднесені до третьої групи⁷⁴. А. І. Мелюкова час зміни наконечників стріл першої групи наконечниками другої визначила за наборами стріл поховань некрополя Ольвії та курганів Скіфії другої половини VI — початку V ст. Вона вважала, що на цій підставі «зміна форм, пануючих в сагайдачних наборах першої групи, відбулась десь у другій половині VI ст. до н. е.» Однак найчастіше трапляються комплекси стріл другої групи з початку V ст. до н. е.»⁷⁵ Цей висновок прямо суперечить висновкам з хронології наконечників міста Ольвії, навколоїніх поселень та Пантикалею.

Ольвійські поховання були сумарно датовані В. М. Скудновою за античною керамікою, знайденою лише в деяких з них. В наборах стріл з поховань з керамікою другої половини VI ст. знайдені за деякими винятками наконечники другої групи (поховання 1; 10; 48/1912; 37; 78; 91/1913, та не враховані В. М. Скудновою 100; 108/1911). Віднесення до цього часу поховань без датуючих матеріалів з аналогічними наборами стріл, не викликає заперечень (58/1904; 82/1911; 99/1913; 10/1914). Однак в інших похованнях без датуючих матеріалів серед стріл досить багато наконечників першої групи, які за матеріалами міста Ольвії та її поселень не можуть датуватися пізніше другої чверті VI ст. Цим часом ми і пропонуємо датувати поховання 6/1909; 12; 76/1910; 54; 66; 107/1911. (Рис. 8; 9). Мабуть, відзначенні поховання складають найдавнішу групу некрополя Ольвії.

В похованнях другої половини VI ст. (1/1912; 91/1913) є трилопатеві наконечники з ромбічною голівкою, внутрішньою або ледве виступаючою втулкою (рис. 9, 1, 37—40). А. І. Фурманська та В. М. Скуднова пов'язували їх появу в некрополі Ольвії з Грецією⁷⁶. За І. Н. Медведською, такі наконечники були на озброєнні середньоазіатських стрільців з луків, які перебували на службі в Ахеменідів, і потрапили в Грецію разом з персидською армією⁷⁷. За А. І. Мелюковою та К. Ф. Смирновим, на території Скіфії та Сарматії відомо кілька таких наконечників. Їх походження на савроматській території К. Ф. Смирнов пов'язував з Північним Причорномор'ям, хоча і відзначав знахідки в Середній Азії та Персеполі. Імовірно, це перші археологічні свідчення походу Дарія в Скіфію.

Для старшої та молодшої журівських груп пам'яток Придніпровського Лісостепу, для яких властиві наконечники відповідно першої та другої груп, час їх зміни фіксує перехід від пам'яток старшої до пам'яток молодшої журівської групи. За матеріалами приольвійського району цей час визначається не пізніше другої чверті VI ст.

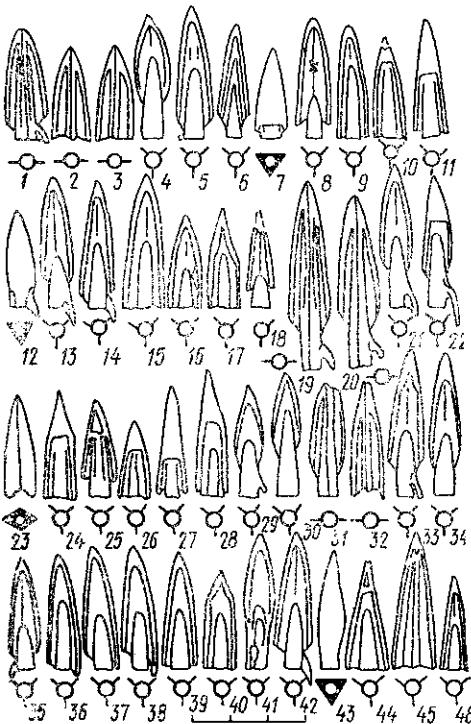

Рис. 8. Наконечники стріл з поховань некрополя Ольвії першої половини VI ст. до н. е.:

1—11 — поховання 66/1911; 12—18 — п. 76/1910; 19—34 — п. 12/1910; 35—40 — п. 6/1909; 41—46 — п. 107/1911.

Серед наконечників з Бейкушу, Великої Чорноморки, Куцурубу-1 наявні типи третьої групи, за А. І. Мелюковою — друга половина V—початок IV ст. (рис. 6; 7). Переважна більшість пізньоархаїчних приольвійських поселень (до них належать всі досліджені) припиняє існування в кінці першої чверті V ст. Таким чином, час побутування наконечників другої групи за матеріалами приольвійських поселень та некрополю Ольвії визначається в межах першої половини — початку V ст.

У похованнях некрополя Ольвії та курганах Скіфії другої половини VI — початку V ст. знайдено набори стріл з наконечниками другої групи (Марицине, к. 3; Журівка, к.

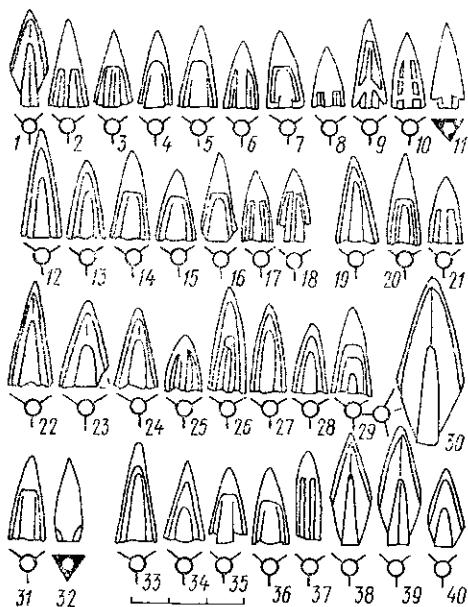

Рис. 9 Наконечники стріл з поховань некрополя Ольвії другої половини VI — початку V ст. до н. е.:

1—11 — п. 91/1913; 12—18 — п. 87/1913; 19—21 — п. 99/1913; 22—29 — п. 48/1912; 30, 31 — п. 100/1911; 32—40 — п. 1/1912.

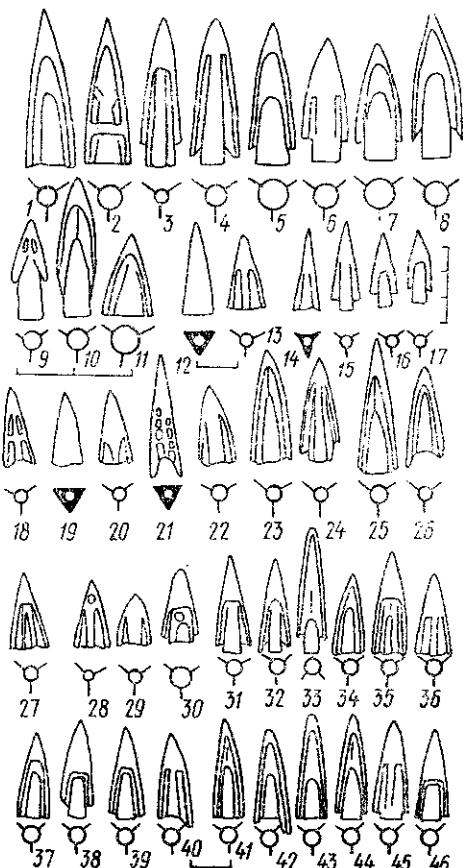

Рис. 10. Наконечники стріл з курганів Скіфії кінця VI — початку V ст. до н. е. 1—11 — Марицине, к. 3 — за М. Ебертом; 12—13 — Пекарі, к. 411 — за Л. К. Галаніною; 14—17 — Дніпрорудний — за В. Ю. Мурзіним; 18—30 — Макіївка, к. 491 — за Л. К. Галаніною; 31—46 — Журівка, к. 400.

«Г», 396, 400, 423; Яблунівка, к. 1 (Гостра Могила); курган між Ромейківкою та Петраківкою; Макіївка, к. 491; Пекарі, к. 411⁷⁸ (рис. 4; 10).

В той же час в комплексах рубежу VI—V ст. і першої чверті V ст. з'являються набори наконечників третьої групи (Дніпрорудний⁷⁹, некрополь Єлизаветівського городища, к. 30, п. 2) (рис. 4). Поховання датоване за хіоською амфорою першою половиною — серединою V ст.⁸⁰, з чим погодитися не можна. Така амфора знайдена в Марицині в к. 3, датованому за чернолаковим кіліком 525—480 рр. За матеріалами розкопок в Греції цей тип амфор датується раніше 480 р.⁸¹ В Істрії така амфора датована в межах VI ст.⁸² В. В. Рубан датував цей тип (ІІІ Б його класифікації) кінцем першої — початком другої чверті V ст.⁸³ В своїх розробках він доводив існування приольвійських поселень до середини V ст., в той час як воно припиняється в кінці першої чверті. Найкращим підтвердженням ранньої дати таких амфор є знахідка разом амфор типів ІІІ Б, ІІІ А, — за В. В. Рубаном, кінця VI — початку

В ст. — в кургані біля м. Орджонікідзе на Нікопольщині⁸⁴. Повну зміну наконечників другої на третю групу демонструють кургани другої четверті V ст. (Німфей, к. 24 1876 р.⁸⁵; Аксютинці к. 2 (розкопки Самоквасова) *), некрополь Ольвії, п. 4/1949⁸⁷; Берестяги, к. 4⁸⁸; Ізобільне, к. 4, група Дідова Могила⁸⁹); середини — другої половини V ст.: Семібратні кургани, к. 2⁹⁰, 1-а Завадська могила *, Корніївка, к. 2⁹², Стеблів, кк. 3 та 12⁹³, оточення Чортомлика к. 24⁹⁴, Ізобільне, к. 14, п. 2⁹⁵,

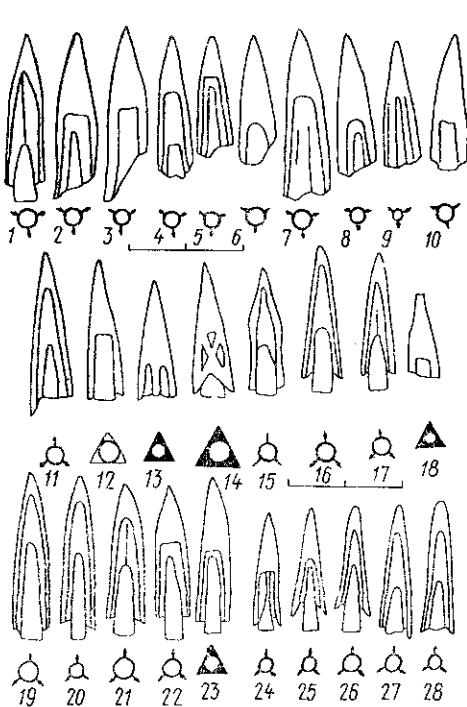

Рис. 11. Наконечники стріл з курганів Скіфії другої четверті V ст. до н. е.:

1—10 — Німфей, к. 24 1876 р. — за Л. Ф. Сланг'євою; 11—18 — Аксютинці, к. 2, розкопки Д. Я. Самоквасова — за А. І. Мелюковою; 19—23 — Берестяги, к. 4 — за А. І. Мелюковою; 24—28 — Ізобільне, група Дідової могили, к. 4 — за Б. М. Мозолевським.

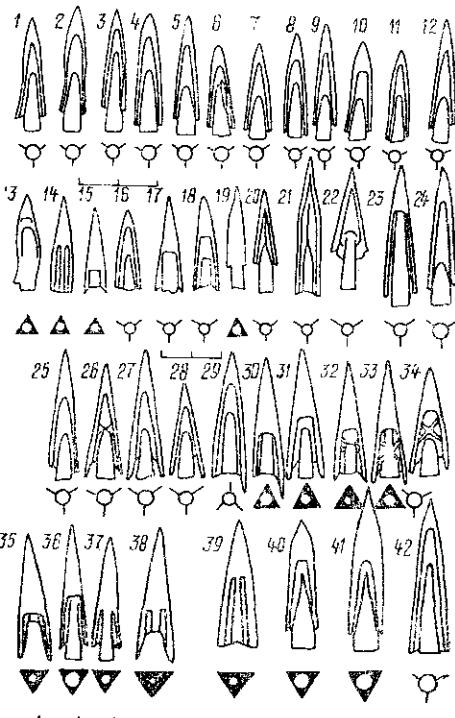

Рис. 12. Наконечники стріл з комплексів другої — третьої четверті V ст. до н. е.

1—12 — Ольвія, некрополь, п. 5/1949 — за С. І. Капшиною; 13—22 — Семібратні кургани, к. 2 — за Е. В. Черненко; 23—24 — Ізобільне, к. 14, п. 1 — за Б. М. Мозолевським; 25—38 — Корніївка, к. 2, п. 2 — розкопки В. В. Отрощенко; 39—42 — 1-ша Завадська могила — за Б. М. Мозолевським.

Софіївка, к. 16⁹⁶ (рис. 11—13). Наші висновки повністю підтверджують припущення Е. В. Черненко про більш раннє — в межах V ст. — побутування наконечників стріл, які традиційно датуються IV ст. до н. е.⁹⁷

На рубежі V—IV ст. входять у вжиток наконечники четвертої групи⁹⁸.

За новими даними ми пропонуємо такі хронологічні рамки для груп наконечників стріл, виділених А. І. Мелюковою:

— перша група — VII — перша четверть VI ст. до н. е. Нижня хронологічна межа невідома. Час існування новочеркаських та типу Енджи — Жаботин наконечників VIII—VII ст. обмежується серединою VII ст.;

— друга група — не пізніше початку VI — початок V ст. до н. е. Першою половиною VI ст. обмежене побутування в Скіфії змішаних наборів з наконечниками першої та другої груп;

* Н. О. Онайко датувала кілік з цього кургану серединою V ст. Цей тип кіліків датується більш раннім часом — другою четвертю V ст.⁸⁶

* Хіоські опуклогорлі амфори пізніх типів — середини V ст. Також датує цей тип амфор В. В. Рубан (тип VI A). І. Б. Брашинський без всякої аргументації датував такі амфори третьою четвертю V ст.⁹¹

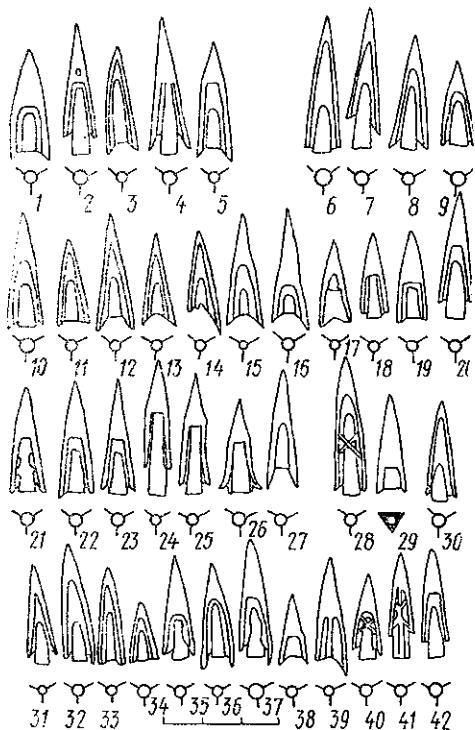

Рис. 13. Наконечники стріл з курганів Скіфії середини — другої половини V ст. до н. е.:

І—5 — Стеблів, к. 3; 6—27 — Стеблів, к. 12 —
за В. І. Клочко; 28—29 — Богданівка, к. 3,
п. 1; 30 — група Чортомлика, к. 24, п. 1;
31—42 — Софіївка, к. 16.

сельності пам'яток і слабкої заселеності більше не існує. Пам'ятки з наявності Північного Причорномор'я кількістю становлять IV ст.

— третя група — не пізніше ру-
бежу VI—V ст. — рубіж V—IV ст.

Уточнення хронології різних груп пам'яток та наконечників стріл дає можливість для пошуку рішень ряду проблем ранньої історії Скіфії на основі археологічних джерел. Поява старожитностей скіфського типу як в азіатському, так і в Північнопричорноморському регіонах зафікована в VIII, можливо IX ст. до н. е. Уточнення часу зміни наконечників першої на другу групу дозволило визначити час переходу пам'яток старшої журівської до пам'яток молодшої групи в Придніпровському Лісостепу і в цілому для Скіфії верхню межу побутування пам'яток келермеського типу не пізніше першої четверті VI ст., що співпадає з сучасним датуванням пам'яток майємірського етапу скіфського часу Алтаю, пізні з яких відповідають келермеським за основними типами речей (вузда, зброя, дзеркала).

Чітко вимальовується хронологічний пласт пам'яток часів походу Дарія в Скіфію. Визначення групи пам'яток, що існували протягом V ст. вирішує проблему кількості населення Степової Скіфії за часів Геродота. Отже, феномена малоочи-

С. В. ПОЛИН

Хронология раннескифских памятников

Pensione

На основании накопления новых данных, пересмотр датировок предлагаются уточненные абсолютные датировки различных групп раннескифских и непосредственно предшествующих им во времени памятников.

Письменные и археологические источники не дают оснований для ограничения в датировках комплексов новочеркасского типа с отдельными скифскими вещами временем предполагаемого появления скифов в Северном Причерноморье в начале VII в. до н. э. Эти памятники должны датироваться согласно хронологии позднейшего предскифского периода, в частности новочеркасского этапа VIII—VII в., аналогично центральноазиатским. Общность основного вещевого комплекса свидетельствует о синхронности предкелермесских, новочеркасских и жаботинских памятников в пределах VIII — первой половины VII в. до н. э.

Возраст келермесских и синхронных им памятников старшей журовской группы в Приднепровской Лесостепи определяется в пределах второй половины VII—первой четверти VI в. до н. э. Время перехода от памятников старшей к памятникам младшей журовской группы в Приднепровской Лесостепи, а в целом для Скифии — от памятников архаических (келермесского типа) к памятникам среднескифского времени определен в пределах первой половины VI в. до н. э.

Уточнения в общей хронологии скифских памятников, материалы античных поселений Нижнего Поднепровья позволяют проследить в развитии пока одну. Очень важную для датировки категорию материальной культуры — бронзовые наконечники стрел, уточнить хронологические рамки типо-хронологических групп скифских наконечников стрел, выделенных А. И. Мелюковой: первая группа — VII — первая чет-

верть VI в. до н. э. Нижний хронологический рубеж не установлен. Время бытования новочеркасских и жаботинских наконечников VIII—VII вв. ограничено серединой VII в. до н. э.; вторая группа — VI — начало V в. до н. э. Первой половиной VI в. ограничивается бытование смешанных наборов стрел первой и второй групп; третья группа — не позднее рубежа VI—V вв. — рубеж V—IV вв. до н. э.

- ¹ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983. — С. 66—68, 227—355.
- ² Петренко В. Г. Краснознаменские курганы скифского типа на Ставрополье // Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 78.
- ³ Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 44.
- ⁴ Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья // СА. — 1974. — № 2. — С. 202.
- ⁵ Галанина Л. К. Раннескифские узденчные наборы / по материалам Келермесских курганов // АСГЭ. — № 24. — С. 35. — Табл. 3, 14.
- ⁶ Галанина Л. К. Шлемы кубанского типа (вопросы хронологии и происхождения) // Культурное наследие Востока. — Л., 1985. — С. 173.
- ⁷ Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 150; Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 43.
- ⁸ Членова Н. Л. Оленные камни как исторический источник. — Новосибирск, 1984. — С. 36. — Рис. 15, X.
- ⁹ Галанина Л. К. Раннескифские узденчные наборы... — С. 51, 53.
- ¹⁰ Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — М., 1954. — С. 119—129.
- ¹¹ Лесков А. М. Курганы, находки, проблемы. — Л., 1981. — С. 99—109.
- ¹² Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э. // С. 19, 22, 24, 28; Ильинская В. А. Скифы и Кавказ // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 55, 56.
- ¹³ Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976. — С. 12.
- ¹⁴ Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени. — Л.: Наука, 1980. — 90 с.
- ¹⁵ Тереножкин А. И. Рец. на кн.: Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени // СА. — 1982. — № 3. — С. 267—270.
- ¹⁶ Марсадолов Л. С. Хронология курганов Алтая VIII—IV вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1985. — С. 10, 11.
- ¹⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Вып. ДI—4. — С. 16—21, табл. 1, 2.
- ¹⁸ Rau P. Die gräber der Früheren Eisenzeit im Unteren Wolgagebiet. Verlag: Volkskommisariat für Bildungswesen der Wolga deutschen Republik. — Pokrowsk, 1929. — S. 89. — Taf. 1.
- ¹⁹ Іллінська В. А. Бронзові наконечники так званого жаботинського та новочеркаського типів // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 13—27.
- ²⁰ Бобринський А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 г. в Чигиринском уезде Киевской губ. // ИАК. — 1905. — № 14. — С. 31.
- ²¹ Либеров П. Д. Хронология памятников Поднепровья скифского времени // ВССА. — М., 1954. — С. 152.
- ²² Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — С. 139.— Рис. 43; Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — Киев, 1981. — С. 34. — Рис. 25; С. 11. — Рис. 8, I.
- ²³ Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // САИ. — 1977. — Табл. 19, 16—20; 15, 12—29.
- ²⁴ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. // Там же. — 1967. — Вып. ДI—4. — С. 44, сноска 117.
- ²⁵ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — Киев, 1975. — С. 59.
- ²⁶ Рабинович Б. З. О датировке некоторых курганов Среднего Поднепровья // СА. — 1936. — Т. 1. — С. 79—104.
- ²⁷ Мелюкова А. И. Вооружение скифов ... — С. 17, табл. 1; Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени. — М., 1981. — С. 30—33, рис. 13, 14.
- ²⁸ Копейкина Л. В. Расписная родоско-ионийская ойнохойя из кургана Темиргора // ВДИ. — 1972. — № 1. — С. 149—156.
- ²⁹ Прушевская Е. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове // ИАК. — 1917. — № 73. — С. 57, рис. 18.
- ³⁰ Максименко В. Е. Сарматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов, 1983. — С. 26, рис. 9; Датування амфори: кінець VII—початок VI ст. до н. е.: *Grace V. Samian amphoras. — Hesperia, Athenes*. — 1971. — Vol. 40, N 1. — Р. 71. — Pl. 15, 2.
- ³¹ Медведская И. Н. Металлические наконечники стрел Переднего Востока и Евразийских степей II — первой половины I тыс. до н. э. // СА. — 1980. — № 4. — С. 31.
- ³² Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту. — Ереван, 1944. — С. 187, рис. 53; Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. — Л., 1949. — Табл. 10; Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур. — Ереван, 1950. — Вып. 1. — С. 86, рис. 55; Вып. 2. —

1952. — С. 28, рис. 11; Пиотровский Б. Б. Ванское царство. — М., 1959. — С. 240, рис. 81.
- ³³ Sulimirski T. Scythian antiquities in Western Asia. — Artibus Asia, New York, 1954. — XVII, 17, 3—4. — Р. 313. Мартirosyan A. A. Город Тейшебаини. — Ереван, 1961. — С. 134; Беляевский В. А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. — М., 1971. — С. 80; Дьяконов И. М. История Мидии. — М.; Л., 1956. — С. 318.
- ³⁴ Мартirosyan A. A. Аргиштихинили // Археол. памятники Армении. — 1974. — Вып. 8. — С. 173. — Рис. 108.
- ³⁵ Покровская Е. Ф. Пред斯基фское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 169.
- ³⁶ Ильинская В. А. Раннескифские курганы ... — С. 62; Смирнова Г. И. Основы хронологии ... — С. 43.
- ³⁷ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-27, № 3. — С. 56.
- ³⁸ Тереножкин А. И. Погребения раннескифского времени у с. Рыжановка // МИА. — 1965. — № 130. — С. 213—214.
- ³⁹ Пиотровский Б. Б., Иессен А. А. Моздокский могильник. — Л., 1940. — С. 48; Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. — М., 1973. — С. 120; Марсадолов Л. С. Хронология курганов ... — С. 10.
- ⁴⁰ Смирнов К. Ф. Савроматы. — М., 1964. — С. 155; Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии // САИ. — 1966. — Вып. В4—9. — С. 143, табл. 13; Сарганида В. И. Зеркала древней Бактрии // СА. — 1981. — № 1. — С. 288.
- ⁴¹ Рабинович Б. З. О датировке некоторых курганов... — С. 85; Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону // КСИА АН СССР. — 1973. — № 133. — С. 56.
- ⁴² Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья... — С. 35.
- ⁴³ Рабинович Б. З. О датировке некоторых курганов... — С. 90.
- ⁴⁴ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии // ТГЭ. — 1962. — Т. 7. — С. 12.
- ⁴⁵ Кузьмина Е. Е. Металлические изделия... — С. 69; Сарганида В. И. Зеркала древней Бактрии... — С. 288—292.
- ⁴⁶ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. ... — Рис. на с. 97; Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа // МИА. — 1958. — № 62. — С. 29, рис. 16, 1.
- ⁴⁷ Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1982. — С. 16.
- ⁴⁸ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні знаснини з Поволжям та Приураллям в архаїчну епоху? // Археологія. — 1947. — Т. 1. — С. 29; Скуднова В. М. Скифские зеркала... — С. 24.
- ⁴⁹ Книпович Т. Н. Некрополь на территории Ольвии // КСИИМК. — 1941. — № 10. — С. 112;
- ⁵⁰ Boardman J. Excavation in Chios. 1952—1955. Greek emporio // The British school of archaeology at Athens. — Thames and Hudson. — 1967. — Р. 103, fig. 60, e.
- ⁵¹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы... — С. 14, табл. 2; Sulimirski T. Scytowie na Zahodnem Podolu. — Lwow, 1936. — Tabl. 5, 1; Акритас П. Г. Археологические работы в Кабарде в 1954 г. // Учен. зап. Кабард. НИИ. — 1955. — Т. 10. — С. 43, рис. 7, 8; Крупнов Е. И. Древняя история и культура Кабарды. — М., 1957. — С. 138; Халилов Дж. А. Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «Скифском царстве» на территории Азербайджана // МИА. — 1971. — № 177. — С. 186.
- ⁵² Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // Там же. — 1961. — № 101.—Рис. 15, Д; Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Савроматы Поволжья и Южного Приуралья // САИ. — 1963. — Вып. Д1-9. — Табл. 29, 14.
- ⁵³ Скуднова В. М. Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // ЗОАО. — 1961. — Т. 1/34. — С. 60, сл.
- ⁵⁴ Ильинская В. А. Раннескифские курганы... — С. 107; Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 159.
- ⁵⁵ Фурманська А. І. Бронзоливарне ремесло в Ольвії // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 66.
- ⁵⁶ Онайко Н. А. Античный импорт... — № 134. — С. 30.
- ⁵⁷ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968. — С. 152; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. ... — С. 44.
- ⁵⁸ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья... — С. 44.
- ⁵⁹ Ильинская В. А. Раннескифские курганы... — С. 22.
- ⁶⁰ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 53; Кореняко В. А., Лукъячко С. И. Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона // СА. — 1982. — № 3. — С. 157.
- ⁶¹ Пиотровский Б. Б. Каирмир-Блур. — С. 57, рис. 34; С. 70, рис. 44; Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту... — С. 226, рис. 68—70.
- ⁶² Лейпунська Н. О. Класифікація амфор архаїчного часу з Ольвії // Археологія. — 1973. — № 8. — С. 50.
- ⁶³ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 101.

- ⁶⁴ Grace V. Samian amphoras ... Fig. 2, 1, 2, Pl. 15, 1.
- ⁶⁵ Рубан В. В. О датировке Ягорлыцкого поселения // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 112, рис. 1, 2, 3, 5—7; Рубан В. В. Керамика Ягорлыцкого поселения из собрания Херсонского музея // CA. — 1983. — № 1. — С. 286, рис. 1, 1—3, 11, 12.
- ⁶⁶ Амфоры: Dupont P. Amphorae commerciales archaïques de la Grèce de l'est. — PP, 204—217, 1982, fasc. p. 203—206; Dupont P. Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros. — Dacia. — 1983. — Vol. 27, N 1/2. — P. 42, fig. 19. Гленик: Dimitriu S. Cartierul de locuinte din zona de vest a cetății în epoca arhaică // Histria, 11, 1966. — NN 587, 645; Technau W. Griechische Keramik im Samischen Heraion // AM. — 1929. — Bd 54, г. 29. — Abb. 21,5.
- ⁶⁷ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья... с. 44, 71; Онайко Н. А. Античный импорт... с. 61, № 145.
- ⁶⁸ Ильинская В. А. Там же. — С. 67.
- ⁶⁹ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1980. — С. 3—18.
- ⁷⁰ Rau P. Die gräber der Frühen Eisenzeit... — S. 25—27; Фурманская А. И. Ливарні форми з розкопок Ольвії // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 40—41, рис. 1; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів на античних поселеннях // Археологія. — 1981. — № 36. — С. 26—37; Ольговський С. Я. Спектральний аналіз мідних та бронзових виробів з Ягорлицького поселення // Там же. — С. 37—41; Ольговский С. Я. Цветной металл с Березани // CA. — 1980. — № 4. — С. 190—201; Марченко К. К., Доманский Я. И. Комплекс находок из поселения Старая Богдановка-2 // АСГЭ. — 1983. — № 24. — С. 70—71.
- ⁷¹ Іллінська В. А. Бронзові наконечники... — С. 13—27; Островерхов А. С. Обробка кольорових металів... С. 26, 27.
- ⁷² Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло в Ольвии: Дис. ... канд. ист. наук // НА ИА АН УССР. — Ф. 12. — № 401. — С. 54.
- ⁷³ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло... — С. 54; Фурманская А. И. Ливарні форми... — С. 41.
- ⁷⁴ Марченко И. Д. Позднеархаическая мастерская оружейника в Пантиканее // CA. — 1971. — № 2. — С. 148—156.
- ⁷⁵ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... — С. 21.
- ⁷⁶ Фурманская А. И. Меднолитейное ремесло... — С. 55; Скуднова В. М. Погребения с оружием... — С. 63.
- ⁷⁷ Медведская И. Н. Металлические наконечники... — С. 36.
- ⁷⁸ Ebert M. Ausgrabungen auf dem gute Maritzyn // PZ. — 1913. — Bd 5, Ab. 14. Датування чорнолакового кіліка 525—480 pp. до н. е.: Sparkes B., Talcott L. Black and plain pottery of the 6, 5, 4 cent. B. C. // The Athenian Agora. Results of excavations, conducted by the american school of classical studies at Athens. — Princeton, New Jersey. — 1970. — Part 1, 2. — P. 263. — NN 403—411; Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья... — С. 174, 175, табл. 34, 35; Галанина Л. К. Скифские древности... — Табл. 6, 1—11; 13, 1—9.
- ⁷⁹ Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 33; датування чорнолакової чашечки близько 500 р. до н. е.: Sparkes B., Talcott L. Op. cit. — Р. 304. — N 973.
- ⁸⁰ Брашинский И. Б. Раскопки скифских курганов ... — С. 60, рис. 22.
- ⁸¹ Онайко Н. А. Архаический Торик. — М., 1980. — С. 68.
- ⁸² Histria I. Editura Academiei Republicii Populara România. — 1954. — Р. 370, fig. 163a, 166; Р. 376, fig. 181.
- ⁸³ Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев, 1982. — С. 103—107.
- ⁸⁴ Тереножкин А. И., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — Киев, 1973. — С. 169.
- ⁸⁵ Силантьева Л. Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1954. — № 69. — С. 56—62, рис. 25.
- ⁸⁶ Онайко Н. А. Античный импорт... — № 168. — С. 61; Alexandrescu P. La céramique d'époque et classique (VII—IV s.). — Bucuresti, 1978, N 519; Sparkes B. A., Talcott L. Op. cit. — Р. 268. — NN 469—472.
- ⁸⁷ Капошина С. И. Погребения скифского типа в Ольвии // CA. — 1950. — Т. 13. — С. 205—207, рис. 1—6. Датування аналогічного кіліка див. прим. 85.
- ⁸⁸ Онайко Н. А. Античный импорт ... — С. 61. — №№ 166, 175.
- ⁸⁹ Мозолевский Б. Н., Николова А. В. Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции в 1980 г. // НА ИА АН УССР. — 1980/11. — С. 39; чорнолакова чашечка не пізніше другої четверті V ст.: Sparkes B. A., Talcott L. Op. cit. — Р. 304. — NN 973, 979.
- ⁹⁰ Коровина А. К. К вопросу об изучении Семибратных курганов // CA. — 1957. — № 2. — С. 174.
- ⁹¹ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзэ у г. Днепропетровска // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — С. 88, рис. 28; Boardman J. Excavations in Chios..., Fig. 126. — NN 945, 954; Рубан В. В. О хронологии раннеантичных поселений ... — С. 109; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 108. — №№ 8, 11.

⁹² Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Гошко Т. Ю. и др. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г. // НА ИА АН УССР. — 1981/10. — С. 19; Скифос — третя четверть V ст.: Горбунова К. С. Аттические вазы группы St.-Valentin // ТГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 70. — № 11. — Рис. 9а.

⁹³ Ключко В. И. Отчет Стеблевского отряда Черкасской экспедиции за 1983 г. // НА ИА АН УССР. — 1983/115. — С. 11, 17; обидва кургана датуются за амфорами не позже середины V ст.: Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — № 83. — С. 72, табл. 2, 7, 8. — С. 81; Табл. 7, 18.

⁹⁴ Мурзин В. Ю., Ролле Р., Бунягин Е. П. и др. Работы Чертомлыцкой экспедиции в 1984 г. // НА ИА АН УССР. — 1984/52. — С. 29; чернолаковая чашечка другой половины V ст.; Sparkes B. A., Talcott L. Op. cit. — Р. 294. — NN 816—820.

⁹⁵ Мозолевский Б. Н., Николова А. В. Отчет о работе Чкаловского отряда Орджоникидзевской экспедиции // НА ИА АН УССР. — 1981/6а. — С. 22; В тризне ніжка хюсюкої опуклогорлої амфори не пізніше третьої четверті V ст.: Рубан В. В. О хронології раннеантичних поселеній ... Рис. 9, тип. VI B; в похованні — фасоська амфора V ст.: Зеест И. Б. Керамическая тара ... — С. 80. — Табл. VI, 16 б.

⁹⁶ Кубышев А. И., Шилов Ю. А. Раскопки Софиевского отряда Херсонской экспедиции в 1972 г. // НА ИА АН УССР. — 1972/23. — С. 115; чернолаковый глечик 420—400 pp. до н. е.: Sparkes B. A., Talcott L. Op. cit. — Р. 255. — N 281.

⁹⁷ Черненко Е. В. Погребения с оружием из некрополя Нимфея // Древности Восточного Крыма. — Киев, 1970. — С. 189.

⁹⁸ Кубышев А. И., Николова А. В., Полин С. В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — Киев, 1982. — С. 135, рис. 6; Полин С. В. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // Вооружение скифов и сарматов. — Киев, 1984. — С. 109; Битковский О. В., Полин С. В. Скифский курган у с. Богдановка // Скифы Северного Причерноморья. — Киев, 1986; Евдокимов Г. Л., Фридман М. М. Скифские курганы у с. Первомаевка // Там же.

В. Д. ГОПАК

Технологія ковальської справи у населення Лісостепу в VI—XIII ст. н. е.

Однією з найважливіших галузей ремесла давньоруського населення східноєвропейського Лісостепу була залізообробка.

Багаторічні масові дослідження ранньослов'янських та давньоруських залізних виробів, результати яких в більшості опубліковані¹, дають можливість простежити процес розвитку технології ковальської справи у населення Лісостепу Східної Європи протягом другої половини I та початку II тис. н. е., тобто в період виникнення та розвитку Давньоруської держави. (Хронологічні межі пам'яток та кількість досліджених з них виробів подані в табл.).

Інструменти. Археологічні матеріали показують, що вже на початку другої половини I тис. н. е. у східнослов'янських ковалів існували всі основні види ковальських інструментів, конструкція яких була настільки досконалою, що майже не змінилася до нашого часу.

Весь ковальський інструмент за призначенням можна поділити на чотири групи:

- а) для утримування нагрітої заготовки під час кування;
- б) для кування, правки та рубання металу;
- в) на якому кують метал;
- г) для вимірювання.

Інструменти *першої групи* — ковальські кліщі — досить численні. Найбільш ранніми з них є дві пари виробів з Пастирського городища (рис. 1, 1, 2)². На південнобузьких городищах Червоне (рис. 1, 3) та Сажки (колекція Вінницького державного педагогічного інституту, розкопки П. І. Хавлюка) знайдено кліщі X—XI ст. Всі вони повністю аналогічні кліщам давньоруського часу³.

Вірогідно, що ранньослов'янським та давньорусським ковалям було відоме застосування шпиндіря та зажимного кільця для закріплення розжареної заготовки в кліщах, які вживалися і в значно ранній період. Зокрема, ці пристрої виявлено на кліщах римського часу у похованні ковала поблизу с. Колотинець (Польща), в Дессау (Німеччина)⁴.

Хронологічні межі пам'яток та кількість досліджених з них виробів

№ п./п	Пам'ятка	Кількість досліже- них виро- бів	I тис. н. е.										II тис. н. е.		
			століття												
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII
1.	Стецівка — I	4					+	+	+	+	+				
2.	Пастирське городище	30					+	+	+	+	+				
3.	Оболонь	3					+	+	+						
4.	Семенки	4					+	+	+						
5.	Голики	3					+	+	+						
6.	Зеленянка	1					+	+	+						
7.	Городок	13					+	+	+						
8.	Куцин						+	+	+						
9.	Бакота	4					+	+	+						
10.	Горошево	2					+	+	+						
11.	Підріжжя	2					+	+	+						
12.	Волинцеве (селище та могильник)	10					+	+	+						
13.	Курган Азак	1					+	+	+						
14.	Сосниця	1					+	+	+						
15.	Монастирсьок	16					+	+	+						
16.	Канівське поселення	28					+	+	+						
17.	Пеньківка (Луг-І, Луг-ІІ, Макарів острів)	21					+	+	+						
18.	Хринівка	6					+	+	+						
19.	Кальник	1					+	+	+						
20.	Лука Райковецька	2					+	+	+						
21.	Обухів-ІІ	8					+	+	+						
22.	Волощукське	1					+	+	+						
23.	Сахнівка	10					+	+	+						
24.	Городище Курган	3					+	+	+						
25.	Городище Воргол	4					+	+	+						
26.	Сенча	1								+	+				
27.	Червоне	22								+	+				
28.	Сажки	53								+	+				
29.	Глибівка	14								+	+				
30.	Княжа гора	31								+	+				
31.	Білгород	46								+	+				

Часті знахідки інструментів другої групи (для кування, правки та рубання металу): ранньослов'янські молотки-ручники для роботи з розпеченим металом виявлено в Пастирській кузні (рис. 1, 4, 5). Конструктивно близький до них молоток, знайдений у с. Червоному (рис. 1, 6). Неодноразово виявляли давньоруські молотки-ручники на Княжій горі, Дівич-горі⁵.

Знахідки ранньослов'янських та давньоруських кувалд, тобто великих молотів, якими наносився сильний удар обома руками, нам невідомі. Вага кувалд була в межах 2—12 кг⁶. Три давньоруські молотки, які Б. А. Колчин вважає кувалдами (Княжа гора, вага 1,55 кг; Колодяжин, вага 1,663 кг; Житомирський могильник, довжина 130 мм⁷), очевидно, необхідно віднести до важких ручників.

Молоток закріплювався на ручці за допомогою залізного або дерев'яного клинця. Знахідки залізних клинців відомі в гніздах ранньослов'янського молотка з Пастирського городища та давньоруського — Вщиж⁸.

Крім молотків до другої групи відносяться також зубила, підсічки, пробійники, підбійники, обжимки та загладжувачі.

Звичайно ковальське зубило має голівку, по якій наносяться удали, гостре лезо та отвір в тілі для горизонтальної дерев'яної ручки. Уламок зубила трапився в кузні Пастирського городища⁹. Типові ковальські зубила відомі і серед матеріалів салтівської культури¹⁰ пізніших давньоруських пам'яток. На Райковецькому городищі знайдено

також нижнє зубило-підсічку, яке використовувалося переважно при виготовленні цвяхів та рубання дроту¹⁴.

На ранньослов'янських та давньоруських об'єктах знахідки ковальських пробійників, які конструктивно близькі до зубил, але замість рубаючого леза мають тонкий прошивник, нам невідомі. Проте типово ковальський пробійник трапився на салтівському с. Маяки¹². Це дає можливість припустити наявність їх також у слов'янських ковалів, тим паче, що в більшості випадків слов'янські і салтівські ковальські інструменти аналогічні.

Аналіз технології виготовлення залізних виробів вказує також на наявність інших, не знайдених досі під час розкопок, ковальських інструментів. Загладжена поверхня виробів свідчить про вживання загладжувачів, наявність опорних площин біля основи черенків у черенкових наконечників стріл — про існування обжимок. Існували також різноманітні чекани для нанесення візерунків. Наприклад, перехрестя меча з с. Сажки було прикрашене чеканкою. На цьому ж городищі трапились два чекани, або, вірніше, зворотні майстер-пуансони для фігурного оформлення кінців заклепок (рис. 1, 8) *.

До інструментів третьої групи відносяться ковадла, шпераки, дошки для виготовлення цвяхів.

Найраніше слов'янське ковадло походить з кузні Пастирського городища (рис. 1, 7). Воно має характерну форму зрізаної піраміди яка своїм вузьким кінцем закріплювалася в масивному дерев'яному чурбані. Розміри робочої поверхні: 7,5×8,6 см. Форма нічим не відрізняється від давньоруських ковадел Х—ХІІ ст.

Рис. 1. Ковальський інструмент другої половини I тис. н. е.:
1, 2, 4, 5, 7, 9 — Пастирське городище,
3, 6 — Червоне, 8 — Сажки.

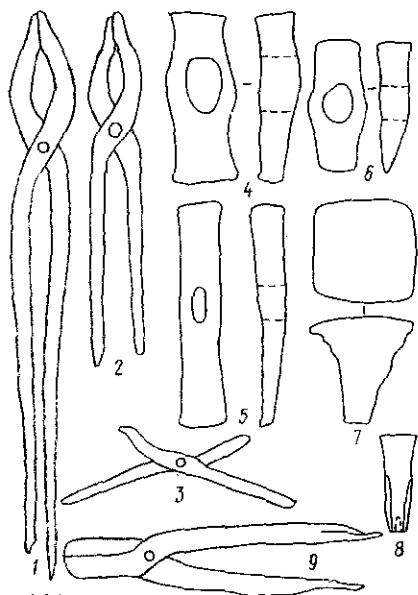
Форму зрізаної піраміди яка своїм вузьким кінцем закріплювалася в масивному дерев'яному чурбані. Розміри робочої поверхні: 7,5×8,6 см. Форма нічим не відрізняється від давньоруських ковадел Х—ХІІ ст.

Аналогічні ковадла в давнину були досить поширені: їх виявлено на роменських пам'ятках¹³, відомі у салтівців¹⁴, в Північній Європі¹⁵ та ін.

Більш досконалі конструкції ковадел на дослідженій території починають поширюватись лише в ХІІ—ХІІІ ст. В цей час вже виникають одно- та дворогі ковадла. До цього часу відноситься і єдине відоме нам невеличке давньоруське коваделко-шперак з Княжої гори, яке використовувалось для фігурного кування¹⁶.

Дошки для виготовлення цвяхів у третій четверті I тис. н. е. у ранньослов'янських ковалів, мабуть, ще не існували. Їх поява, як і поява інших спеціалізованих інструментів, пов'язана з освоєнням серійного виробництва цвяхів, що викликане розвитком товарного ринку. Досліджені нами цвяхи з поселення третьої четверті I тис. н. е. поблизу с. Городка виготовлені ще без застосування таких дошок. Цвяхи, головки яких висаджені з їх допомогою, з'являються пізніше (Монастирськ, Канівське). Знахідки давньоруських дошок для виготовлення цвяхів відомі на Княжій горі¹⁷ та Бородинському городищі. На останньому виявлено однороге ковадло та дошка для протягування дроту¹⁸.

Серед інвентаря Пастирської кузні знайдені ножиці для різання жерсті, які щвидше відносяться до слюсарного, ніж до ковальського інструменту (рис. 1, 9), що свідчить про виконання ранньослов'янських

* Колекція Вінницького педагогічного інституту (розкопки П. І. Хавлюка).

ми ковальми як ковальських, так і слюсарних робіт. Аналогічні знахідки серед ранньослов'янських та давньоруських старожитностей нам не відомі. Проте подібні ножиці трапились на поселенні салтівської культури в м. Маяках¹⁹.

Відомостей про знахідки вимірювальних інструментів ми не маємо, хоча якісь речі: шаблони, лінійки та ін., мабуть, мали місце. Невідома і конструкція лещат, які теж, як вважає Б. О. Рибаков, повинні були існувати в тій чи іншій формі²⁰.

Сировина. Протягом VI—XIII ст. східнослов'янське населення Лісостепу широко застосовувало як залізні, так і сталеві вироби. Останні, проте, були відомі тут починаючи з скіфської епохи²¹.

В залізі ранньослов'янських пам'яток досить часто простежується велика кількість залишків шлаку (рис. 2, 1). Значно вища якість металу у виробах X—XI ст. вказує на вдосконалення технології отримання та проковування залізної криці (рис. 2, 2). Важливо відзначити, що пізніше, в XII—XIII ст., якість проковування заліза знову погіршується. Особливо помітне збільшення залишкового шлаку в залізі другорядних виробів (рис. 2, 3, 4). Очевидно, це пояснюється збільшенням розмірів криці, яку при існуючій тоді техніці якісно прокувати було неможливо. Метал для якісних виробів піддавався додатковому проковуванню.

Не виключено також, що вказане явище відбуває прагнення давньоруських металургів в умовах постійного зростання товарного ринку і підвищення внаслідок цього значення рентабельності виробництва домогтися зниження затрат при отримуванні заліза, зокрема й за рахунок зменшення обсягу операцій проковування.

На аналогічні особливості для більш раннього часу вказував також Л. Д. Фомін, порівнюючи залізо високорозчинного античного суспільства та Скіфії²².

Протягом VI—XIII ст. н. е. використовується переважно середньовуглецева сталь з вмістом вуглецю 0,3—0,6 %. Кількісно вищий вміст вуглецю трапляється рідко.

Металографічні дослідження показують, що в другій половині I тис. н. е. переважно використовується цементована сталь. Її отримували шляхом нагріву суцільнозалізних заготовок в суміші деревного вугілля та інших органічних домішок (обрізки шкіри, рогу, кісткове борошно) в замазаному глиняному тиглі до $t = 900—940^{\circ}\text{C}$ і відержували там тривалий час. Досить широке поширення цементовані сталь мала і в давньоруський час (рис. 2, 5, 6). Проте велика кількість сталевих предметів виготовлена з металу, який характеризується вкрай нерівномірним розподілом вуглецю. Вірогідно, що це так звана зварочна, або горнова, не тотожна цементованій, сталь²³, яка була дуже коштовна і використовувалась економно. (Вага не перевищує 25 г. Більш вагомі суцільносталеві вироби пізніше також трапляються дуже рідко).

Протягом всього досліджуваного періоду застосування сталі та заліза диференційоване. Зокрема, серед знарядь праці VI—XI ст. сталеві становлять 49,5 %, серед побутових виробів — 27,3 %. Аналогічно для давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я — 67,6 % та 21,8 %. Отже, рівень диференціації поступово зростав.

Технологія: вільне кування. Протягом VI—XIII ст. техніка вільного кування заліза знаходилася на досить високому рівні. Конструкція ковальських виробів досконала, вони чітко спрофільовані, всі переходи виконані ретельно, поверхня добре загладжена.

Східнослов'янські ковалі використовували всі відомі до теперішнього часу ковальські операції (осаджування, витягування, протягування, гнуття, рубання, прошивання отвору та ін.). При цьому в ряді випадків технологія навіть за сучасними мірками досить складна. Кількість технологічних переходів при виготовленні різних виробів коливається від 3—4 до 10—12.

Досить складною, наприклад, була технологія виробництва замків, сокир, втульчастих доліт, списів, кресал та ін.

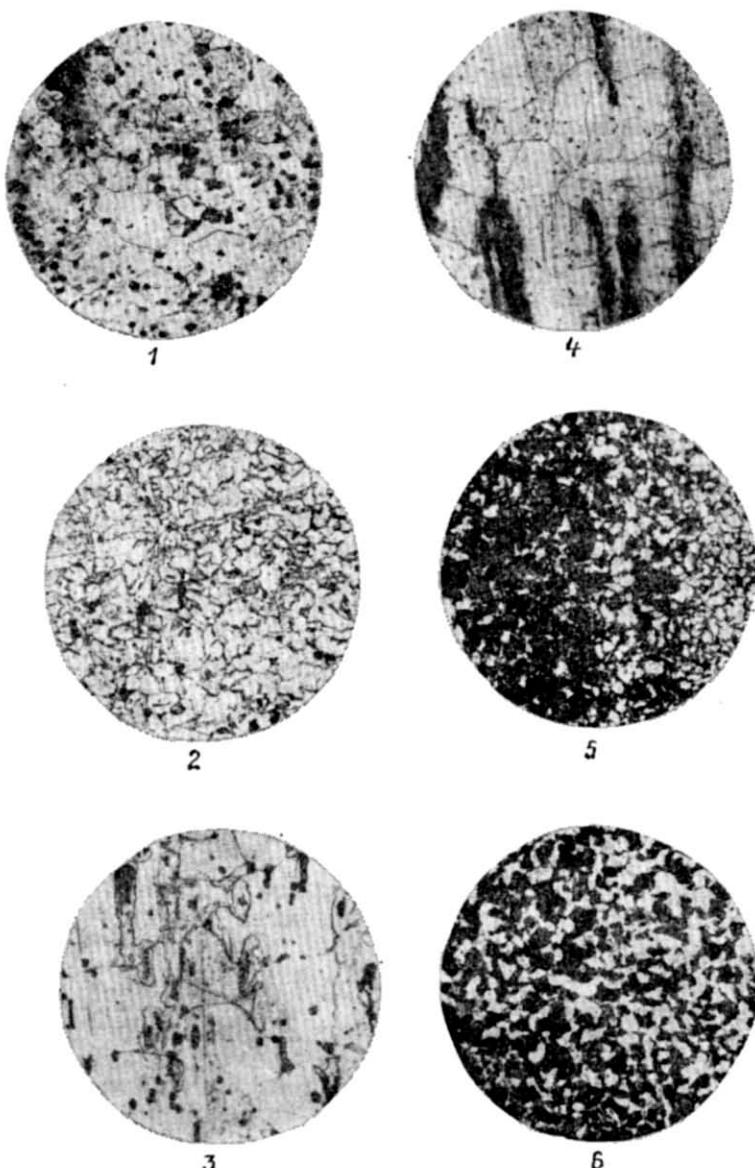

Рис. 2. Фотографії мікроструктур:

1 — Городок. Цвях VI—VIII ст. Ферит, залишки шлаку $\times 200$; 2 — Червоне. Наконечник стріли X ст. Ферит, залишки шлаку $\times 200$; 3 — Княжа гора. Лопата XI—XII ст. Ферит, залишки шлаку $\times 200$; 4 — Білгород. Лопата XII—XIII ст. Ферит, залишки шлаку $\times 200$; 5 — Городок. Ніж VI—VIII ст. Ферит, перліт. Помітна нерівномірність розподілу вуглецю в сталі $\times 120$; 6 — Червоне. Ніж X ст. Ферит, перліт $\times 115$;

Неабияка майстерність потрібна була для виготовлення кольчуг. Наприклад, шматок дослідженеї нами ранньослов'янської кольчужної тканини з Волинівського могильника аналогічний виробам давньоруських майстрів — кольчужників.

Особливо високого рівня мистецтво ковальської справи в містах Середнього Подніпров'я досягло в давньоруський час. Тут знайдено, зокрема, позолочені або прикрашені мідною чеканкою остроги та інші речі²⁴.

Незначна кількість нетермооброблених сталевих виробів з мікроструктурами перегріву, як і дрібнозернистість структур залізних виробів, свідчить про доцільне в більшості випадків витримування температурного інтервалу нагріву металу під кування, який міг контролюва-

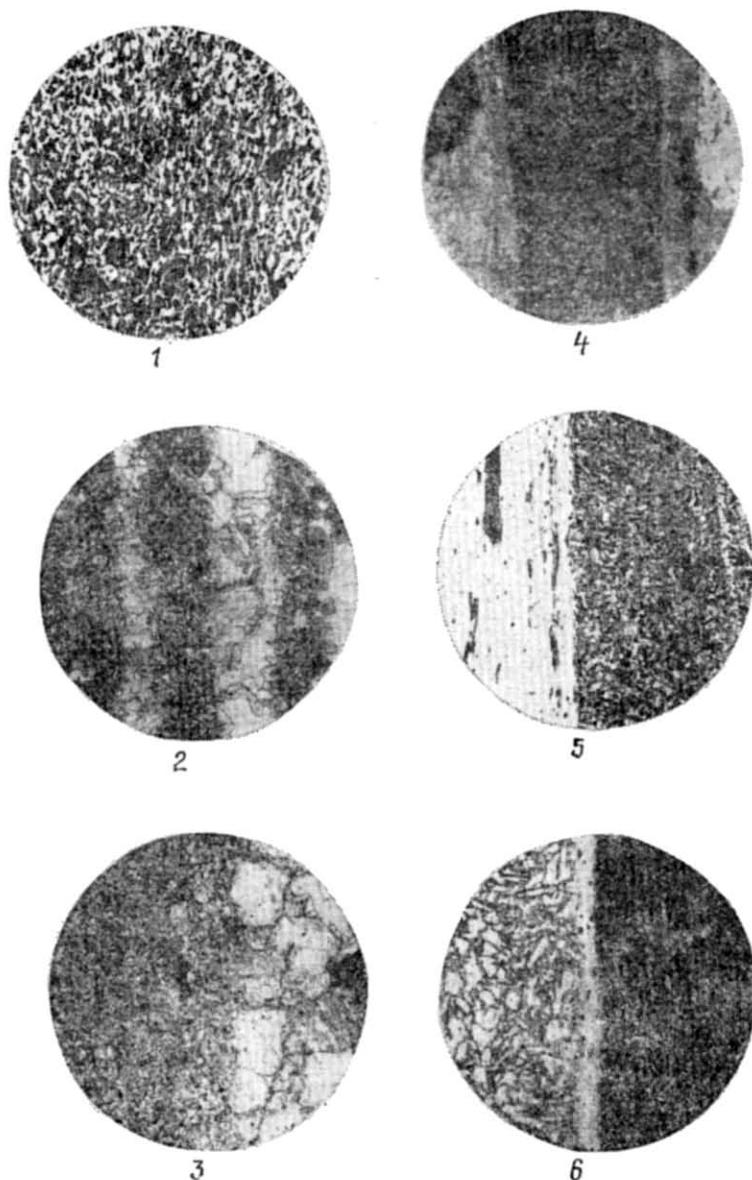

Рис. 3. Фотографії мікроструктур:

1 — Княжа гора, Рибацький гачок XI—XII ст. Ферит, перліт. Помітна деформація зерен викликана куванням сталі без достатнього нагріву $\times 70$; 2 — Псів'ївка. Ніж VII—IX ст. «Пакет» $\times 200$; 3 — Білгород, Підкова XII—XIII ст. Ферит $\times 120$. Видно зони з різною зернистістю, але зварювання немає; 4 — Воргол. Ніж IX—X ст. Тришарове зварне лезо. Посередині — сталь $\times 115$; 5 — Бакота. Сокира X—XIII ст. Зона зварювання $\times 70$; 6 — Білгород. Зубило IX—XIII ст. Зона зварювання $\times 120$.

тися лише за кольорами гарту. Проте зустрічаються й предмети, які свідчать про перегрів або навіть про кування предмету в холодному стані (рис. 3, 1).

Ковалське зварювання. Протягом VI—XIII ст. інтенсивно поширювалось на досліджений території. Серед досліджених нами 54 різноманітних груп виробів 17, або 31,5%, виконано зварюванням.

Взагалі треба відрізняти два види ковалського зварювання — технологічне, яке забезпечує з'єднання тих чи інших конструктивних елементів виробу, наприклад зварювання втулки сокири, та функціональне, що забезпечує підвищення експлуатаційних якостей знаряддя, наприклад наварювання сталевого леза на ніж.

Привертає увагу функціональне зварювання, яке в давнину найчастіше використовувалось. Серед досліджуваних нами різноманітних груп знарядь праці VI—XIII ст. таким способом було зварено 33,3% виробів. Зокрема, для VI—IX ст. цей показник становить 23,8%, для IX—XIII ст. (за винятком пам'яток Південного Побужжя та Подністров'я, де таких виробів майже немає) — 66,5%.

Виділено п'ять видів функціонального зварювання: виготовлення так званого «пакетного» металу, отримання тришарових та двошарових лез різального інструменту, наварювання сталевих лез на залізну основу, наварювання залізних штаб на робочу частину залізного знаряддя. «Пакетний» метал — це заготовка, зварена з вузьких шtabок заліза та сталі, або згорнутої «пакетом» цементованої залізної стрічки (рис. 3, 2). Значно рідше «пакетувалися» вузькі шtabки крицевого заліза. Не виключене також застосування «пакету» як системи попередньої підготовки напівфабрикату. «Пакетні» вироби на досліджуваній території вперше з'являються в скіфський час²⁵, пізніше існують у зарубинецьких²⁶ та черняхівських²⁷ племен.

При визначенні «пакетного» металу потрібна велика обережність. За «пакет» часто можна прийняти смугастість або стрічковість мікроструктури, яка інколи виникає під час проковування кричної сталі з нерівномірним розподілом вуглецю та природних легуючих домішок. На відміну від подібних мікроструктур «пакетний» метал має ряд особыливостей. Для нього характерні різкі межі між відносно широкими мікроструктурними зонами заліза і сталі, які не можуть бути наслідком смугастості. Часто простежуються світлі смуги зварних швів та ланцюжки включенів залишків флюсу на межах зон.

При однорідності металу вироба, наприклад заліза, говорити про наявність зварювання можна лише при наявності зварних швів, які розділяють зони по всій довжині мікрошліфа. Справа в тому, що безладні залишки зварювання, які інколи простежуються на мікрошліфі, можуть бути слідами заварювання порожнин в криці під час її попереднього проковування.

Різновозернистість зон (рис. 3, 3), як правило, критерієм заварювання бути не може. Це явище часто виникає внаслідок нерівномірної деформації та хімічної неоднорідності крицевого заліза.

Протягом другої половини I тис. н. е. переважало «пакетне» зварювання. Досить відзначити, що серед досліджених зварних ранньослов'янських виробів 81,5% виявилися «пакетними», а в давньоруському матеріалі — лише один ніж з Білгороду, та й він, мабуть, відноситься до раннього періоду. Причиною такого довгочасного існування «пакету», на нашу думку, є: по-перше, складність отримання у давнину масивної сталевої заготовки, по-друге — досить високі робочі якості виробів, виготовлених з «пакетного» металу.

В кінці I тис. н. е., в зв'язку із збільшенням обсягу виробництва сталі та відносною складністю і трудомісткістю отримання «пакетних» виробів, цей метод витісняється інтенсивним поширенням менш трудомістких, три- та двошарових технологічних схем, які є безпосередніми спадкоємцями «пакету» (рис. 3, 4). Вони відрізняються від нього зменшенням кількості та збільшенням розмірів вихідних шtabок металу, що полегшувало зварювання та дозволяло отримати сталеву ріжучу кромку леза.

Пізніше, в XII—XIII ст., еволюція в спрощенні та здешевленні продукції приводить до масового застосування технології простого наварювання сталевої робочої частини на залізну основу (рис. 3, 5, 6). Наварювання залізних штаб на робочу частину знаряддя з метою її посилення частіше всього зустрічається у наральників²⁸.

Загальновідомо, що із збільшенням вмісту вуглецю в сталі зварюваність металу погіршується. Добре зварюється лише маловуглецева сталь з вмістом вуглецю до 0,35%. Проте досить часті зварні предмети, сталеві зони яких містять 0,4—0,5% і навіть більше вуглецю. Це явище

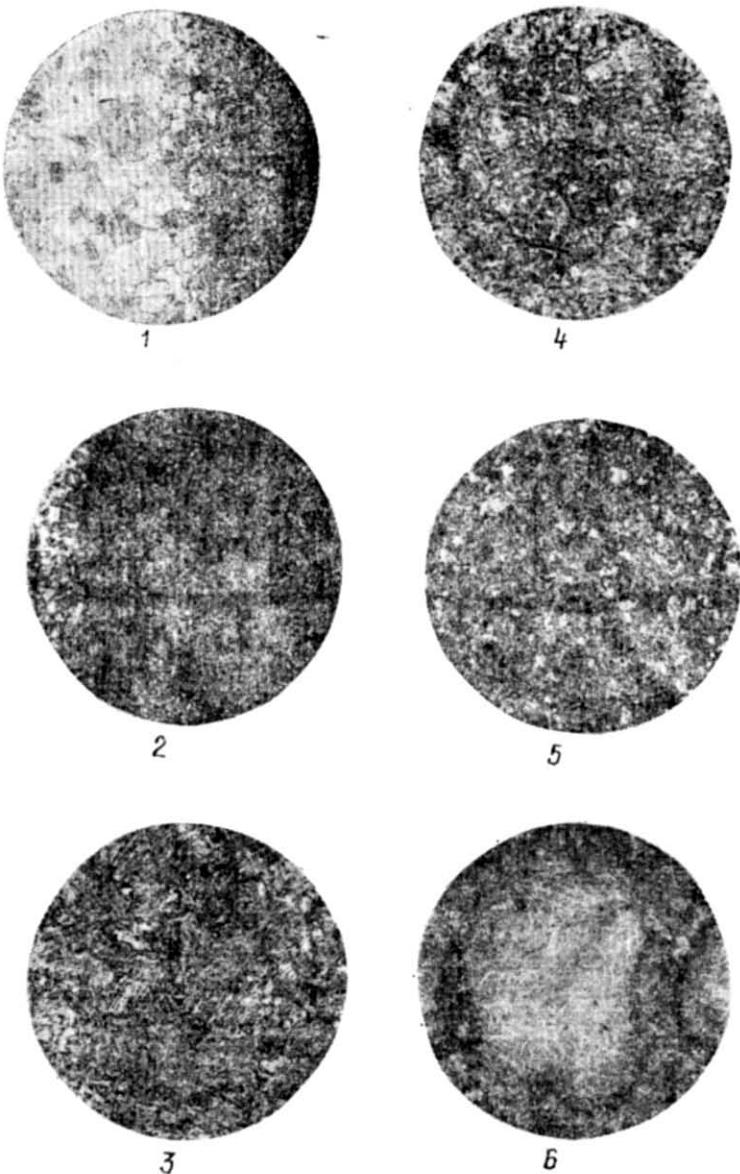

Рис. 4. Фотографії мікроструктур:

1 — Пеньківка. Ніж VIII—IX ст. Залишки цементації $\times 70$; 2 — Сажки. Ніж X—XI ст. Цементаційний шар. Чітко виділяються доевтектоїдна, евтектоїдна та заевтектоїдна зони. В останній помітно цементичну сітку $\times 115$; 3 — Канівське поселення. Ніж VII—IX ст. Мартенсит $\times 340$; 4 — Червоне. Ніж X ст. Мартенсит $\times 450$; 5 — Сажки. Сокира X—XI ст. Троостит гартування $\times 450$; 6 — Пастирське. Наральник VII—VIII ст. великоголчастий мартенсит (перегрів при гартуванні) $\times 70$.

можна пояснити лише тим, що під час високотемпературного нагріву металу під зварювання вуглець з поверхневих шарів сталової заготовки вигорав, внаслідок чого вміст його в зоні зварювання різко знижувався. Температура нагріву металу під час зварювання повинна бути на 100—150 °С вища, ніж температура кування, та наблизятися до температури його плавлення. Для запобігання перепалу металу та **плакування** окалини потрібний зварювальний флюс. Висока якість досліджених зварних з'єднань свідчить про його використання. Вірогідно, флюс був звичайним чистим річковим піском.

Цементація. Глибока цементація готових залізних виробів використовувалася рідко. З досліджених 346 предметів залишки цемента-

ції зберегли лише 19, або 5,5% (рис. 4, 1, 2). При цьому на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я вони не трапляються, а серед виробів VI—IX ст. становлять лише 7,2%. Найвищий показник мають матеріали з Південнобузьких та Придніпровських городищ IX—XI ст. — 9,3%. Незначне поширення цементованих виробів пояснюється коротким строком їх експлуатації внаслідок швидкого сточування цементованого шару. Водночас цементація досить широко застосовувалась у виробництві сталі.

Крім того, існував, очевидно, прискорений метод неглибокої цементації, описаний Теофілем²⁹. Подібні методи відомі і тепер. Вони полягають в посипанні або обмащуванні нагрітого виробу спеціальними присипками або пастами з наступним гартуванням виробу у воді. При цьому виникає неглибокий (до 0,2 мм), але дуже твердий шар³⁰.

Цілком вірогідно, що частина залізних виробів, особливо тих, які не підлягають переточуванню, зміцнювалися цим методом. Зокрема, відносно залізних наконечників стріл, на поверхні яких досить часто зустрічаються залишки неглибокого навуглецовування, а інколи й ділянки термообробленої структури. Отже, «гартовані стріли» в «Слові о полку Ігоревім» та інших давньоруських джерелах одержують своє природне пояснення.

Термічна обробка сталевих виробів, головним чином знарядь праці, була також досить пошиrena. Серед сталевих знарядь праці термічно оброблені становлять: для VI—VII ст. — 59%; для VIII—IX ст. — 62%; для городищ Південного Побужжя та Подністров'я — 68%; для давньоруських пам'яток Середнього Подністров'я — 72%. В наведених дослідженнях Б. А. Колчина цей показник ще вищий і досягає 89—91%³¹.

Практично використовувалися чотири прийоми термічної обробки: гартування на мартенсит шляхом повного охолодження в холодній воді цілком нагрітого виробу (рис. 4, 3, 4);

місцеве гартування на мартенсит, при якому в воді охолоджувалася лише робоча частина цілком нагрітого виробу або проводився лише її нагрів;

місцеве гартування з самовідпуском, під час якого нагрітий виріб лише частково охолоджувався в воді, після чого залишки тепла в металі виробу проводили відпуск загартованої частини;

відпуск загартованих на мартенсит виробів, який складався з їх додаткового нагріву після гартування до температури не вище 700 °C з метою зниження їх твердості та крихкості.

М'яке гартування, тобто гартування в середовищах, які забезпечують невелику швидкість охолодження розжареного предмету (рослинна олія, тваринний жир тощо), можна припустити лише для трьох досліджених предметів — шила з городища Червоне, втулкового наконечника стріли та сокира з городища Сажки (рис. 4, 5). Цікаво, що Б. А. Колчин визначив мікроструктури трооститу та сорбіту гартування лише 11 предметів з 174³².

Отже, говорити про значне поширення м'якого гартування як в ранньослов'янський період, так і за часів Давньої Русі, на нашу думку, неможливо.

Застосування струменистого гартування для серпа з Сажок визначено лише раз³³. Вірогідно, це таємний метод одного коваля, який не набув дальшого розвитку.

Аналіз результатів досліджень показує, що в другій половині I тис. н. е. найбільше поширення мало звичайне гартування на мартенсит: для VI—VII ст. — 54%; для VIII—IX ст. — відповідно 50% від їх загальної кількості (за винятком тих, у яких характер термообробки виявити не вдалося). Пізніше застосування цього найбільш простого методу термообробки знижується до 37% на Південнобузьких та Придністровських пам'ятках IX—XI ст. та до 26% серед давньоруських виробів Середнього Подніпров'я. На останніх часто гартувалися на

мартенсит зварні знаряддя, в яких залізні шари забезпечували їм достатню гнучкість.

Місцева термообробка, яка дозволяла поєднувати в одному виробі твердість загартованих та пластичність нетермообріблених шарів, частіше трапляється в IX—XI ст. на Південному Побужжі та Подністров'ї. Мікроструктура виробів та графіки розподілу мікротвердості³⁴ дозволяють стверджувати, що в більшості випадків під час місцевої термообробки проводився загальний нагрів предмету з наступним охолоджуванням в воді робочої зони.

Відпук загартованих виробів починає широко застосовуватися лише в кінці I—на початку II тис. н. е. Якщо серед термообріблених виробів VI—IX ст. проведення відпуску можна припустити для 19% їх кількості, то для давньоруського часу цей показник становить вже 52,5%.

Дрібноголчастість термообріблених структур та наявність у деяких з них зерен фериту свідчить про те, що температура нагріву під гартування знаходилася близько точки A_{c3} діаграми залізо-углець або дещо її перевищувала.

Контроль температури нагріву в давнину міг вестися лише за кольорами гарту (тобто кольорем розпеченої металу), який змінюється від коричневого до білого залежно від температури нагріву. Найбільш близькими до точки A_{c3} кольорами гарту для середньовуглецевої сталі, з якою в більшості випадків мали справу ковалі досліджуваного періоду, є світло-вишневий та червоний (780—900 °C). Отже, в цих межах частіше всього і проводився нагрів. Однак зустрічаються окремі предмети з високою голчастістю термообрібленої мікроструктури (рис. 4, б), яка свідчить про завищення температурного інтервалу.

Температура відпуску контролювалася при невисокому нагріві за зміною кольорів металу. При більш високих температурах нагріву — знову ж таки за кольорами гарту.

Таким чином, одержані результати дають можливість зробити слідуючі висновки:

1. На початку другої половини I тис. н. е. ранньослов'янські ковалі Лісостепу Східної Європи мали всі основні види ковальських інструментів, конструкція яких була вже настільки досконалою, що майже без змін застосовується в наш час.

2. Протягом VI—XIII ст. ковалі широко використовували залізо і сталь. В другій половині I тис. н. е. переважно вживалася цементована сталь, в давньоруський час досить значне поширення набула зварна або горнова сталь. Залізо і сталь використовувались диференційовано. Ступінь диференціації поступово зростав.

3. Ковалі досліджуваного періоду вільно володіли всіма основними прийомами вільного кування, зварювання і термічної обробки металу. Простежується поступовий розвиток ковальської технології, що набуває найвищого рівня в XI—XIII ст. на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я.

4. Поширені раніше вироби з «пакетного» металу в кінці I тис. н. е. замінилися в Середньому Подніпров'ї три- та двошаровими схемами, а пізніше — XII—XIII ст. — наварюванням сталевого леза на залізну основу. Це явище було викликане прагненням ковалів до здешевлення ковальської продукції разом із збільшенням обсягу виробництва та відносним зниженням вартості сталі. На Південному Побужжі та Подністров'ї до XI ст. н. е. ковальське зварювання заліза і сталі застосовувалось рідко.

Отже, ми повинні констатувати досить високий рівень місцевої ковальської справи як в ранньослов'янський, так і в давньоруський часи, незаперечну спільність ранньослов'янської і давньоруської залізобробки та її поступове удосконалення.

Технология кузнечного дела у населения Лесостепи в VI—XIII вв. н. э.

Резюме

В статье на основании массовых металлографических анализов раннеславянских и древнерусских железных изделий рассмотрены основные аспекты развития кузнечного ремесла исследуемой территории.

Прослеживается динамика роста дифференциации использования древними кузнецами железа и стали, совершенствование кузнечного инструмента, развитие техники свободной ковки, сварки, цементации и термической обработки. Исследованы применяемые технологические схемы изделий, отмечены локальные технологические особенности кузнечной продукции отдельных регионов.

Результаты исследований показали высокий для своего времени уровень местного кузнечного ремесла как в раннеславянский, так и древнерусский периоды.

- ¹ Гопак В. Д. Технологія обробки заліза уличами в X—XI ст. // Археологія. — 1973. — № 9. — С. 99—100; Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Про технологію обробки заліза в уличів // Там же. — № 12. — С. 33—41; Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д. Залізні вироби стародавнього Белгорода // Там же. — 1974. — № 14. — С. 73—81; Гопак В. Д. Ковальська справа у ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї // Там же. — № 17. — С. 15—22; Гопак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточних славян во второй половине I тыс. н. э. // СА. — 1976. — № 2. — С. 46—56.
- ² Смиленко А. Т. Кузница на Пастирском городище // КСИА АН УССР. — 1960. — Вып. 9. — С. 99—103.
- ³ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1953. — № 32. — С. 61—63.
- ⁴ Pleiner R. Staré Evropské Kovářství. — Praha, 1962. — S. 112, ab 17, 2, 4.
- ⁵ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка... — С. 59—60.
- ⁶ Кувакин Д. А. Руководство для подготовки колхозного кузнеца. — М., 1959. — С. 87.
- ⁷ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка... — С. 211.
- ⁸ Там же. — С. 59.
- ⁹ Смиленко А. Т. Кузница на Пастирском городище. — С. 102.
- ¹⁰ Михеев В. К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури // ВХУ. — 1966. — № 17. — С. 93, рис. 2, 4. — С. 95.
- ¹¹ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка... — С. 63—65.
- ¹² Михеев В. К. До питання про ремісниче ... — С. 97, рис. 4, 6.
- ¹³ Шрамко Б. А. Древности Северного Донца. — Харьков, 1962. — С. 304, рис. 120, 13.
- ¹⁴ Михеев В. К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури. — С. 93—94.
- ¹⁵ Pleiner R. Staré Evropské Kovářství ... — S. 117, ab. 21, 13.
- ¹⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка... — С. 57—59.
- ¹⁷ Там же. — С. 65, 66.
- ¹⁸ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли // МИА. — 1960. — № 92. — С. 109, рис. 54, 1, 7, 10.
- ¹⁹ Михеев В. К. До питання про ремісниче виробництво... — С. 93, рис. 2, 6; С. 95.
- ²⁰ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 215—216.
- ²¹ Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА. — 1963. — № 4. — С. 53.
- ²² Фомін Л. Д. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі // Археологія. — 1974. — № 13. — С. 30.
- ²³ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка... — С. 51—52.
- ²⁴ Мезенцева Г. Г., Гопак В. Д. Залізні вироби... — С. 79.
- ²⁵ Шрамко Б. А., Солнцев Л. А., Фомин Л. Д. Техника обработки... — С. 39, рис. 2; С. 40.
- ²⁶ Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 93, рис. 2; С. 94.
- ²⁷ Вознесенская Г. А. Металлообрабатывающее производство у лесостепных племен Восточной Европы в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1971. — С. 10.
- ²⁸ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74. — С. 15.
- ²⁹ Кореневский Э. К истории инструмента. История техники. — Одесса, 1939. — С. 122.
- ³⁰ Кувакин Д. А. Руководство для подготовки колхозного кузнеца ... — С. 121—123.
- ³¹ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка ... — С. 186, табл. 9.
- ³² Там же. — С. 172.
- ³³ Гопак В. Д., Хавлюк П. І. Про технологію обробки... — С. 36—38.
- ³⁴ Там же. — С. 40, табл. 4.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Перше подове пізньопалеолітичне місцезнаходження в Північному Приазов'ї

До недавного часу, незважаючи на відкриття великої кількості пам'яток епохи пізнього палеоліту на території Північного Причорномор'я, степова зона нижнього лівобережжя Дніпра і далі на схід до річок Молочної та Берди (Північно-Західне Приазов'я) випадала з поля зору дослідників¹. З одного боку, це пояснюється віддаленістю території від археологічних центрів, а з другого — особливістю умов проживання людини в степовій зоні.

Проте степ у межиріччі Дніпра та Молочної, який здавався довгі роки сухим та безводним, останнім часом відкрив нові можливості у пошуку і вивчення палеолітичних пам'яток в умовах давніх подів.

Зокрема, П. К. Заморій вважає, що степові поди — блюдцеподібні пониження — є залишками давніх заток верхньотретичного моря (верхньопліоценовий час)². Протилежної думки дотримується А. М. Муліка. Вона відносить їх створення до таких геологічних умов: 1) наслідок просідання лесових порід в результаті нагромадження талих та дощових вод на поверхні рівнини в безстічних умовах; 2) поди — залишки давньої гідрографічної сітки; 3) поди-долини, що утворилися з лиманів і заток Сиваша; 4) поди, що утворилися з стариць на річкових терасах³.

У 1975 році автором було відкрито перше подове місцезнаходження Каштаєва балка (Стара балка), розміщене на північній околиці с. Показне Михайлівського р-ну Запорізької області⁴.

В результаті детального вивчення вказаного району вдалося встановити таку ситуацію. По-перше, степовий под знаходився між с. Показне і Тракторне (ширина від 2 до 2,5 км з пониженням 0,5—0,8 м) і виник, на думку геолога М. С. Рябцева, внаслідок просідання лесових порід. По-друге, з північного сходу до південного заходу подове пониження розрізає степова балка голоценового утворення (Q_4), яка бере свій початок у верхів'ях р. Молочної (Токмакський р-н Запорізької області) і впадає в Томашевський под, який знаходиться на південному заході території Веселівського та Михайлівського районів. По-третє, під час утворення Каштаєвої балки культурний шар стоянки був частково зруйнований.

Поскільки порода з культурними відкладами зруйнована і археологічні матеріали опинилися у повторному заляганні, то практично він не супроводжувався викопною фауною. Геологічна стратиграфія відновлюється приблизно у такому вигляді:

1. Чорно-сіро-мулисті відкладення — 0,40 м
2. Зеленувато-сірі подові суглинки лесового походження (у нижній частині 5—10 см, зустрічаються археологічні знахідки) — 0,30 м
3. Світло-жовтий суглинок лесового походження (у верхній частині культурні залишки на глибині 10—15 см) — 0,40 м
4. Яскраво-червоний суглинок лесового походження — 3,5 м

Розкопки проводились на ділянці, де найбільше було зібрано підйомного матеріалу. Площа 174 м² була розбито на квадрати — 1×1 м. Найбагатшими виявилися квадрати V—VII—Г—М. У північ-

ній частині знаходилося колодязеподібне конусне заглиблення з великою кількістю кременю (глибина 1,8 м, ширина 1,4 м), в заповненні якого простежувались лінзи мулистих алювіальних відкладень. В південній частині розкопу у великій ямі (діаметр 1,5—2 м, глибина 0,5 м) на різних глибинах трапляється пізньопалеолітичний кремінь, кераміка епохи пізньої бронзи та уламки античних амфор. У центрі розкопу, у лесовому суглинку виявлено ще одне заглиблення (глибина 0,5 м, ширина 4,8 м, довжина 10,5 м), заповнене, як і попередні, чорномулистими алювіальними відкладеннями (Q_4). Тут кремінь концентрувався у невеликих ямках, серед яких знаходився нуклеус.

Кількісне співвідношення інвентарних груп кременю

№№ п/п	Найменування груп	Кількість знарядь	%
1.	Різці	62	12,57
2.	Скребки	30	6
3.	Скребла	3	0,73
4.	Скобелі	22	4,46
5.	Пластини	209	42,39
6.	Пластини мікролітичні	61	12,37
7.	Вістря мікролітичні	35	7,1
8.	Вістря типу Граветт	11	2,23
9.	Відбійники	4	0,8
10.	Нуклеуси	56	11,35
Всього знарядь		493	100
Уламки та різні відходи виробництва		3568	
Всього		4061екз.	

У квадраті Г—VII трапилася велика чорноморська галька-відбійник із слідами зношеності по краю ($6 \times 19 \times 21$ см). У квадратах V—З—І, VI—Е—Ж виявлено 23 уламки пісковика, відомого лише в Північному Приазов'ї на Кам'яній Могилі. У кожному квадраті знаходилось від 1—10 до кількох десятків кременю. Усього зібрано 4061 екз., серед яких 493 крем'яних знаряддя (див. табл.).

Вибрана колекція пізньопалеолітичної доби доброї збереженості.

Має жовто-молочну, іноді червоно-оранжеву патину. Краї деяких знарядь носять сліди незначної окатаності. Для виготовлення крем'яних знарядь первісні жителі Каштаєвої балки використовували сірий і темно-сірий прозорий кремінь крейдяного походження.

Кам'яний інвентар характеризується слідуючими типологічними групами:

1. Нуклеуси — площинні та бічні (56 екз.). Фасетки неправильні і сходяться до вершини загостrenoї основи під кутом 40° . Площини мають сліди неодноразового підновлення по усьому периметру. Нуклеуси розмірами 3×12 см виготовлялися за допомогою масивної чорноморської гальки, а заготовки до знарядь — за допомогою крем'яних відбійників. В колекції є два сильно спрацьованих нуклеуси.

Нуклеуси поділяються на слідуючі види:

Піраміdalni (18 екз.). Серед них є грубі з одно- та кількома площинами з залишками живняної кірки (рис. 1, 1—6).

Призматичні (3 екз.). Характеризуються грубими формами з одно- та кількома площинами. Наявний і зразок сплощеного нуклеуса (рис. 1, 7—9).

В окрему групу виділяються нуклеуси для виготовлення мікролітичних пластин (32 екз.). В свою чергу вони поділяються: на піраміdalni (10 екз.), призматично-піраміdalni (8 екз.) та аморфні (14 екз.).

2. Пластини (209 екз.). Серед них піліх — 59, уламків — 150, з них 24 — з боковою притуллюючою ретушшю. Довжина пластин коливається від 2—5 см, ширина від 1—3 см. В перетині характерні підтрикутні, сегментоподібні та трапецієподібні форми. На краях багатьох знарядь є сліди спрацьованості, що вказує на використання їх як ножів.

Самостійну групу складають мікролітичні пластини (55 екз.), серед яких 17 з боковою притуллюючою ретушшю та 8 — з притуленим краєм.

3. Різці (62 екз.) поділяються на кілька типових груп.

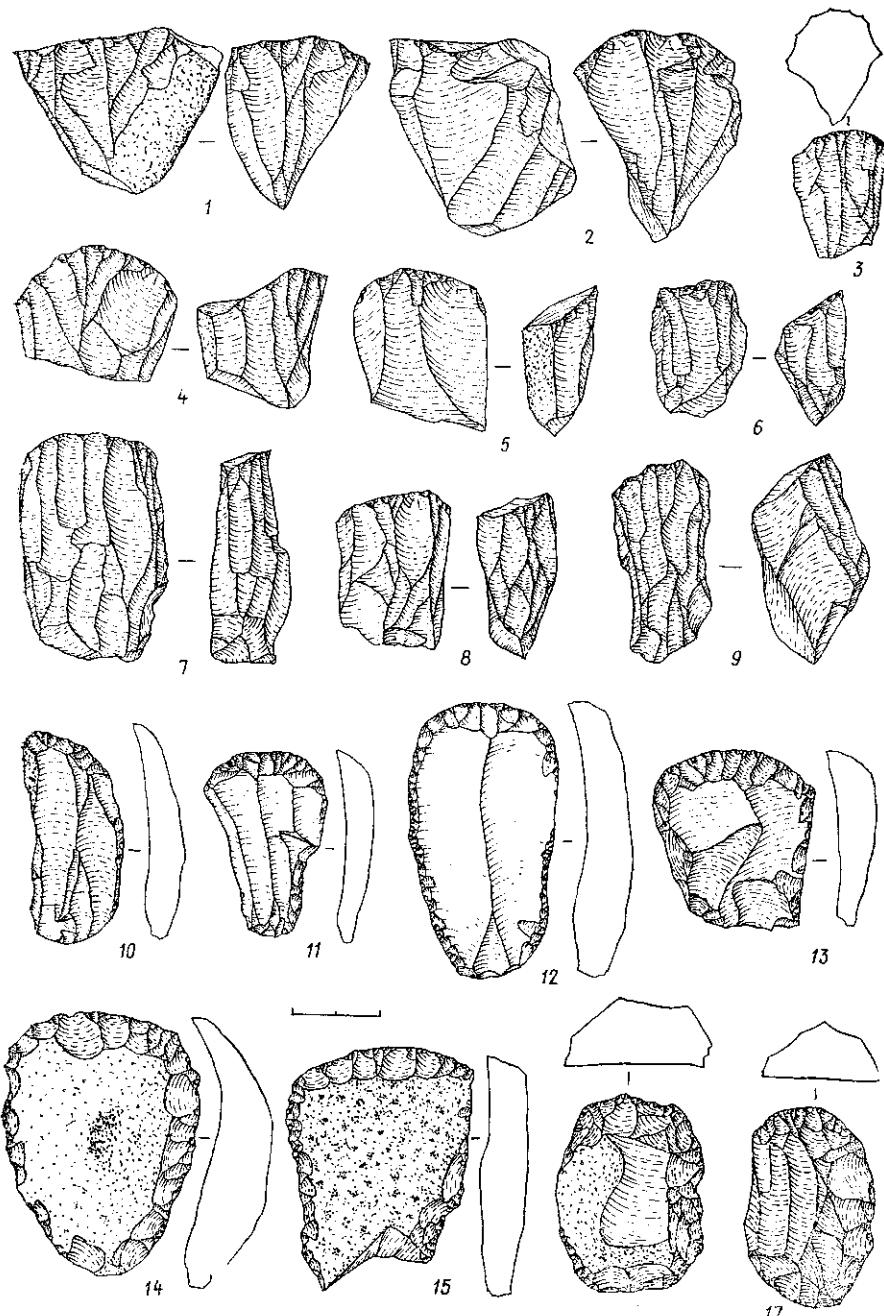

Рис. 1. Нуклеуси та скребки із стоянки Каштаєва балка (1—17).

Бокові різці (20 екз.). Виготовлені на невеликих пластинах та пластинчастих відщепах, скошений ретушований кінець яких має різний кут в межах 40—45°, іноді й більше (рис. 2, 28—33).

Кутові (19 екз.). Виконані на пластинах та пластинчастих відщепах. В колекції є заготовки для кутового різця на пластинчастому відщепі з кінцевою притуплюючою ретушшю, чотири різці на куті невеликих пластин, шість масивних знарядь на пластинчастих відщепах, два різці — подвійні, три — двокінцеві з діагональним розміщенням робочих кутів та два уламки різця.

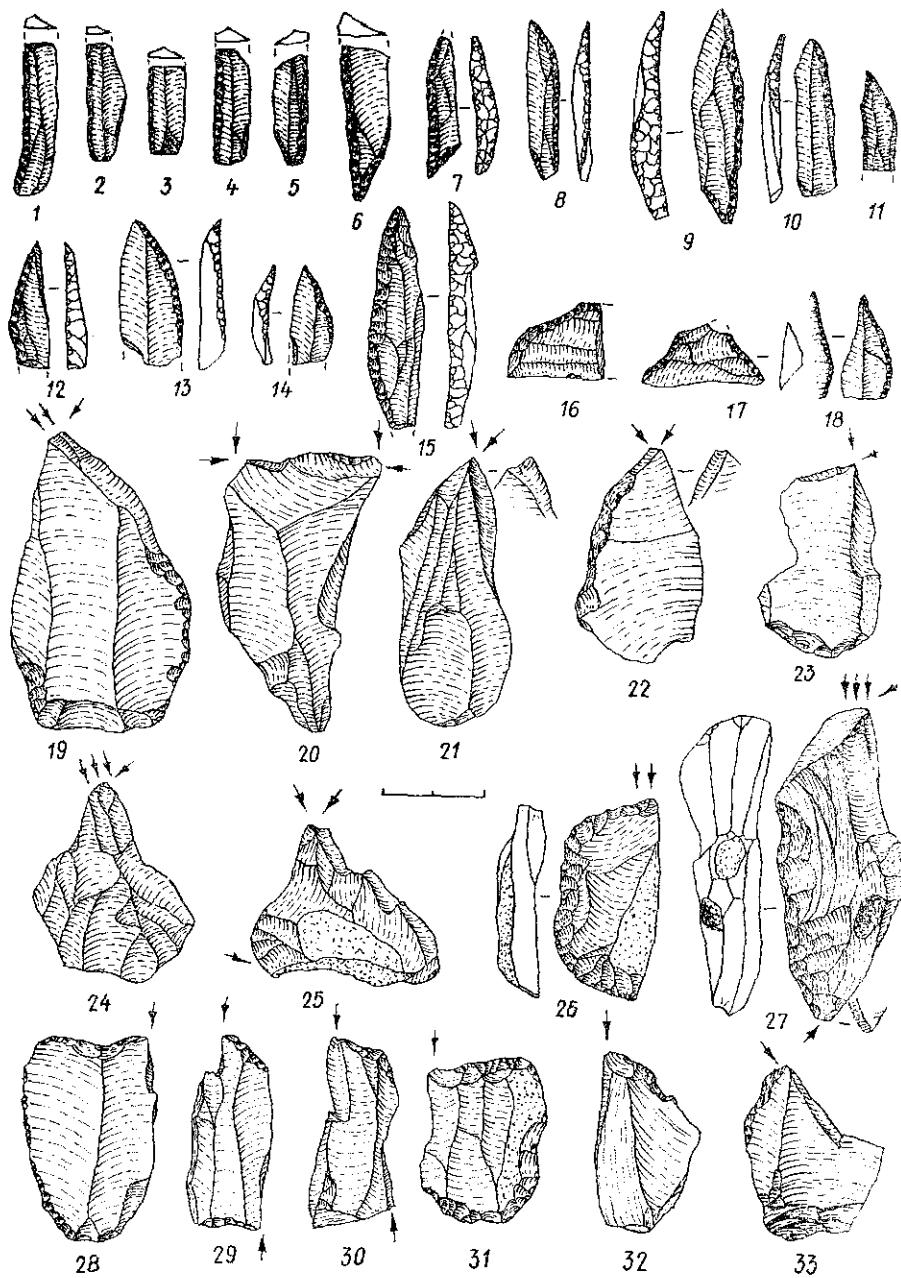

Рис. 2. Крем'яний інвентар з пізньопалеолітичного місцезнаходження Каштаєва балка (1—33).

Серединні (18 екз.). В колекції 12 двогранних знарядь на пластинах та пластиначастих відщепах, чотири з нескладною багатофасетною обробкою та два досить невиразних різці (рис. 2, 19—26).

Нуклеподібні (5 екз.) — грубої форми, два з яких — багатофасетні (рис. 2, 27).

4. *Скребки* (30 екз.) кінцеві, типові, виготовлені на пластинах та відщепах (рис. 1, 10—13, 16—17). До першої групи відноситься 18 знарядь, серед яких 7 скребків на невеликій пластині, 1 — масивний трикутної форми і одне знаряддя із скошеним краєм, та 7 скребків з ретушшю, що заходить на краї. До другої групи належить 10 знарядь, з яких: на масивних пластиначастих відщепах — 7 екз., скребок сегмен-

топодібної форми, масивний скребок з ретушшю, що заходить на краї зі слідами жовняної кірки та уламок округлого скребка, перетвореного на різець кутового типу.

Крім того, в колекції є два нуклеподібних кінцевих масивних скребки. На одному з них — з заокругленим робочим краєм — є сліди жовняної кірки.

5. *Скребла* (3 екз.) (рис. 1, 14—15) характеризуються слідуючими типологічними ознаками: одне скребло овальної форми, одне знаряддя, виконане на краю грубої пластини та кінцеве скребло з грубою вітмою.

6. *Скobelі* (22 екз.) представлені нуклеподібними типами. Серед них є 10 екз. простих знарядь, 5 скobelів, виготовлених на нуклеподібних уламках, одне знаряддя подвійне із спрацьованим робочим краєм, вірогідно, нуклеус для виготовлення мікропластини. Один скobel' з невеликим робочим миском, одне подвійне знаряддя у вигляді нуклеподібного різця, два грубих знаряддя човноподібної форми, скobel' на основі нуклеуса.

7. *Нуклеподібні знаряддя* (15 екз.) різних форм та окреслень, на краях є сліди спрацьованості, серед яких одне з двобічною обробкою.

8. *Мініатюрні вістря (стрілки)* (14 екз.). Серед них 7 уламків нижніх частин, один з яких з зубчастим притупленим краєм; три верхніх частин знаряддя, одне з них з псевдорізцевим сколом і 2 цілих вироби зі скощеним краєм (рис. 2, 10—15).

9. *Вістря* (35 екз.). Серед них є одна нижня частина знаряддя, п'ять уламків з притупленим краєм, три цілих знаряддя, одне невелике подвійне скошене вістря (трапеція) та 26 уламків нижньої та верхньої частин знаряддя (рис. 2, 16—18).

10. В окрему групу виділяються *вістря граветоподібного типу* (11 екз.) (рис. 2, 1—9).

Крем'яний комплекс Каштаєвої балки за типами знарядь споріднюється з матеріалами Амвросіївської стоянки. Трапляються однакові різці, виготовлені з видовжених пластинок та нуклеподібних кусків кременю, серед яких особливу увагу привертають серединні та нуклеподібні. Спільне є і в мініатюрних вістрях з притупленим краєм та серед скobelів та нуклеусів⁵.

Простежуються і відмінні риси. Так, вістря і граветоподібного типу з Каштаєвої балки мають аналогії у західних пам'ятках Молдавії, Румунії, Угорщини, Болгарії і віднесені дослідниками до пізньої граветтійської культури⁶.

Одним з істотних фактів для датування пам'ятки є геологічні умови, в яких залягав археологічний матеріал. Так, культурний шар Каштаєвої балки знаходився на межі лесових (Q_3) та мулисто-алювіальних відкладень (Q_4). Аналогічна картина простежувалась у Амвросіївці (межа чернозему та лесового суглинку)⁷, що свідчить про одночасову появу названих пам'яток, тобто в епоху пізнього палеоліту.

Дослідження місцезнаходження Каштаєва балка підтвердило думку про розвиток особливої степової пізньопалеолітичної культури, а після обстеження давніх степових подів може виявитися, що територія Північного Приазов'я в пізньому палеоліті не була безлюдною.

Б. Д. МИХАЙЛОВ

Первое подовое позднепалеолитическое местонахождение
в Северном Приазовье

Резюме

Первое подовое местонахождение в степной зоне между речьями Днепр и р. Молочной, открытое автором в 1975 году, вблизи с. Показное Михайловского р-на Запорожской области, позволяет открыть принципиально новые возможности в изучении палеолитических памятников на территории юга Европейской части СССР.

На основе кремневой индустрии (нуклеусы, пластины, скребки, скребла, резцы, скобели, нуклевидные орудия, стрелки, острия, проколки), которая по своему типу близка к Амвросиевке, подкрепляется мысль о том, что в Северном Приазовье развиивалась особая степная позднепалеолитическая культура.

¹ Євсеєв В. М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. — К., 1947. — Т. 1. — С. 265—277; Борисковський П. И., Праслов Н. Д. Палеоліт басейна Дніпра и Приазов'я // САИ. — 1964. — Вип. А—1—5. — 56 с.; Григор'єва Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР // КСИА. — 1967. — Вип. 3. — С. 86—90; Смирнов С. В. Палеоліт Дніпропетровського Надпоріжжя. — К., 1973. — С. 71—142; Красковский В. Н. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. — Київ, 1978. — С. 19—39; Станко В. Н., Смолянінова С. П., Іванов Г. І. Раскопки позднепалеолитических стоянок Анетовка I и II на Среднем Буге // Древности Северо-Западного Причерноморья. — Київ, 1981. — С. 5—16.

² Заморій П. К. Четвертинні відклади Української РСР. — К., 1961. — С. 158.

³ Міліка А. М. Будова і походження подів Лівобережжя Нижнього Дніпра // Геогр. зб. — 1961. — № 4. — С. 117.

⁴ Михайлів Б. Д. Роботи Мелітопольського краєведческого музея // АО 1975 г. М., 1976. — С. 344.

⁵ Борисковський П. И., Праслов Н. Д. Указ. соч. — С. 24—25.

⁶ Григор'єва Г. В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1968. — С. 11.

⁷ Борисковський П. И., Праслов Н. Д. Указ. соч. — С. 24.

С. В. МАХОРТИХ, В. А. ПЕТРЕНКО

Новий могильник скіфського часу в Чечено-Інгушетії

На південній околиці селища Ялхой-Мохк (Ножай-Юртовський р-н) восени 1977 р. був випадково відкритий некрополь ранньозалізного віку, що отримав назву Ялхой-Мохкського могильника № 3¹. Всі досліджені поховання здійснені в кам'яних ящиках, заглиблених у ґрунт (рис. 1).

Поховання 1. Напівзруйнований кам'яний ящик розмірами 1,8×1,8 м, зафікований на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Глибина самої могили 0,8 м. Збереглися кам'яні плити західної та південної стінок. Кістки похованих, як і інвентар, розкидані по всій площі поховання. З набору речей збереглося дві ліпні миски коричнюватого кольору (рис. 2, 1, 4), склянка, фрагментовані залізні кільця, бронзові браслети, шпильки з трикутною верхівкою, фрагмент прикраси у вигляді «змійки», проколка, залізні ножі, залізний наконечник списа, бронзовий трилопасний наконечник стріли, пряслице, відщепи кременю, буси із скла, сердоліка, пасті і черепашок (рис. 2, 3, 5—24).

Поховання 2. Виявлене на глибині 0,28 м від сучасної поверхні. Кам'яний ящик розмірами 2,05×0,87 м орієнтований довгою віссю за лінією північ-північ-схід — південь-південь-захід. Плити перекриття відкинуті, що вказує на пограбування поховання в давнину. В самому похованні були зафіковані окрім фрагментів кісток людського скелету, кераміки, а також повалена кам'яна стеля розмірами 0,3×0,3×0,8 м. Поза кам'яним ящиком, біля північно-західної стінки, знайдений: фрагмент бронзової витої пронизки, наконечник стріли, підвіска в 1,5 оберти, залізний ніж, керамічні пряслиця і фрагментовані посудини (рис. 2, 25—34).

Поховання 3. Здійснено в кам'яному ящику на глибині 0,2 м від сучасної поверхні, орієнтовано за лінією північ-північ-схід — південь-південь-захід, розміри: 1,65×0,97 м, глибина 0,86 м. Кістки похованих (судячи за виявленими черепами, їх було четверо) безладно розкидані, що вказує на пограбування. Інвентар знаходився на всій площі поховання. Це — дві ліпні посудини, миска, бронзові фігурки оленя, наконечники стріли, чотири браслети, шпилька з трикутною верхівкою, два

залізних наконечники списів (один з них вістрям всаджено в дно могили), бронзове кільце, залізні ножі, кам'яний бруск, черепашка каурі, пастові та скляні (сині і темно-зелені) буси (рис. 2, 35—53).

Поховання 4. Кам'яний ящик розмірами $1,4 \times 0,78$ с орієнтований довгою віссю за лінією північ-північ-схід — південь-південь-захід. Стінки могильної споруди з зовнішнього боку додатково укріплені кам'яними плитками. До самого дна (глибина могили 0,57 м) траплялись уламки людських кісток та нечисленний поховальний інвентар: бронзо-

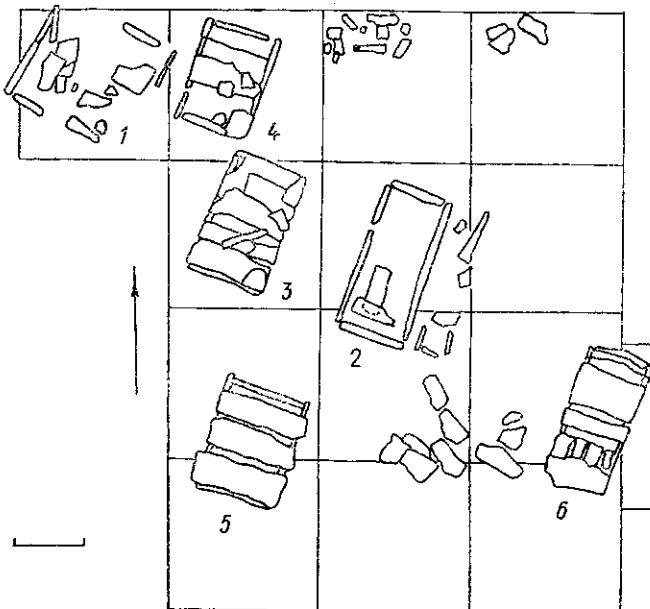

Рис. 1. Розміщення та план поховань Ялхай-Мохкського могильника № 3:
1 — нумерація поховань.

ва вита пронизка, гагатові та сердолікові буси, залізна дугоподібна фібула, бронзова фігурка тварини (лані?) (рис. 2, 54—59).

Поховання 5. Виявлено на глибині 0,2 м від сучасної поверхні. Кам'яний ящик ($1,8 \times 1,05$ м), перекритий трьома плитами, орієнтований за лінією північ-північ-схід — південь-південь-захід. На глибині 0,95 м від верхнього краю плит-стінок ящика розчищено чотири скелети. Два з них лежали скорчено на правому боці, головами на південь. Кістки рук зігнуті в ліктях, а долоні підняті до лиця. Кістки двох інших зсунуті до стінок поховання. Вздовж стінок знайдена більшість поховального інвентаря: залізний меч з волютоподібним верхів'ям і метеликоподібним перехрестям, два великих однолезових ножі з кістяними руків'ями, два наконечники списів, вісім щільно прикипівших одне до одного кілець (вток?), вудила з дводірковими псаліями, бронзові ворварки, щільно підігнані одна до одної бронзові пластинки (30 екз.), два браслети з рифленою поверхнею, буси з сердоліку та скла, кам'яний бруск, керамічний посуд (рис. 3, 1—3, 5—9, 14, 16, 20, 22, 23, 27—30). Решта предметів пов'язана зі скорченими скелетами: залізний наконечник списа, два наконечники стріл, ніж, фрагменти браслетів, ворварки, шпилька з трикутною верхівкою, пронизка, кістяний наконечник стріли, пастові та скляні буси, керамічний посуд (рис. 3, 4, 10, 11—13, 15, 17, 18, 21, 24—26, 31—33).

Поховання 6. Кам'яний ящик $1,7 \times 0,6$ м, перекритий плитами і орієнтований за лінією північ-північ-схід — південь-південь-захід, дно на глибині 1,1 м від сучасної поверхні. В ході розчистки знайдено залишки чотирьох поховань, зсунутих до стінок могили. В центрі похо-

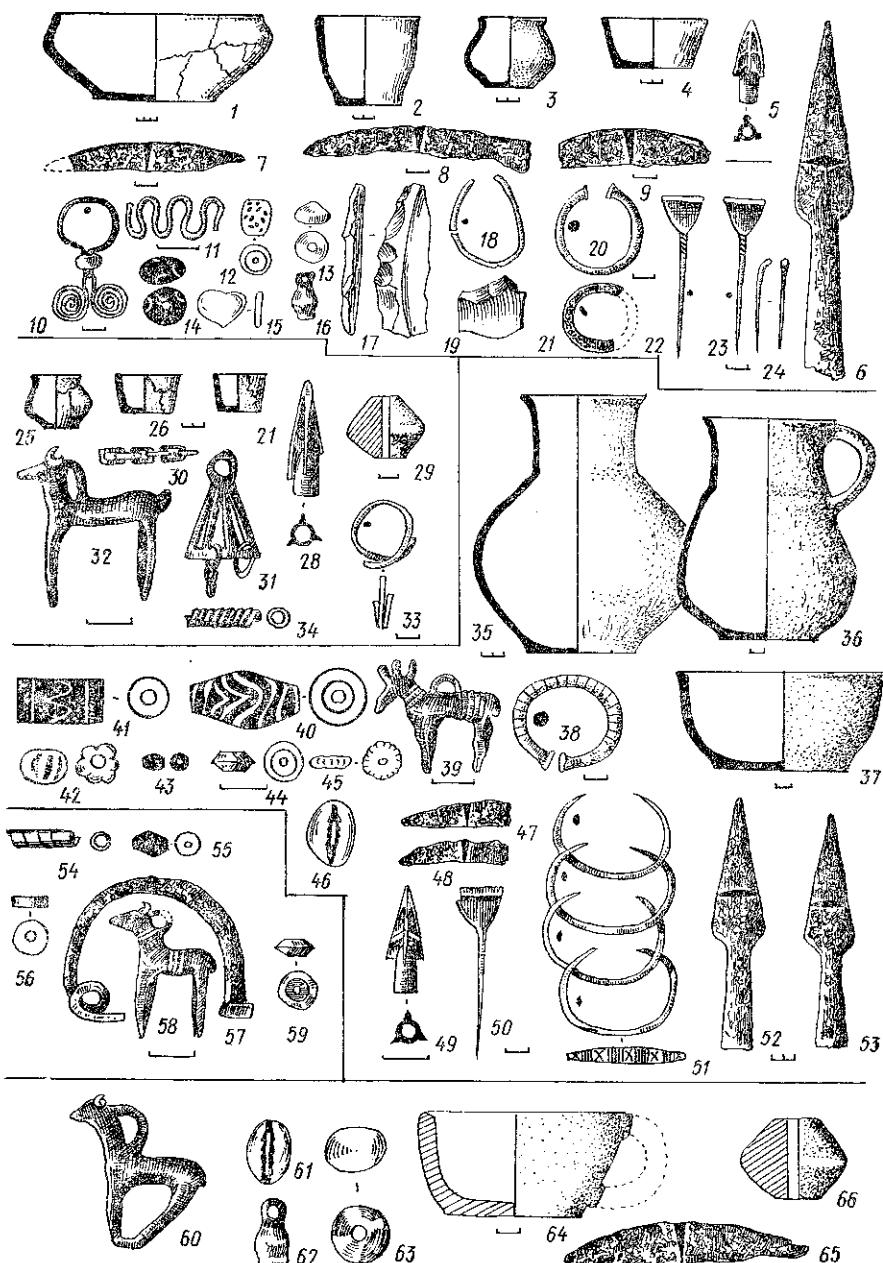

Рис. 2. Інвентар із поховань Ялхай-Мохкського могильника № 3:
 1—24 — поховання 1; 25—34 — поховання 2; 35—53 — поховання 3; 54—59 — поховання 4; 60—66 — предмети із зруйнованих поховань; 1—4, 25—27, 29, 35, 36, 37, 64, 66 — кераміка; 6—9, 21, 47, 48, 52, 53, 65 — залізо; 5, 10, 11, 18, 20, 22—24, 28, 30—34, 38, 39, 49—51, 60 — бронза; 17, 19 — кремінь; 45, 46, 56, 61 — ракушка; 12, 14, 40, 41 — скловидна паста; 15, 16, 42, 63 — скло; 43, 53 — гагат; 13, 59 — сердолік.

вання на прошарку землі, якою були засипані згадані вище рештки, скорочено на правому боці, головою на південь, лежав скелет. Долоні рук підняті до лиця. Біля черепу розчищена ліпна мініатюрна посудина. В області плечових кісток знайдено кілька бронзових, аналогічних виявленим в похованні № 5, пластинок. Більшість інвентаря — в північній частині поховання. Його, мабуть, слід пов'язати із зсунутими до стінок кістками. Речовий набір складається із залізного меча з брусковим навершям, метеликоподібним перехрестям, наконечників списів, ножів, втока, глиняного пряслиця (рис. 3, 34—36, 39, 40, 45).

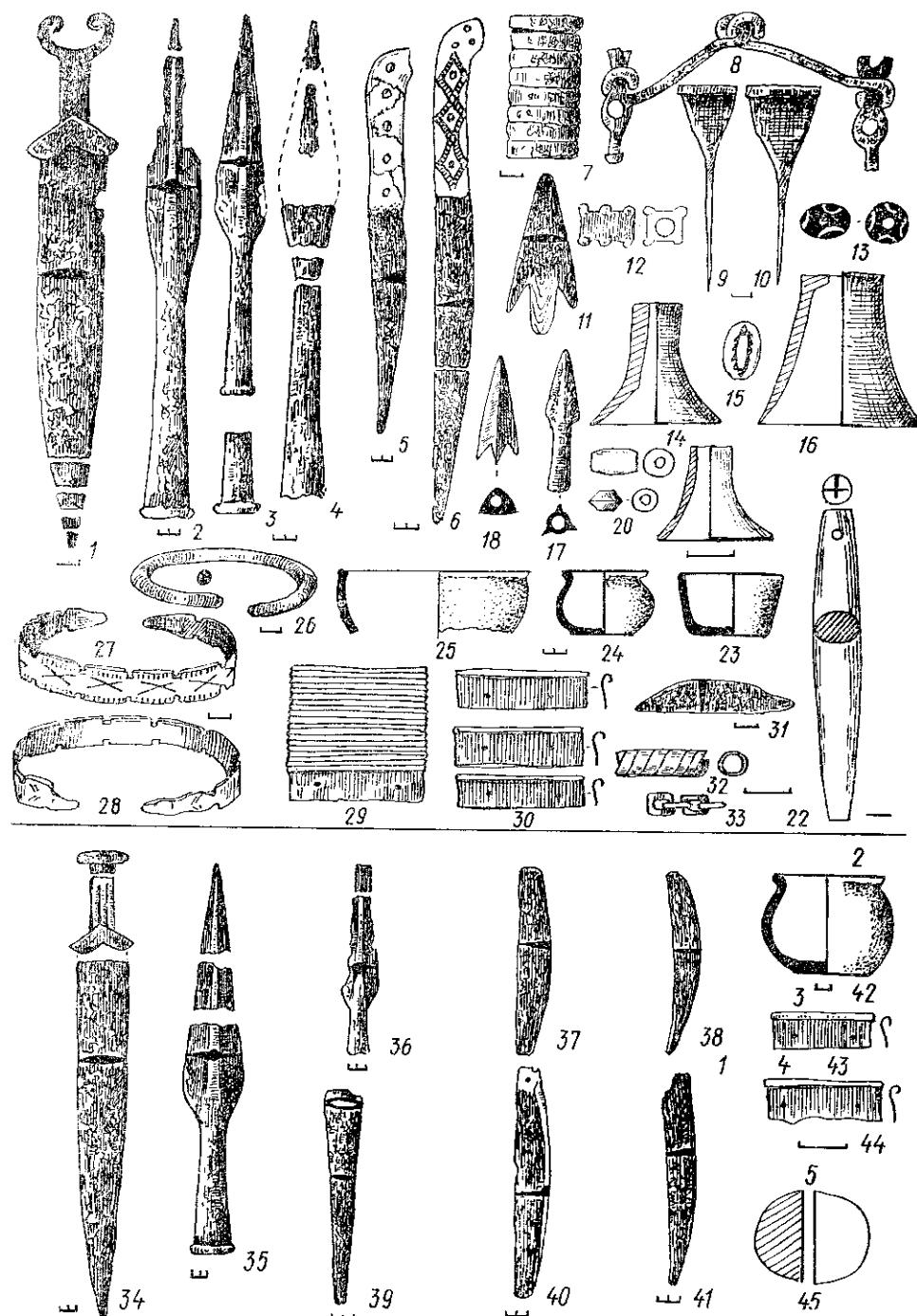

Рис. 3. Інвентар із поховань Яххой-Мохкського могильника № 3:

1—33 поховання 5; 34—46 — поховання 6; 1—8, 11, 17, 31, 34, 42 — залізо, 23—25, 41, 43 — кераміка; 9, 10, 12, 14, 21, 26—30, 32, 33, 44, 45 — бронза; 22 — галька; 13 — склоподібна паста; 19, 20 — скло; 18 — кістка, 15 — ракушка.

Привертає увагу інвентар з потривожених поховань, в який входять фрагменти залізних дугоподібних фібул, залізний меч з волютоподібним навершям та метеликоподібним перехрестям, залізні наконечники списів, бронзові втулкові наконечники стріл, залізний з витягнутою втулкою дволопасний наконечник стріли, бронзова ворварка, чотирипелюсткова бляха, бронзова імітація кабанячого ікла з петлею на внутріш-

ньому боці. І克ло прикрашено в звіриному стилі. До колекції входять також бронзові браслети, прикрашені орнаментом і зооморфними зображеннями, шпилька з трикутною верхівкою, залізні вудила з писаліями та прикрасами.

Таким чином, у всіх досліджених могилах поховані покоїлись в гробницях, що мали вигляд кам'яних ящиків. На могильнику помітно прагнення стародавніх людей розміщувати поховання рядами. Знайдена кам'яної стели в похованні № 2 дає можливість вважати, що окремі могили відзначалися на поверхні кам'яними стовпами. Поховання являли собою спільні усипальниці, в яких при наступних захороненнях кістки раніше похованих зсувалися до стінок. Як показує положення не порушених скелетів, померлих клали скорчено на боці головою на південний.

Відзначенні вище риси обряду — виключно місцеві. Джерела такого ритуалу ведуть до пам'яток, залишених племенами південно-східної Чечні і Дагестану кінця пізньобронзового віку. Вони знаходять широкі аналогії в поховальних комплексах скіфського часу цієї території, частково зберігаючись і в пам'ятках сарматського часу².

Незважаючи на пограбування, в деяких могилах знайдено різноманітний інвентар. В найгіршому стані керамічний посуд. Але за окремими яскравими зразками можна твердити про побутування тут корчаг, глечиків, горщиків, мисок (рис. 2, 1—4, 35—37; 3, 23—25, 42; 4, 30). Вироби мають темно-коричневу або сіро-охристу поверхню, в тісті помітні домішки шамоту. Весь посуд ліпний. Близькі йому аналоги є в пам'ятках кобанського та ічкерінського кола VI—IV ст. до н. е.³

Особливе місце серед матеріалів Ялхой-Мохкського могильника № 3 займає зброя. Два мечі мають волютоподібні верхів'я та метеликоподібні перехрестя. Причому в основі руків'я одного з них двома випуклинами передано очі. Третій — з овально-брускоподібним верхів'ям — має перехрестя аналогічне двом першим (рис. 3, 1, 3, 4; 4, 1). На основі близьких скіфо-савроматських⁴ та північно-кавказьких аналогів⁵ їх можна датувати в межах VI—V ст. до н. е.

Досліджено також три масивні ножі (рис. 3, 5, 6, 40) з прямим лезом і вигнуту спинкою. На руків'ях обох є кістяні обкладки, закінчення яких загнуті в протилежний бік леза. Аналогічне оформлення мав, мабуть, і ніж з поховання № 6, на що вказують залишки кістки на штифтах, але він різниється від попередніх валиком на спинці (рис. 3, 40). Вірогідно, що вони належать до типу мисливських бойових ножів. Відомі в старожитностях Чечено-Інгушетії паралелі дають можливість датувати ці екземпляри в межах VI—V ст. до н. е.⁶ Вірогідно, оформлення руків'я кісткою не обійшлося без впливу степняків, де подібне оформлення фіксується з VII ст. до н. е.⁷

Достатньо широка колекція списів (рис. 2, 6, 52, 53; 3, 2—4, 35, 36; 4, 2—6). Різняться вони не лише зовнішніми розмірами (від 15 до 65 см), але й формою та зрізом пера, довжиною втулки. Їм подібні є серед аборигенних та степових комплексів в VI—V ст. до н. е.⁸ Форма наконечників з листоподібним пером і округлими (тупий кут) плічками, з'явившись на Кавказі в епоху бронзи, широко розповсюджені тут в наступні періоди⁹. Деякі списи мали втоки (рис. 3, 39). Набір кілець, що склілися, імовірно, теж був втоком (рис. 3, 7). Подібне оформлення держаків зустрічалось у савроматів Поволжя¹⁰. Але місцеве походження останнього не виключається, бо на Кавказі відомо оздоблення держаків сокир і посохів бронзовими спіралями ще з передскіфського часу¹¹.

Зафікований в одному похованні випадок втикання списа в дно могили — риса не характерна для місцевих пам'яток. Цей звичай добре відомий з літератури, присвяченої степовим пам'яткам V—III ст. до н. е. Північного Причорномор'я та Східного Криму¹².

Легкі трилопатеві наконечники стріл тих видів, що знайдені в похованнях могильника, з вузькою голівкою, прикрашеною інколи про-

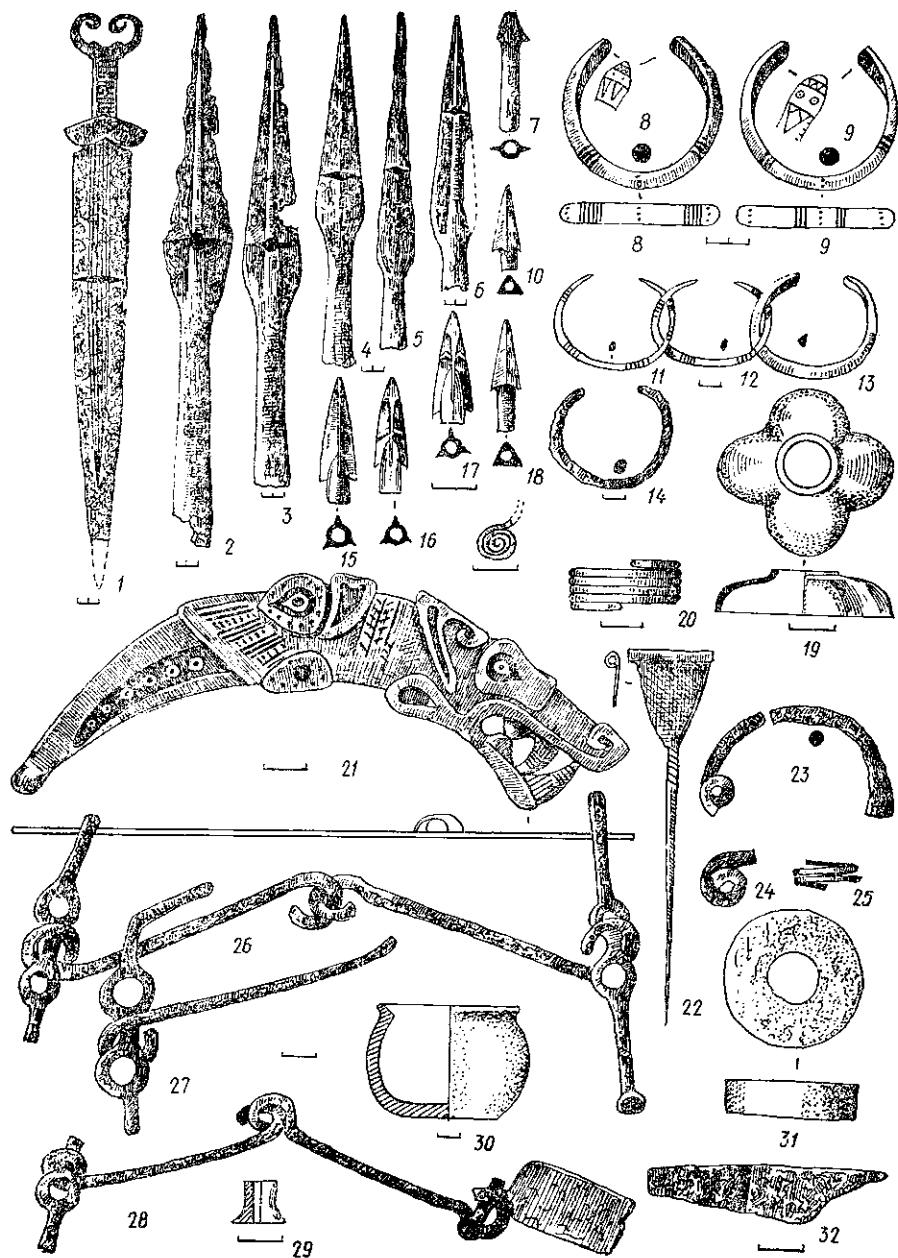

Рис. 4. Інвентар із зруйнованих поховань Ялхой-Мохського могильника:
1—7, 14, 23, 24, 26—28, 32 — залізо; 30 — кераміка, 8—13, 15—22, 25, 29 — бронза, 31 — галька.

стим рельєфним орнаментом, широко використовувалися в кінці VI—V ст. до н. е. у савроматів Поволжя (рис. 2, 5, 49; 4, 15—17)¹³. Набули популярності у кочовиків південноросійських степів і тригранні наконечники (рис. 4, 10, 18), звідки вони могли попадати до мешканців південно-східної Чечні¹⁴. Залізні наконечники стріл (рис. 3, 17) з довгою втулкою і підтрикутною голівкою добре відомі в старожитностях IV ст. до н. е. Середнього Дону і Прикубання¹⁵.

Стріли «площики» були місцевим внеском в озброєння племен Північного Кавказу середини I тис. до н. е. Їх існували тут до сарматського часу¹⁶.

Кінська вузда представлена кількома екземплярами залізних вудил і псаліями. Всі зразки псалій дводірчасті, різняться лише формою за-

вершень. Три з них мають прямий стрижень, у одного — кінець загнуто у вигляді букви «Г» (рис. 3, 8; 4, 26, 27), у іншого — має вид лопасті (рис. 4, 28). Залізні петлеподібні вудила з'явилися на Кавказі на межі VII—VI ст. до н. е., але тільки через століття вони набули поширення в побуті¹⁷. «Г»-подібні псалії були популярними в степовому Передкавказзі до IV ст. до н. е.¹⁸, зустрічаючись також і в аборигенних могильниках. Прямі псалії датуються переважно кінцем VI—V ст. до н. е.¹⁹

Добре відомі на широкій території в скіфсько-сарматський час ворварки²⁰. Знахідки їх в Ялхой-Мохкських похованнях звичайні для цієї епохи (рис. 3, 14, 16, 21; 4, 29). Можливо, близька до функцій ворварок і чотирипелюсткова бляха (рис. 4, 19). Поряд з північно-кавказькими²¹ вона має аналоги на Середньому Доні²² і Правобережжі середнього Придніпров'я. Але донські та дніпровські екземпляри, як правило, багатопелюсткові або мають глибокі борізди по радіусу.

Бронзові пластинки можна пов'язати з оздобленням костюма воїна (рис. 3, 29, 30, 43, 44). Їх незначна товщина не дає змоги бачити в них деталі захисного обладнання. Можливо вони, нашиті на основу, виконували роль парадних прикрас наплічників. Такого роду прикраси воїнського одягу зрідка трапляються на Північному Кавказі і досить часті у мешканців південноросійських степів²⁴.

На Північному Кавказі відомо лише три знахідки бронзової імітації кабанячого ікла, оформленого в традиціях скіфо-савроматського стилю²⁵ (рис. 4, 21), яка поширене в старожитностях VI—V ст. до н. е. переважно Поволжя і Лісостепової Скіфії²⁶, звідки вона могла потрапити до аборигенів Ічкерії.

З могильника походить велика колекція різновидів, в тому числі зооморфно оформлених, бронзових браслетів (рис. 2, 20, 38, 51; 3, 26—28). Всі вони мають аналоги в кобанських старожитностях VI—V ст. до н. е.²⁷

Бронзові шпильки з трикутною верхівкою та дугоподібні фібули є одним з компонентів кобанської культури. Починаючи з VII—VI ст. до н. е. вони побутують на Північному Кавказі до останніх віків до н. е.²⁸ Вигляд шпильок не суперечить загальній характеристиці інвентаря із проаналізованих поховань на його датуванню.

Появу бронзової зооморфної пластинки у ічкерінців (рис. 2, 32, 39, 58, 60) слід пов'язувати з впливом кобанців, що особливо збільшився в скіфський час. Характерні аналоги в кобанському інвентарі VII—IV ст. до н. е. знаходять бронзові накосники, прикраси у вигляді «змійок», дзвіночки. Вони, як і фрагменти залізних серпоподібних ножиків, пастові, сердоліковий та деякі інші типи скляних бус, — не суперечать датуванню могильника кінцем VI—IV ст. до н. е.

Виразний матеріал Ялхой-Мохкського могильника № 3 може бути використаний у визначені ступеню етнокультурних контактів населення Південно-Східної Чечні з кобанцями і мешканцями степового Передкавказзя в скіфський час.

С. В. МАХОРТЫХ, В. А. ПЕТРЕНКО

Новый могильник скифского времени в Чечено-Ингушетии

Резюме

1977—1978 гг. проводились исследования нового могильника скифского времени, расположенного на южной окраине селения Ялхой-Мохк Ножай-Юртовского р-на ЧИАССР, получившего название Ялхой-Мохкского могильника № 3. За это время открыто шесть погребений.

Из некоторых могил изъят разнообразный инвентарь, особое место среди которого занимают предметы вооружения. Интересны также находки керамики, элементом конской упряжи, украшения.

Полученные материалы позволяют датировать Ялхой-Мохкский могильник № 3 концом VI—IV вв. до н. э. и имеют важное значение для выявления степени этно-культурных контактов населения юго-восточной Чечни с обитателями степей юга Европейской части СССР в скифское время.

¹ Виноградов В. Б. К этнокультурной характеристике населения ущелья р. Гумса в скифское время // Тез. VIII «Крупновских чтений». — Нальчик, 1978. — С. 32—34.

² Виноградов В. Б., Марковин В. И. Могильник Яман-Су на границе Чечни и Дагестана // АЭС. — Грозный, 1968. — Т. 2. — С. 165—166; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. — Грозный, 1972. — С. 266—271; Козенкова В. И. Проблема восточного варианта кобанской культуры в свете последних археологических изысканий // Тез. V «Крупновских чтений» по археологии Кавказа. — Махачкала, 1975. — С. 37; Петренко В. А. Погребальный обряд населения юго-восточной Чечни в III в. до н. э. — IV в. н. э. как этнический показатель // АВЭИСК. — Грозный, 1979. — С. 27—34.

³ Артамонова Полтавцева О. А. Культура Северо-Восточного Кавказа в скифский период // СА. — 1950. — Т. 14. — С. 27, рис. 5, 1; 8, 1; 6, 2; Крупнов Е. И. Археологические памятники верхней р. Терека и бассейна Сунжи // Тр. ГИМ. — 1948. — Вып. 17. — С. 27, рис. 23, 8; Виноградов В. Б. Новогорзенский кобанский могильник VI—V вв. до н. э. // Археологические памятники Чечено-Ингушетии. — Грозный, 1979. — С. 24; Мунчаков Р. М. Луговой могильник // ДЧИ. — М., 1963. — С. 174, рис. 21, 7; Козенкова В. И. Рукопись канд. дис. — М., 1969. — Архив ИА АН СССР, Р-2. — № 1035. — С. 108—109, 140—141.

⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ. — 1964. — Д. 2—4. — С. 35, Табл. 20, 10, 11; Смирнов К. Ф. Вооружение сарматов. — М., 1961. — С. 12—15; Скорый С. А. Меч из собрания Крымского краеведческого музея // СА. — 1979. — № 3. — С. 259.

⁵ Крупнов Е. И. Древняя история... — С. 281, рис. 47, 1—3; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный... — С. 360, рис. 44, 1, 3; Виноградова В. Б., Рунич А. П. Новые данные по археологии Северного Кавказа // АЭС. — Грозный, 1969. — Т. 3. — С. 109, рис. 14, 30.

⁶ Крупнов Е. И. Новые данные по археологии Северного Кавказа // СА. — 1958. — № 1. — С. 102, рис. 7, 4; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный... — С. 360, рис. 44, 5, 6.

⁷ Кошпаненко Г. Т. Памятники скифского времени на Ворскле. — Киев, 1967. — С. 87; Шрамко Б. А. Археология раннего железного века Восточной Европы: (Учеб. пособие). — Харьков, 1983. — С. 54, табл. 6.

⁸ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный... — С. 361, рис. 45, 6, 7. 9; Манчаков Р. М. Раскопки Бамутских курганов в 1965 г. // АЭС. — Грозный, 1968. — Т. 2. — С. 142; Марковин В. И. Скифские курганы у сел. Гойты // СА. — 1965. — № 2. — С. 165, рис. 6.

⁹ Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. — Тбилиси: Мецниереба, 1941. — С. 47—48, рис. 46, 8, табл. 16; Трапши М. М. Труды, 2. — Сухуми, 1969. — С. 63, рис. 3, 2, табл. 3, 4.

¹⁰ Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Сарматы Поволжья и южного Приуралья // САИ. — 1963. — Вып. Д 1—9. — С. 19, табл. 14, 15.

¹¹ Трапши М. М. Памятники колхидской и скифской культур в сел. Куланурхва. — Сухуми, 1962. — С. 30, табл. 8, 3; Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. Р. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ. — Киев, 1980. — Рис. 4, 9.

¹² Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МИА. — 1962. — № 115. — С. 59; Мелюкова А. И. Скифские курганы Тираспольщины // Там же. — С. 119; Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. — Киев, 1970. — С. 151.

¹³ Смирнов К. Ф. Вооружение... — С. 49, 60; Засецкая И. П. Сарматское погребение у с. Никольское в Нижнем Поволжье // Скифы и сарматы. — Киев, 1977. — С. 215—216.

¹⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов... — С. 19, табл. 5; Смирнов К. Ф. Вооружение... — С. 52, табл. 4.

¹⁵ Либеров П. Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. — 1965. — Вып. Д 1—31, табл. 19, 82, 101, 126—130.

¹⁶ Крупнов Е. И. Археологические памятники... — С. 27, рис. 22, 7, 8; Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья // СА. — 1974. — № 2. — С. 201, рис. 2, 20.

¹⁷ Исеев А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // СА. — 1955. — Т. 18. — С. 81.

¹⁸ Крупнов Е. И. Древняя история... — С. 265; Виноградов В. Б. Указ. соч. — С. 356, рис. 40, 10.

¹⁹ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного левобережья. — Киев, 1968. — С. 114.

²⁰ Смирнов К. Ф., Петренко В. Г. Указ. соч. — С. 29, табл. 16, 37, 38.

²¹ Виноградов В. Б. Указ. соч. — С. 356, рис. 40, 10; Уваров П. С. Могильники Северного Кавказа // МАК. — 1900. — Т. 8. — С. 351, табл. 30, 8.

²² Макаренко Н. Е. Археологические исследования 1907—1909 гг. // ИАК. — 1911. — Вып. 43. — Рис. 5, 97; Либеров П. Д. Памятники скифского времени... — Табл. 24, 37.

²³ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. // САИ. — 1967. — Вып. Д 1—4. — Табл. 27, 11.

²⁴ Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968. — С. 58.

²⁵ Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа. — Грозный, 1963. — Рис. 7, 3; Виноградов В. Б. Новые находки предметов скифо-сибирского звериного стиля в Чечено-Ингушетии // СА. — 1974. — № 4. — С. 263, рис 1, 5.

²⁶ Смирнов К. Ф. Сарматы... — С. 232, рис. 116, 18.

²⁷ Мунчаев Р. М. Археологические раскопки... — С. 84, рис. 5, 3; Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный... — С. 34; Виноградов В. Б. К характеристике кобанского варианта в скифо-сибирском зверином стиле // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 147; Виноградов В. Б. Зооморфные превращения в искусстве древних горцев // Природа. — 1979. — № 2. — С. 118—119; Козенкова В. И. Кобанская культура: Вост. вариант // САИ. — 1977. — Вып. 2—5. — Табл. 24, 12.

²⁸ Крупнов Е. И. О происхождении и датировке кобанской культуры // Там же. — 1957. — № 1. — С. 67, рис. 5, 2; Пикуль М. И. Эпоха раннего железа в Дагестане. — Махачкала, 1967. — С. 43, рис. 9, 1—2; Мунчаев Р. М. Новые данные... — С. 60—61; Абрамова М. П. Памятники горных районов Центрального Кавказа рубежа и первых веков н. э. // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — С. 3—28.

Д. Н. КОЗАК, В. Ф. МЕГЕЙ

Слов'янське поселення Велика Слобода-1 на Середньому Дністрі

Поселення знаходиться в 1 км на північ від с. Велика Слобода в уроціщі Солонці і займає пологий південний схил пагорба, обірваного глибоким каньйоном. По дну каньйона в невеликій долині протікає р. Мішка, притока Дністра. Схил впоперек перерізаний глибокою балкою, на дно якої виходять кілька джерел. Судячи за знахідками кераміки на поверхні, поселення простягається смугою шириною 300—350 м вздовж схилу з двох боків балки. Довжина поселення близько 1 км.

Приблизно в центрі пам'ятки було закладено три розкопи і кілька розвідкових траншей загальною площею 960 м².

Культурний шар (0,2 м) починався на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні. Нижче залягав передматериковий суглинок, що переходив в материкову глину жовтого кольору. Культурний шар слабо насичений. Лише зрідка траплялися фрагменти кераміки, перепалений камінь.

Крім слов'янських старожитностей тут знаходилися об'єкти ранньоримського часу та епохи енеоліту. До слов'янського часу відноситься 7 жител і 5 господарських ям.

Житло 1 виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Це квадратна в плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри: 3,2×3,35 м, висота земляних стінок 0,45 м від рівня долівки. У північному куті знаходилася піч-кам'янка (рис. 1, 1), яка розміщувалася на материковому глиняному останці висотою 0,45 м від рівня підлоги. Камінь, з якого побудована пічка, — дрібний, сильно обпалений. Пічка зруйнована. Її зовнішні розміри: 1,5×1,8 м, висота збережених стінок 0,18—0,2 м. Черінь печі глиняний, підковоподібної форми розмірами 0,4×0,6 м і товщиною 3—4 см. Челюсті печі виходили на південь.

У заповненні, яке складалося з темного гумусу з домішками золи, знайдено кілька уламків ліпних горщиків і кістки тварин (рис. 1, 2—6).

Житло 3 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це квадратна в плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, утрамбована. Розміри: 3,6×3,4 м, висота земляних стінок 0,4 м від рівня підлоги. Посередині південно-західної стінки знаходилася піч-кам'янка. Добре збереглися стінки печі висотою 0,4—0,5 м. Черінь печі глиняний, прямокутної форми: 0,4×0,65 м, товщиною 3—4 см. Челюсті печі виходили на північ (рис. 1, 7).

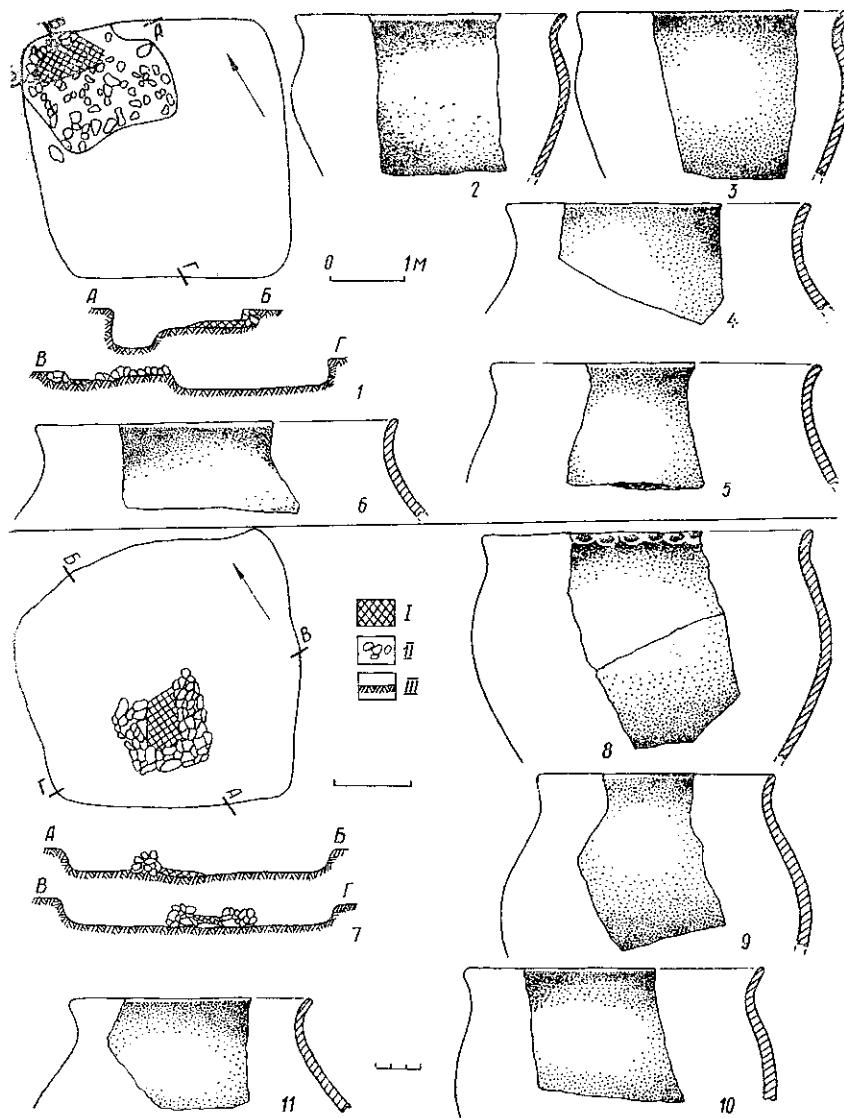

Рис. 1. Поселення Велика Слобода-І.

I — глинистий под; II — каміння; III — материк.

1 — План та розріз житла 1; 2—6 — кераміка з житла 1; 7 — план та розріз житла 3; 8—11 — кераміка з житла 3.

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з домішками золи, виявлені уламки ліпних горщиків та кістки тварин (рис. 1, 8—11).

Житло 5 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно являє собою квадратну у плані півземлянку, орієнтовану кутами за сторонами світу. Стінки вертикальні, підлога рівна, добре утрамбована на всій площі житла. Розміри: $3,8 \times 3,1$ м, висота земляних стінок 0,5—0,6 м від рівня долівки (рис. 2, 1). Між двома стінками посередині долівки виявлено ямки від стовпів діаметром 0,2—0,22 м і глибиною 0,14—0,16 м від рівня підлоги. У східному куті знаходилася піч-кам'янка доброї збереженості $1,2 \times 1,2$ м, висота стінок 0,7 м від рівня долівки. Бокові стінки викладені вертикально поставленими кам'яними плитами. В основу задньої стінки також входила велика кам'яна плита, яка із зовнішнього боку була забутована більш дрібним камінням. Черінь печі глинистий, прямокутної форми: $0,4 \times 0,43$ м, товщиною 2—3 см. Челюсті печі виходять на південь. Біля її бокової стінки лежала кам'яна плита,

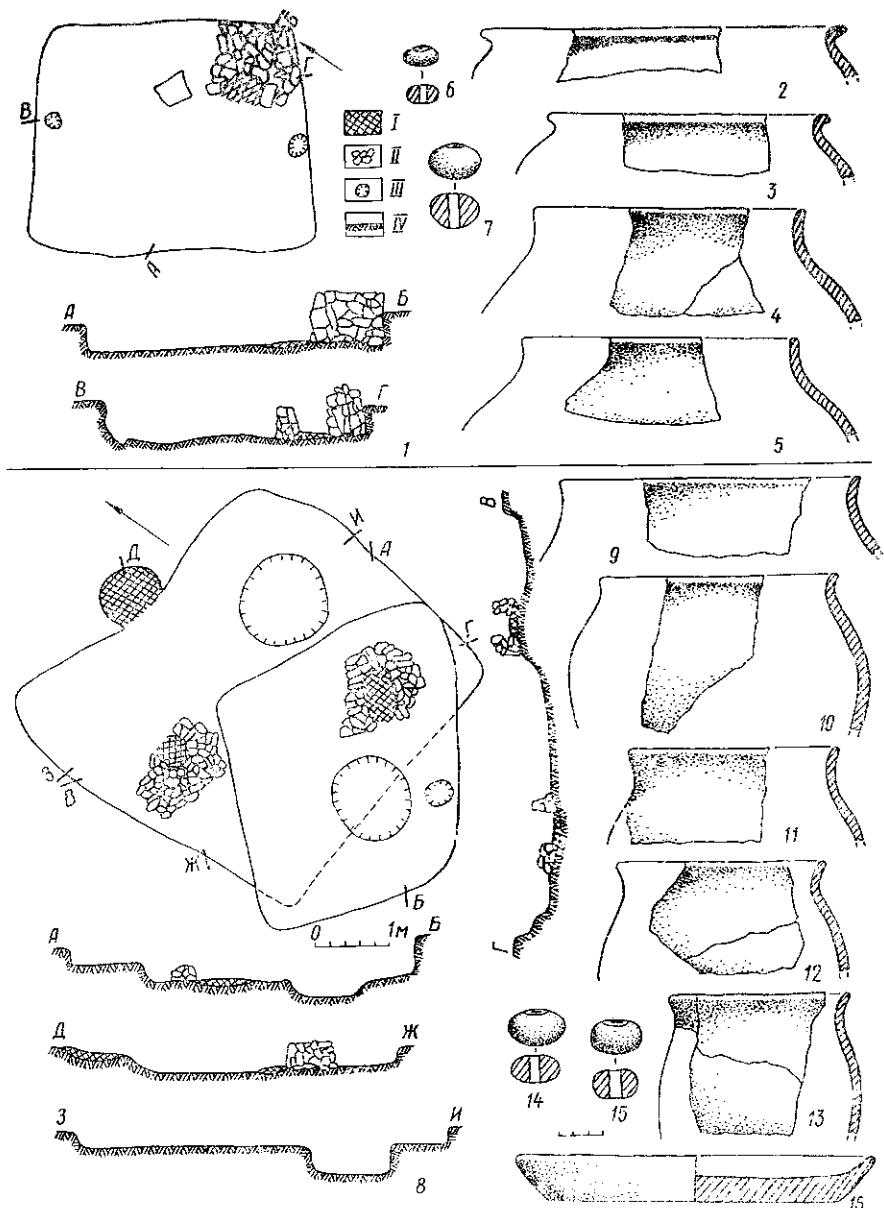

Рис. 2. Поселення Велика Слобода-1.

I — глиняний черінь, II — каміння, III — стовбові ямки, IV — материк.
1 — план і розріз житла 5; 2—7 — інвентар житла 5; 8 — план та розріз житла 7 и 9;
9—10 — кераміка житла 7; 11—16 — інвентар житла 9.

яка була вкопана у материк. Плита мала, очевидно, господарське призначення.

У заповненні житла, яке складалося з темного гумусу з вкрапленнями вугликів та попелу, знайдено невелику кількість ліпної кераміки, кістки тварин та два глиняних прясла (рис. 2, 2—7).

Житла 7 і 9 перекривалися одне одним. Частина задньої стінки печі-кам'янки житла 7 лежала на заповненні житла 9, що свідчить про більш раннє походження останнього.

Житло 9 — квадратна у плані напівземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, добре утрамбована, особливо в центрі житла (рис. 2, 8). Розміри: $3 \times 3,2$ м, висота земляних стінок 0,5 м від рівня підлоги. Посередині південно-західної стінки

роздашована стовпова яма діаметром 0,3 м і глибиною 0,23 м від рівня долівки. У східному куті розміщалася піч-кам'янка. Вона мала підквадратну форму: $1,1 \times 1$ м. Стінки збереглися на висоту 0,3 м від рівня долівки. Черінь печі глинняний, прямокутної форми: $0,4 \times 0,9$ м і товщиною 2—4 см. Челюсті печі виходять на південь. В 0,3 м на південь від печі знаходилася підвальна яма округлої форми діаметром 1,1 м і глибиною 0,3 м від рівня долівки. Яма має прямі стінки і рівне дно.

Заповнення житла складав темний гумус з домішками вугликів та попелу. У заповненні виявлено невелику кількість уламків ліпної кераміки та кістки тварин (рис. 2, 9—10).

Від житла 7, яке перекривало житло 9, збереглася північна сторона розмірами $4,8 \times 1,5$ м з пічкою-кам'янкою на підлозі та глиняною пічкою у стінці. Досліджена частина житла дає можливість припустити, що воно було підквадратної форми: $4,8 \times 4$ м (рис. 2, 8). Висота земляних стінок 0,22 м від рівня долівки. Стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована і лежить на 0,24 м вище підлоги житла 9. Споруда орієнтована стінками за сторонами світу. Посередині західної стінки знаходилася піч-кам'янка прямокутної форми: $1,4 \times 0,6$ м, стінки якої збереглися на висоту 0,4 м від рівня підлоги. Черінь глинняний, прямокутної форми: $0,4 \times 0,5$ м, товщиною 1—3 см. Челюсті печі виходять на північ. У північній стінці, приблизно посередині, знаходилася глинобитна піч. Її зв'язок з житлом не викликає сумніву, поскільки зола з печі знаходилася на долівці житла. Піч округлої форми діаметром 0,8 м. Черінь і стінки вимазані глиною, сильно випалені. Товщина череня 5 см, товщина глинняних стінок 3 см. Стінки збереглися на висоту 10—15 см. Купол обвалився на черінь печі.

В 0,7 м на захід від східної стінки розташована підвальна яма, округлої у плані форми, діаметром 1,1 м і глибиною 0,5 м від рівня долівки. Стінки ями прямі, дно рівне.

Заповнення житла 7 було дещо темнішим, ніж заповнення житла 9. В ньому виявлено незначну кількість ліпної кераміки (рис. 2, 11—16). кістки тварин та два глинняних прясла. Щодо розмірів житла, яке є найбільшим із досліджених на поселенні, наявності двох печей, порушеній традиції орієнтування, можна допустити, що описаний об'єкт був не лише житловою, а й виробничою спорудою.

Житло 10 виявлено на протилежному боці балки на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Це квадратна у плані півземлянка, орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки прямі, долівка рівна, утрамбована, $3,66 \times 3,3$ м, висота земляних стінок 0,6 м від рівня підлоги (рис. 3, 1). В західному куті знаходилася піч-кам'янка прямокутної форми: $1 \times 1,9$ м. Кам'яна викладка збереглася на висоту 0,35 м. Черінь глинняний, підковоподібної форми, розмірами $0,7 \times 1,3$ м і товщиною 1—3 см. На підлозі і серед каменів пічки знаходилося кілька скupчень ліпних горщиків, частину яких вдалося реставрувати (рис. 3, 2—11). У північному куті на підлозі лежало глиняне прясло.

Житло 11 — в 6 м на північ від житла 10 на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Ця ділянка розкопу була порушенна земляними роботами, тому житло вдалося зафіксувати лише після зачистки печі-кам'янки. Стінки житла простежені на висоту 0,08—0,1 м від рівня долівки. За збереженими залишками можна зробити висновок, що житло мало квадратну форму: $3,16 \times 2,96$ м. Долівка рівна, добре утоптана. Житло орієнтоване стінками за сторонами світу (рис. 4, 1). У північному куті знаходилася піч-кам'янка, від якої збереглася нижня частина стінок. Вона мала прямокутну форму: $0,9 \times 1,4$ м. Глинняний черінь прямокутної форми: $0,5 \times 1$ м і товщиною 3 см. Челюсті печі виходять на південь. На підлозі серед розвалу каміння знайдено кілька фрагментів ліпної кераміки (рис. 4, 2—7).

Господарська яма № 4 виявлена на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона має округлу у плані форму діаметром 1,4 м. Стінки дещо звужені донизу, дно лінзовидне. Глибина ями 0,4 м від рівня дав-

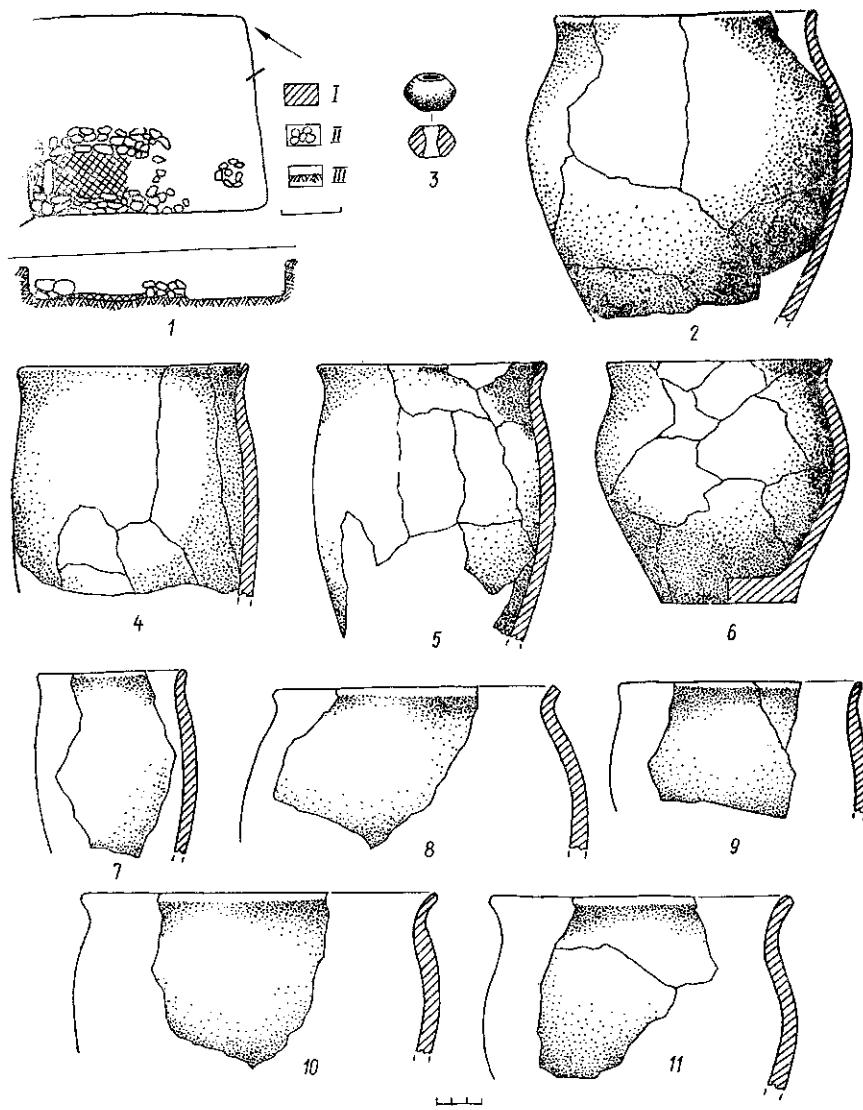

Рис. 3. Поселення Велика Слобода-1:

I — глиняний черінь, II — каміння, III — материк.
1 — план та розрізи житла 10; 2—11 — інвентар житла 10.

ньої поверхні. У заповненні виявлено кілька фрагментів кераміки та кістки тварин.

Господарська яма № 5 — на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Вона овальної форми $1 \times 1,4$ м. Стінки прямі, дно нерівне, дещо нахилене на північ. Глибина ями 0,3 м від давньої поверхні. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Господарська яма № 6 — на глибині 0,6 м від сучасної поверхні, має округлу у плані форму. Стінки дещо звужені донизу, дно рівне. Діаметр ями 2,2 м, глибина 0,38 м від рівня давньої поверхні. У заповненні знайдено кілька уламків ліпної кераміки і багато кісток тварин.

Господарська яма № 7 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, овальної форми: $1 \times 1,4$ м, глибиною 1 м від рівня давньої поверхні. Стінки дещо звужені донизу, дно плоске. У заповненні виявлено три фрагменти ліпної кераміки.

Господарська яма № 8 — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, округлої у плані форми діаметром 1,2 м. Стінки звужені донизу, дно

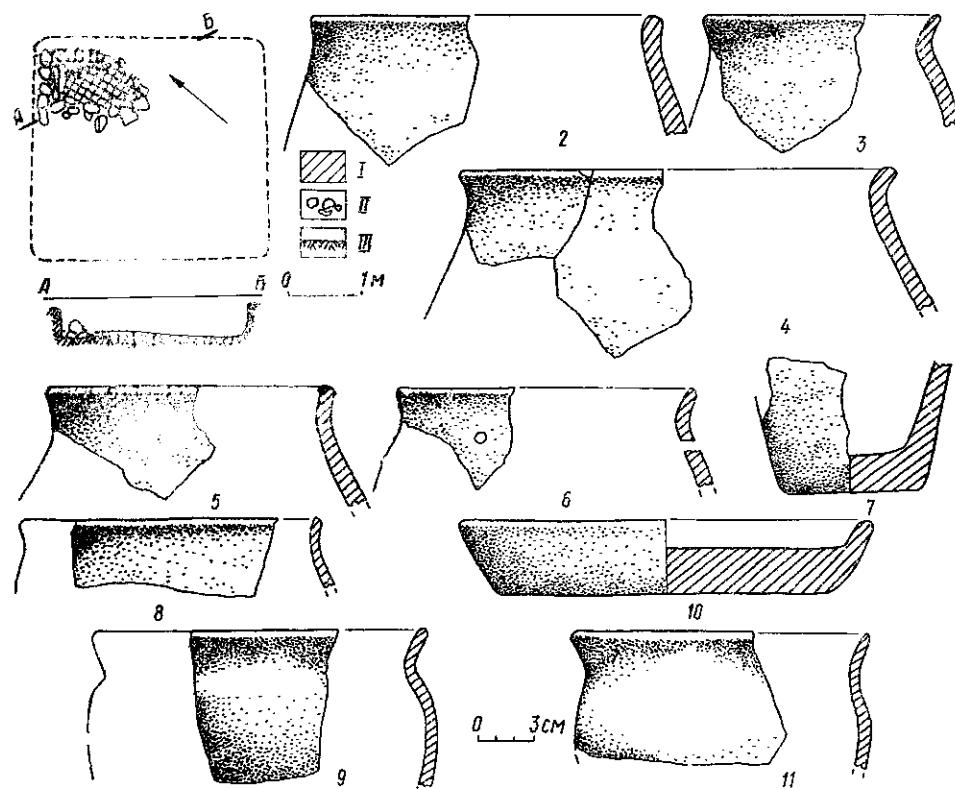

Рис. 4. Поселення Велика Слобода-І:

I — глиняний черінь, II — каміння, III — материк.
1 — план та розріз житла 11; 2—7 — кераміка житла 11; 8—11 — кераміка з культурного шару.

плоске. Глибина — 0,7 м від сучасної поверхні. У заповненні трапилось кілька уламків ліпної кераміки та кістки тварин.

Таким чином, житла поселення мають досить одноманітний характер, що свідчить про стійкі традиції в житловому будівництві слов'ян того часу. Це чотирикутна півземлянка площею від 9,6 до 12,2 м з пічкою-кам'яною в куті. Відсутність стовбових ям у долівці свідчить про зрубну конструкцію стінок в таких житлах. Всі вони орієнтувалися кутами за сторонами світу, лише житло 7 орієнтоване стінками. Як відзначалося вище, це житло виділяється і рядом інших ознак, що підтверджує його спеціальне призначення, можливо виробниче. Різниця між житлами полягає в розміщенні печей. Вони будувалися в різних кутах: північному (2), східному (2), західному (1) або посередині стінки (2). Це явище пояснюється, очевидно, різночасовістю споруд. Синхронними, судячи за однорідністю керамічного комплексу, були житла 1 і 11, печі-кам'янки в яких знаходились у північному куті. Багато спільніх рис у кераміці жителі 3 і 7, де печі розташовані посередині стінок. Печі, в основному, влаштовувалися на підлозі, лише в одному випадку (житло 1) піч була побудована на материковому останці.

Вхід не вдалося зафіксувати в жодному об'єкті.

У розміщенні жителі і господарських ям система відсутня. Житла знаходилися на віддалі 5—7 м одно від одного без будь-якої системи. Господарські ями знаходилися між житлами. Не дивлячись на широко розкопану площу, на поселенні не можна визначити окремі господарські одиниці, які б складалися з житла і господарських ям.

Керамічний матеріал, виявлений в об'єктах поселення, представлений виключно уламками горщиців та кількома сковорідками, виготовленими ручним способом. Тісто грубе з домішками товченого ка-

меню і черепків. Поверхня горбкувата, випал нерівномірний, колір черепка неоднаковий. Кілька фрагментів горщиків мали на вінцях пальцеві вдавлення.

За способом профілювання вінець і форма верхньої частини горщики поділяються на кілька типів.

Тип I, найбільш численний, складають посудини з добре відігнутими вінцями, округлими плічками, розташованими на третій частині висоти, і конічною придонною частиною. Дно плоске, потовщене, не виділене в профілі (рис. 1, 2—3, 8—11; 2, 11—13).

Тип II — кілька горщиків з короткими, відігнутими вінцями, високими плічками і роздутими бочками (рис. 2, 10; 3, 8).

Тип III — широкогорлі посудини з незначно розхиленими вінцями, покатими плічками і округлими бочками (рис. 1, 4—6; 4, 2—6).

Тип IV — кілька горщиків з житла 10 (рис. 3, 2, 4—5, 7). Це високі, вузькі, слабопрофільовані посудини з короткими, трохи розігнутими вінцями.

Тип V — два горщики з майже циліндричним горлом і крутими, високими плічками (рис. 2, 4, 5).

Тип VI — два горщики з крутого відігнутими вінцями і високими округлими плічками (рис. 2, 2—3).

Горщики всіх типів мають широкі аналогії на пам'ятках ранньослов'янського часу, зокрема, на Верхньому Подністров'ї¹, Поділлі², Буковині³.

Кілька сковорідок мають масивне, товсте дно і високі бортики (рис. 2, 16; 4, 9). Цей вид посуду відомий на всіх дослідженнях ранньослов'янських пам'ятках України.

Крім горщиків і сковорідок на поселенні трапилось кілька глиняних прясел. Вони виготовлені з того ж тіста, що і посуд, і мають округлу форму з порівняно великим отвором (рис. 2, 6—7, 14, 15; 3, 2). Подібні прясла характерні для ранньосередньовічної слов'янської культури⁴.

На дослідженному поселенні, як і на більшості слов'янських пам'яток, не знайдено датуючого матеріалу. Єдиним способом визначення його хронології є порівняльна характеристика керамічного комплексу.

Вся виявлена ліпна кераміка складається з досить розвинутих в типологічному відношенні горщиків з добре вираженими вінцями і профільованим корпусом. Вона поміщається між 5 і 9 типами I і II видів горщиків за класифікацією І. П. Русанової і датується нею часом з VI—VII до VIII—IX ст.⁵ Проте на поселенні відсутня гончарна кераміка, яка з'являється у Подністров'ї в IX ст.⁶ З іншого боку, серед ліпної кераміки немає форм, які відповідають ранньому етапу празької культури. Це дає можливість обмежити рамки існування поселення VII—VIII ст. н. е.

Аналіз керамічних комплексів із окремих об'єктів поселення надає можливість встановити два періоди його існування.

До раннього періоду належить житло 10, де більшість горщиків складають слабопрофільовані, близькі до тюльпаноподібних, посудини, а також горщики 5 типу I виду (І. П. Русанова) (рис. 3, 2—11). Цей об'єкт, а також житла 1, 7, 9 відносяться до культури празького типу і датуються VI—VII ст. н. е.

Пізнішими є житла 3, 5, 11 з горщиками 8 і 9 типів за тією ж класифікацією (рис. 2, 2—5), які відносяться до VIII—IX ст., та горщиками, вінця яких прикрашені пальцевими вдавленнями. Ці об'єкти слід віднести до раннього етапу культури Лука Райковецька і датувати в межах VII—VIII ст.⁷

Матеріали слов'янського поселення Велика Слобода-І збільшують джерелознавчу базу для вивчення матеріальної культури слов'янських племен Подністров'я. Це одна з небагатьох пам'яток, що належать до важливого періоду в історії східних слов'ян — переходу

від культури празького типу до наступної — типу Луки Райковецької. Одержані матеріали підтверджують спадковість матеріальної культури слов'янського населення Подністров'я протягом другої половини I тис. н. е. і його безперервне проживання на цій території.

Д. Н. КОЗАК, В. Ф. МЕГЕЙ

Славянское поселение Великая Слобода-І на Среднем Днестре

Резюме

В публікації освіщаються матеріали, отримані при розкопках поселення ранньо-середньовікових восточних славян Велика Слобода-І Каменець-Подольського р-на, Хмельницької обл. Поселення розташоване на покатому південному схилі бугра на березі р. Микши, притоки Дністра. Відкрита площа 960 м². Исследовано 7 жилищ і 5 художественных ям. Жилища представляють собою квадратные в плане полуzemлянки площею від 9,6 до 12,2 м². Глибина жилищ становить 0,4—0,6 м від рівня давнини поверхності. В куті будівель знаходилася печь-камінка. В жилищах обнаружено фрагменти лепленої кераміки, глиняні прасла, кости животних. Художественные ямы округлої і овальної форми з декількома суженими до дна стінками і ровним дном.

Собранная на поселении керамика представлена несколькими типами лепных горшков и сковородками, имеющими аналоги на многих славянских поселениях Поднестровья, Волыни, Поднепровья.

По типології кераміки поселення датується VII—VIII вв. н. е.

Матеріали поселення підтверджують преемственность матеріальної культури славянського населення Поднестров'я на протяженні I тис. н. е.

¹ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972. — Рис. 35, 3; 50, 3—4; 53, 8, 10; 56, 5, 6.

² Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. — К., 1975. — Табл. 1, 17; 3, 4—7; 13, 3, 4; 15, 12, 13.

³ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини. — К., 1976. — Рис. 7, 4, 5.

⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни... — Рис. 38, 4, 7; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. — Табл. 16, 5—7, 9.

⁵ Русанова И. П. Славянские древности между Днепром и Западным Бугом // САИ. — 1973. — Вып. Е—I—25. — С. 11, рис. 2; С. 21, табл. 8.

⁶ Русанова И. П. Славянские древности между Днепром и Западным Бугом. — С. 20—23.

⁷ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. — Киев, 1984. — С. 89—98.

М. П. КУЧЕРА, Л. І. ІВАНЧЕНКО

Давньоруська оборонна лінія в Пороссі

В історії давньоруської держави Поросся відігравало важливу стратегічну роль. Ця область займала на правобережжі Середнього Подніпров'я прикордонне положення зі степом, прикриваючи з півдня найголовніші економічні і політичні центри Русі, і постійно перебувала під загрозою кочівницьких вторгнень. В кінці X ст. під тиском печенігів на значній частині Правобережної Київщини місцеве населення залишає свої оселі. Припиняють існування поодинокі на той час периферійні укріплення на місці городища Момоти в с. Біївці Богуславського р-ну Київської обл. на правому березі Росі і городище Монастирськок біля с. Зарубинці Канівського р-ну Черкаської обл. на правому березі Дніпра.

Згідно літопису, Володимир Святославич був змущений терміново розпочати оборонне будівництво, закріплюючи південний кордон на Правобережжі Дніпра по р. Стугна. На допомогу прийшло населення більш північних земель Русі. Створена система захисту з фортець і довгих дерев'яно-земляних споруд — Змійових валів по лівих і правих притоках Дніпра дозволила успішно відбивати ворожі напади. Населення Середнього Подніпров'я невпинно зростало. Києву були створені умови для швидкого економічного і культурного розвитку. Ще за

панування в степах печенігів почалося освоєння Поросся Давньоруською державою, і по Рoci було споруджено оборонну лінію. Пізніше ця лінія вдосконалювалась, і Поросся перетворилось у визначну волость Київської землі.

Літопис свідчить, що Поросся було підпорядковане загальнодержавним інтересам за князювання Ярослава. В 1031 р. Ярослав з бра-

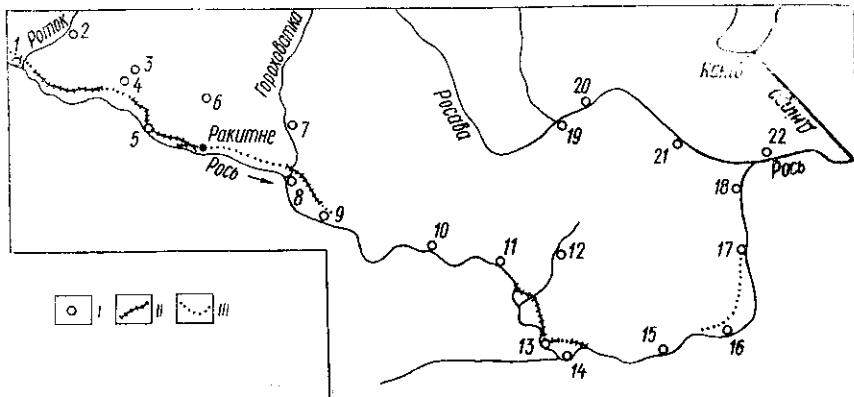

Рис. 1. Розташування оборонних споруд в нижній і середній течії Рoci:
 I — городища; II — Змійовий вал; III — приблизний напрямок Змійового валу
 в місцях, де він не зберігся.
 1 — Біла Церква, 2 — Піщана, 3 — Чепиліївка I; 4 — Чепиліївка II; 5 — Суходіси; 6 — Житні Гори; 7 — Шарки; 8 — Бушеве; 9 — Саварка; 10 — Богуслав; 11 — Половецьке; 12 — Пишкі; 13 — Миколаївка; 14 — Стеблів; 15 — Корсунь-Шевченківський; 16 — Набутів; 17 — Сахнівка; 18 — Межиріч; 19 — Ємчиха; 20 — Маслівка; 21 — Пилява; 22 — Кононча.

том Мстиславом, повернувшись з походу в Польщу, «многи ляхи приведоста и разделиста я, и посади Ярослав своя по Рси и суть и до сего дни»¹. У наступному, 1032 р., за літописом, «Ярослав почав ставити города по Рci»².

В середині XI ст. у південноруські степи просунулися нові орди кочовиків: торки, а за ними половці. Під тиском сильніших половців торки і залишки печенігів відкочували до кордонів Русі і шукали притулку у давньоруських князів. Починаючи з другої половини XI ст., значна частина торків і печенігів була розселена в Поросся, де вони згодом створили об'єднання під давньоруською назвою «чорні клобукі», яке вперше згадується в літопису під 1140 р. Верховним сюзереном цього об'єднання став київський князь. Тюркомовні поселенці проживали разом з давньоруським місцевим населенням і складали воїнський контингент легкоозброєної кінноти. Основним завданням «чорних клобуків» був захист Правобережжя Середнього Подніпров'я від половців: вони також надавали військову допомогу київському князю у внутрішніх подіях Південної Русі.

Центром «чорних клобуків» у Поросся був літописний Торчеськ (1093), який ототожнюється Б. О. Рибаковим з городищем біля с. Шарки на р. Гороховатці. Три літописні укріплені пункти ідентифікуються з сучасними містами — Юр'єв (1072), Корсунь (1169), Богуслав (1195), а відомості про місцезнаходження інших (Чурнаєв, Товарий) не збереглися.

Розвідки городищ у цьому районі проводились в 1945 р. Т. С. Пасек, в 1946 р. — П. М. Третьяковим, а з кінця 40-х до початку 70-х років — В. Й. Довженком та ін.³ Проте для з'ясування системи захисту Поросся та історії її виникнення матеріалів не вистачало. У 1980—82 рр. експедицією Інституту археології АН УРСР (керівник М. П. Кучера) на лівому березі Рoci вперше вивчено два Змійові валі і завершено обстеження городищ, які збереглися до нашого часу⁴.

Всього в нижній і середній течії лівобережжя Рoci, від канівського Подніпров'я до м. Біла Церква, виявлено, крім двох Змійових валів,

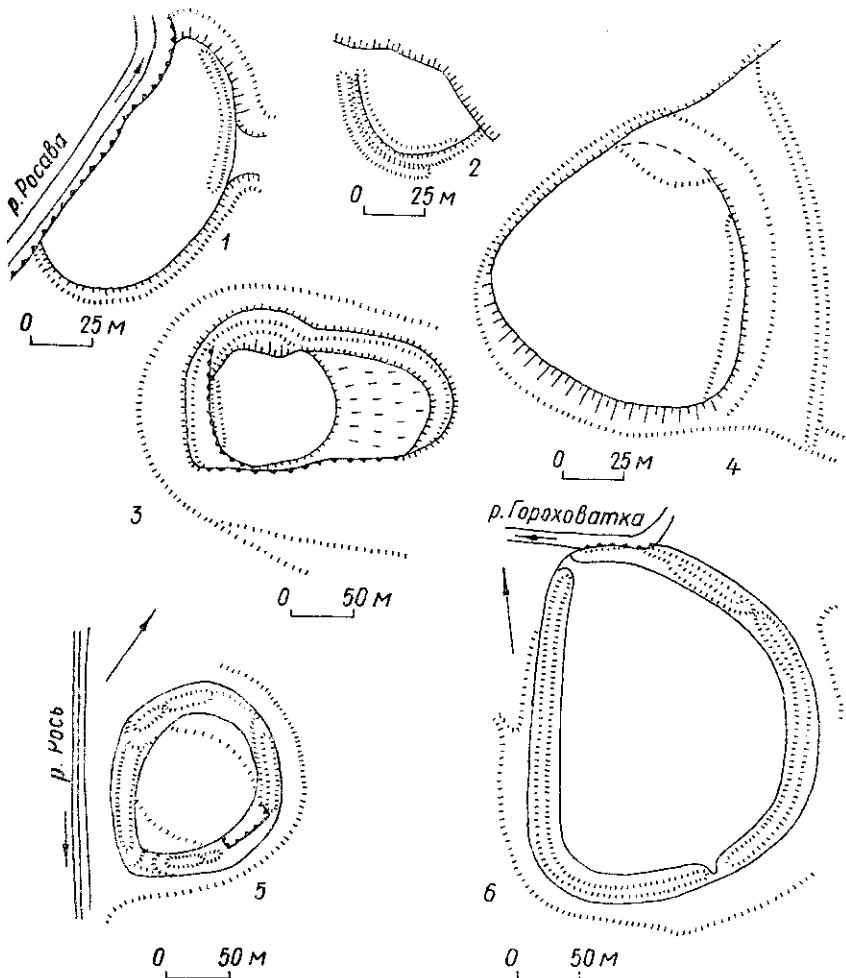

Рис. 2. Плани городищ XI—XIII ст.:
1 — Ємчиха, 2 — Пилива, 3 — Корсунь-Шевченківський; 4 — Саварка; 5 — Сухоліси; 6 — Бушеве.

22 городища із знахідками давньоруського часу (рис. 1). З десяти найраніших вісім розташовані на лівому березі Росі — в Білій Церкві (урочище «Замок»; літописний Юр'єв), поблизу сс. Сухоліси, Бушеве, Саварка, м. Богуслав, біля с. Миколаївка, в смт. Стеблеві, в м. Корсунь-Шевченківський і два на Росаві — біля сс. Ємчиха та Пилива⁵.

Добре збереглись лише городища в Бушеві та Сухолісах. В Саварці та Пиливі валі розорюються; городище в Ємчисі зруйноване кар'єром; в Білій Церкві, Корсунь-Шевченківському, Богуславі та Стеблеві давньоруські валі знищенні пізнішими замчищами та сучасною забудовою, а городище біля Миколаївки затоплене Стеблевським водосховищем.

Бушевське та Сухоліське городища — на рівній місцевості в заплаві Росі й оточені по периметру валом. Форма першого напівкругла (рис. 2, 6), а другого — округла (рис. 2, 5). Під інші городища були використані захисні особливості рельєфу місцевості, доповнені штучними перешкодами. Мисове городище в Саварці неправильно округлої форми, з напільного боку має залишки двох валів (рис. 2, 4). Напівкруглі городища в Ємчисі (рис. 2, 1) та Пиливі (рис. 2, 2) займають підвищення над обривом лівого берега ріки й захищаються з напільного боку перше — одним, а друге — двома дугоподібними валами, зазраз зруйнованими. На мисоподібному підвищенні, що примикає до

стрімкого берега ріки, знаходилось городище в Білій Церкві. На останцеподібному мисі (останці з одним похилим боком) розташоване городище в Корсунь-Шевченківському (рис. 2, 3). Городище біля Миколаївки займало останець в долині ріки, в Богуславі — мис на високому березі ріки, а в Стеблеві давньоруське укріплення знаходилось на підвищенні частині півострова, створеного роздвоєнням русла ріки.

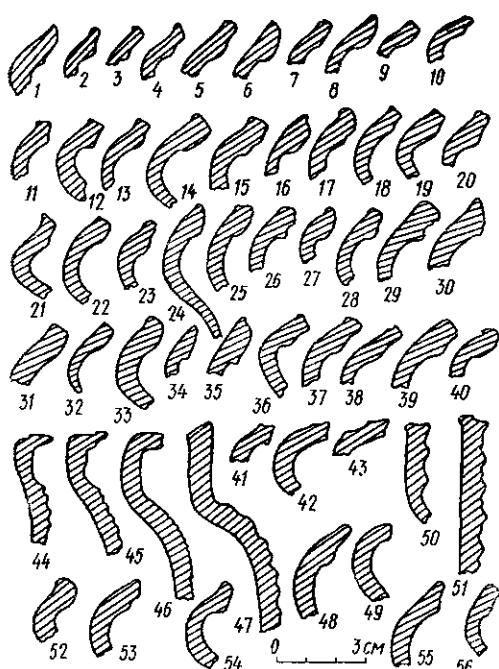

Рис. 3. Кераміка XI ст.;

1—9 — Сухоліс; 10—15 — Бушеве; 16—22 — Саварка; 23 — Стеблев; 24—27 — Корсунь-Шевченківський; 28—29 — Ємчиха; 30—33 — Пилява; 34—51 — Миколаївка; 52—54 — Біла Церква; 55—56 — Богуслав. 1—9, 16—19, 31—51 — з селищ; 10—15, 20—30, 52—56 — з городищ.

Залишки давньоруського культурного шару виявлено на всіх городищах, крім Сухоліського. Біля всіх городищ є селища: найбільші серед них — в Сухолісах, Корсунь-Шевченківському та Саварці. Біля городища в Миколаївці відкрито два селища на протилежних берегах Росі.

На всіх пам'ятках знайдено кераміку XI ст. При цьому для датування відбиралися в першу чергу вінця посудин. Уламки посудин з потоншеними зверху манжетоподібними вінцями, які найбільше характерні для пам'яток Х—першої половини XI ст., знайдено в поодиноких випадках у Білій Церкві, на селищах в Сухолісах, Саварці, Миколаївці, в Богуславі (рис. 3, 1, 16, 23, 34, 35, 53, 55). На всіх пам'ятках переважають типові для кераміки XI ст. манжетоподібні вінця з потовщеним верхнім краєм (рис. 3, 7, 9, 11—15, 18—22, 25—26, 28—29, 31—33, 36—39, 56). Є чимало західок вінця кінця XI — першої половини XIII ст. (рис. 4, 1—17, 25—43, 67—71).

Серед керамічного матеріалу на лівобережному селищі біля Миколаївського городища виявлено не типові для Середнього Подніпров'я уламки горщиків з вертикальною шийкою і горизонтально відігнутими вінцями так званого «дорогочинського типу» (рис. 3, 44—46); вінця з профільованими заглибинами та гранчастими краями (рис. 3, 41—43); уламки горщиків та глечиків з вертикальними вінцями, прикрашеними горизонтальними рядами валикоподібних потовщень (рис. 3, 47, 50); уламки циліндричних посудин (рис. 3, 51) та увігнуті до середини денця від горщиків. Ці риси характерні для частини кераміки XI ст. з польсько-руського порубіжжя, зокрема Пліснеська та інших

Всі збережені городища складаються з однієї укріпленої частини. Найбільшу укріплена площа займають городища в Бушеві (3,8 га), Сухолісах (0,95 га), Саварці (0,8 га), Миколаївці (0,75 га). Інші дві пам'ятки невеликі. Ємчиха — 0,4 га, Пилява — 0,12 га. Городище в Корсунь-Шевченківському відповідало, очевидно, розмірам природного пагорба площею 1,6 га, на якому воно знаходилось. Західна частина його висока з горизонтальною поверхнею, а східна — похило знижується до підніжжя. Отже, городище могло складатись з двох укріплених частин.

Площа мисової частини літописного Юр'єва з пізнішим замчищем в Білій Церкві (1,85 га) не може вважатись адекватною розмірам давньоруського городища, яке було значно більшим⁶.

пам'яток Західного Побужжя⁷. Вказаної кераміки на селищі знайдено небагато (блізько 35 уламків вінець, а всього блізько 240).

Немісцеві типи кераміки виявлено і на правобережному селищі біля Миколаївського городища⁸ — посудини з вертикальними вінцями, увігнуті досередині денця, уламки вінець з широким манжетом (рис. 3, 48), що походять від присадкуватих горщиків, оздоблених до самого низу лінійним орнаментом; неорнаментовані горщики звичайних пропорцій з короткими, різко відігнутими непотовщеними вінцями (рис. 3, 49). Своєрідність цієї кераміки також пояснюється її генетичними зв'язками з більш західною традицією. Цей факт, безперечно, має відношення до літописного повідомлення 1031 р. про переселення на Рось «ляхів».

Відзначимо, що більшість керамічного матеріалу на обох селищах — кухонні горщики XI ст. — не ідентичні, а мають різні технологічні і, очевидно, неоднакові етнографічні традиції. На лівобережному селищі кераміка XI ст. більш різноманітна, переважна більшість якої належить до типових давньоруських виробів. Обидва селища різняться і характером могильників: безкурганий біля правобережного селища (досліджувався у 1956 р.) з західнослов'янськими прикрасами в похованнях, і курганий біля лівобережного селища. На останньому проживало місцеве населення, яке протягом XI ст. поповнювалось вихідцями з польсько-руського порубіжжя. Правобережне селище було засноване немісцевим населенням, що переселилось, очевидно, із Південно-Східної Польщі.

Виникнення Юр'єва в історичній літературі однозначно пов'язується з літописним повідомленням 1032 р. про початок будівництва Ярославом Мудрим фортеці по Рoci. Можна вважати, що в цей же час було створено більшість укріплених пунктів.

Оборона лінія по Roci в XI ст. закінчувалася на сході літописним Корсунем. Далі ріка круто повертає на північ і до гирла Rosави тече в меридіанальному напрямку, малоекективному для захисту. В цьому місці оборонну лінію перенесено на Rosаву, яка тече з заходу на схід і краще відповідає умовам захисту з півдня. У разі переходу ворога на згаданому відрізку на лівий берег Rosci його контролювали фортеці сучасних городищ в Пиляві та Ємчисі. Є відомості про знаходження залишків городища X—XIII ст. в гирлі Rosci в с. Пекарі⁹. В оборонному відношенні воно було пов'язане з укріпленнями по Dніпру, зокрема з фортецею на горі Московці біля сучасного Канева.

Адміністративним, політичним і культурним центром Поросся в XI ст. був літописний Юр'єв. З літопису відомо, що в XI ст. тут знаходилась єдина для всього Поросся єпископія. Юр'єв був і географіч-

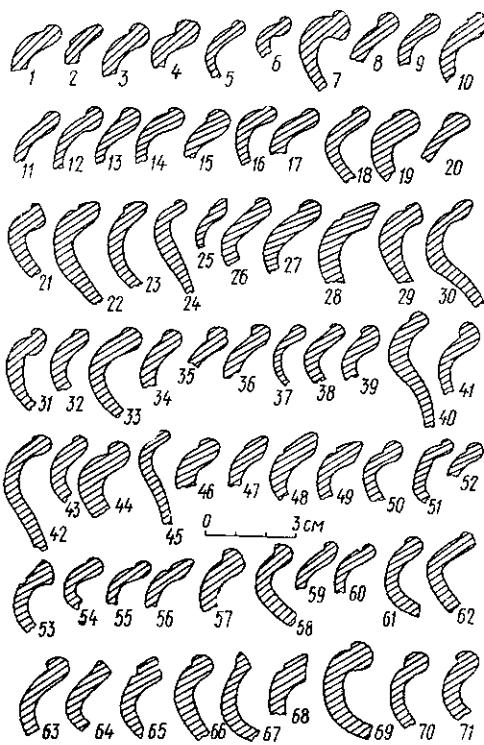

Рис. 4. Кераміка кінця XI — першої половини XIII ст.:

1—7 — Сухоліс; 8—17 — Бушеве; 18—20 — Челніївка II; 21—24 — Челніївка I; 25—31 — Саварка; 32—34 — Стеблів; 35 — Корсунь-Шевченківський; 36—39 — Ємчха; 40—41 — Пилява; 42—43 — Миколаївка; 44—46 — Пішана; 47—50 — Шарики; 51—56 — Пішки; 57—58 — Набутів; 59—62 — Кононча; 63—66 — Маслівка; 67—69 — Біла Церква; 70—71 — Богуслав.

ним центром Поросся, якщо враховувати, що від нього оборонна лінія в XI ст. продовжувалась на захід ще на 80 км. Замикаючи 90-кілометрову лінію укріплених пунктів східного Поросся, він знаходився на стику з західним Пороссям. Зазначимо, що оборонна лінія західніше Юр'єва проходила по вододілах притоків Росі і складалась із Змійових валів, де майже не було укріплених населених пунктів.

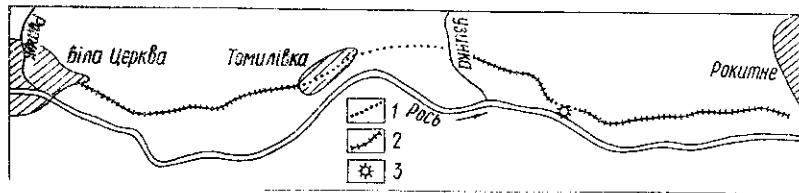

Рис. 5. План Змійового валу між Білою Церквою і Рокитним:

1 — приблизний напрямок Змійового валу, 2 — Змійовий вал, 3 — Сухоліське городище.

В східному напрямку від Юр'єва Змійовий вал продовжувався лише на 24 км. Він зберігся в лісі вздовж лівого берега Росі й закінчується перед райцентром Рокитне Київської обл. (рис. 5). Вал насипаний з піску: ширина 9—12 см, висота 0,6—1 м. Уздовж нього з півдня, від ріки, збереглася западина від рову.

Розрізом валу західніше с. Томилівка і смт. Рокитне виявлено обвуглені залишки перекладної конструкції з дубових деревин. Біля с. Томилівка сильно обвуглені поздовжні деревини залягали в шарі з сажою майже посередині валу (рис. 6а). Приблизно через 2,2 м на південньому залишку пожежі починається рів з похилюючоюся стінкою у вигляді берми шириною 2,8 м, яка крутко переходила в нижню частину рову, шириною якого без берми 6 м, глибина 1,4 м.

Залишки конструкції були досліджені в розкопі № 1 на довжину 2,4 м на схід від траншеї і в розкопі № 2 на протязі 8 м на захід від траншеї. В розкопі № 1 під деревовим шаром на глибині 35—40 см знаходився шар з домішкою піску та вуглинок. На глибині 45—60 см в смузі сажистого піску, шириною до 1,9 м, виявились контури окремих

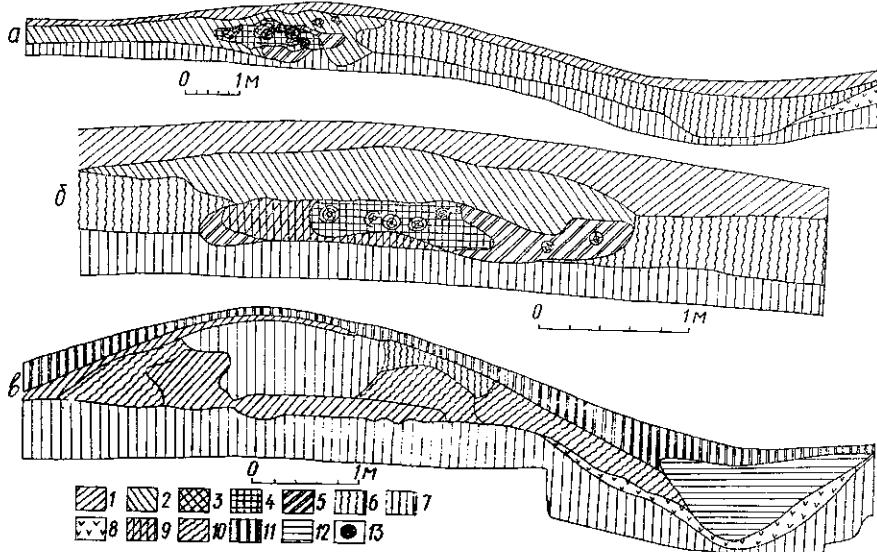

Рис. 6. Розрізи Змійових валів:

а — Білоцерківський вал біля с. Томилівка; б — Білоцерківський вал біля смт. Рокитне; в — Стеблівський вал біля смт. Рокитне.
 1 — темно-сірий пісок; 2 — темно-жовтий пісок; 3 — темно-сірий пісок з сажею; 4 — темно-сірий пісок з домішкою сажі; 5 — жовтий пісок з гумусом; 6 — жовтий пісок; 7 — світло-жовтий пісок; 8 — світло-жовтий пісок з сірим відтінком; 9 — темно-жовтий пісок з домішкою гумусованої землі; 10 — темно-сірий пісок з жовтим відтінком; 11 — темно-сірий пісок з гумусом; 12 — темно-сірий, майже чорний пісок; 13 — дерев'яні конструкції.

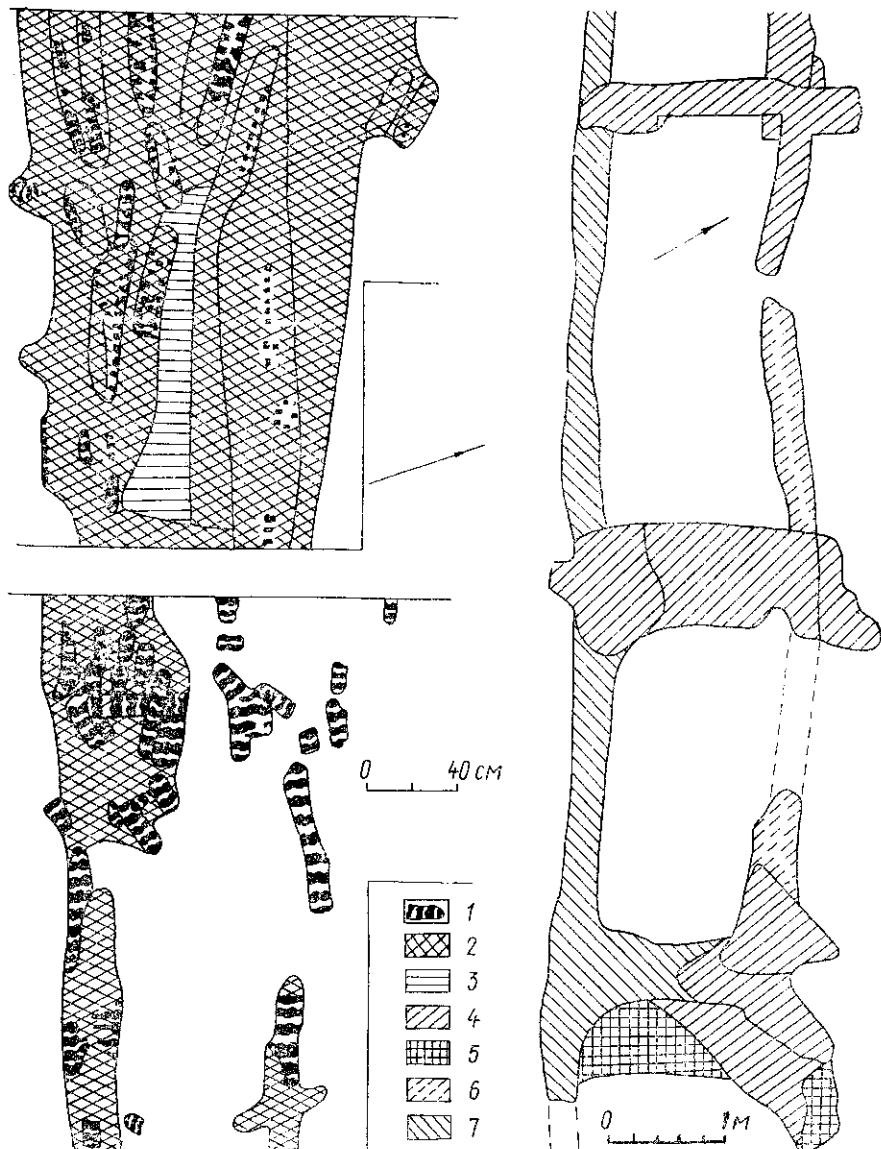

Рис. 7. Плани залишків конструкції в Змійових валах:

1 — обвуглені деревини, 2 — сажа, 3 — жовтий пісок, 4 — перепалена червона глина, 5 — вкраплення перепаленої глини в перемішаній землі з сажею, 6 — перепалена глина в сірій землі, 7 — вкраплення перепаленої глини в сірій землі.

деревин з обвугленою серцевиною, які лежали поруч уздовж валу (рис. 7). Нижче було розчищено кілька поздовжніх деревин в кращому стані, а в одному місці — частину поперечної деревини (рис. 7).

В розкопі № 2 під шаром темного піску з плямами сажі на глибині 35—40 см від сучасної поверхні виявилося місцезнаходження окремих поздовжніх деревин, які згоріли, а на рівні 45—65 см від них збереглися смуги з сажею та вугіллям. Під час розчистки в середині цих смуг у більшості випадків знаходились обвуглені залишки деревин в тому ж положенні — уздовж валу, рідше поперек чи навкіс до його лінії.

Розкопками біля с. Томилівка відкрито нижню частину перекладеної конструкції, яка була досліджена і в валах по лівому березі Дніпра, на рр. Здвіж, Стугна¹⁰ та в інших Змійових валах. Вона мала ши-

рину в середньому 2 м і складалась з ярусів поздовжніх деревин, між якими були прокладені поперечні деревини-лаги. Конструкція мала вигляд дерев'яно-земляної стіни, по краях внизу вона була присипана земляними укосами.

В траншеї біля Рокитного піщаний насип на місці конструкції, як і в Томилівці, виділявся більш темним кольором, а нижче в ньому залягали сильно обвуглені поздовжні дубові деревини (рис. 6б). Аналогічну конструкцію досліджено в цьому валу і західніше Білої Церкви.

Змійові вали були специфічним типом укріплень і призначались для стримування легкоозброєної кінноти кочовиків, грабіжницькі задуми яких вимагали швидкого просування і несподіваної появи в тилу Русі. Основна частина Змійових валів, зокрема на Правобережжі Дніпра, близьче до Києва, датується кінцем Х—початком XI ст. Про це свідчать і знайдені в них окремі речі. Будівництво цих споруд було складовою частиною оборонних заходів, розпочатих Володимиром Святославичем в зв'язку із небезпекою з боку печенігів, які з кінця Х ст. обрали об'єктом своїх нападів Середнє Подніпров'я. Оборонна лінія часів Ярослава по Рoci виникла на завершальному етапі здійснення цих заходів і мала те ж саме призначення. Останній напад печенігів на Київ у 1036 р. закінчився їх повною поразкою. Після цього печеніги вже не являли собою небезпеки для Київської Русі.

Оборонна лінія по нижній і середній течії Рoci, яка в ході боротьби проти печенігів визначила південну межу Давньоруської держави на Правобережжі Середнього Подніпров'я, залишалась порубіжною лінією і в період боротьби Русі проти половців. З розселенням у Поросі торків, поряд із старими укріпленими пунктами, які продовжували функціонувати, в кінці XI—XII ст. було засновано дванадцять нових фортець. При цьому між старими укріпленими створено лише дві фортеці — в сучасних сс. Маслівка на лівому березі Росави (між городищами в Ємчисі та Пиляві) та Половецьке, східніше Богуслава, на лівому березі Рoci. Чотирима укріпленими була доповнена лінія східніше літописного Корсуня (лівий берег Roci), на місці сучасних городищ в сс. Набутів, Сахнівка, Межиріч та Кононча. Інші шість укріплень виникли північніше Roci, на лівих берегах її притоків. Залишками їх є городища в сс. Пишки на р. Нехворощ, Шарки на р. Гороховатка, Житні Гори на р. Бурчак, Чепілівка (два городища) на р. Узинка, Піщана на р. Роток. Ці пункти разом з фортецями по р. Росава утворили тиловий оборонний рубіж, який відігравав роль другого ешелону в Пороській оборонній лінії.

Адміністративно-політичним центром чорноклубоцького Поросся був Торчеськ, на місці якого зберігся культурний шар і залишки поруйнованих валів біля с. Шарки в 6 км північніше Бушевського городища. План Торчеського городища в літературі відомий, він опублікований як у реконструйованому початковому вигляді¹¹, і в сучасному стані¹². Воно займає на високому березі Гороховатки кілька місів і велику ділянку плато. Його площа з п'ятьма укріпленими частинами досить велика — 35 га. За цілком слівшим припущенням П. О. Раппопорта¹³, це городище відноситься до ранньозалізного віку.

Невідомо, чи на всій площі у давньоруський час були відновлені укріплення, чи лише на частині. Проте Торчеськ був багатолюдним містом. За літописом, як уже згадувалось, в ньому знаходилась князівська резиденція. Розкопками В. В. Хвойко¹⁴ на городищі відкриті великі підвали від господарських приміщень; знайдено різноманітні полив'яні глиняні плитки, що оздоблювали багаті будинки, замки; бронзові й кістяні хрестики, вставки-інкрустації з кришталю; рядові напівzemлянкові житла з різноманітним інвентарем — сокирами, молотками, долотами, серпами; кузні та ювелірні майстерні з скупченнями залізних шлаків, глиняними тигельками з залишками кольорових металів тощо. По периферії укріпленої площи жили, очевидно, торки-скотари. Безпосередньо з заплави до городища входить пандус, на думку Б. О. Ри-

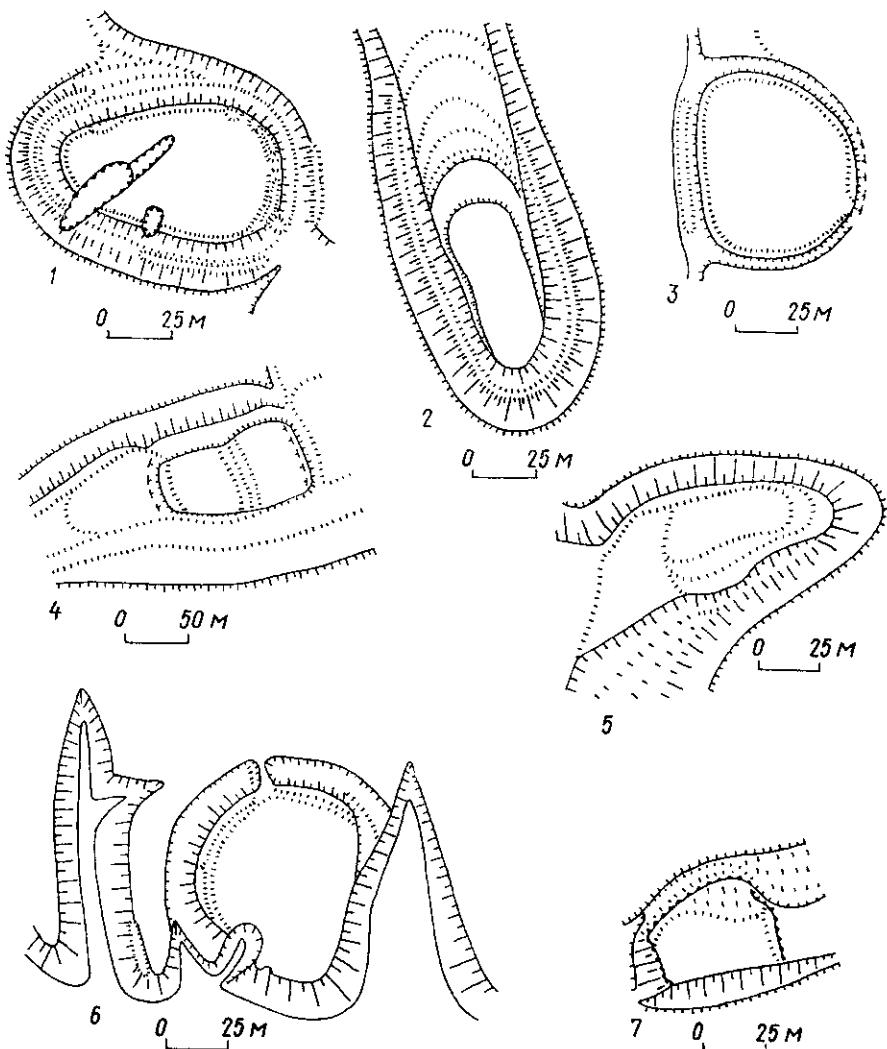

Рис. 8. Плани городищ кінця XI—XIII ст.:

1 — Піщана; 2 — Сахнівка; 3 — Чепилівка II; 4 — Пишки; 5 — Межиріч; 6 — Набутів, 7 — Кононча.

бакова, — для загону худоби. Серед інших городищ три не збереглися — в сс. Чепелівка, Житні Гори та Маслівка, а три займають мис (Піщана, Набутів, Межиріч; рис. 8, 1, 5, 6), два — останці (Половецьке¹⁵, Сахнівка; рис. 8, 2), і по одному розташовані: на останцеподібному мисі (Кононча; рис. 8, 7), на мисовому перешийку (Пишки; рис. 8, 4) та на підвищенні по краю плато (Чепилівка II; рис. 8, 3)*. Знищено городище Чепилівка I (північно-східний край села) займало мис; у частково поруйнованому вигляді воно було обстежено в 1972 р.¹⁶

На більшості городищ збереглися з напільного боку залишки валів та ровів, а на городищах Чепилівка I, II та Піщана вали знаходились з усіх боків. Відзначені городища, крім літописного Торчеська, значно менші від більш ранніх городищ XI ст. На одному з них укріплена площа становить 0,15 га (Кононча), на чотирьох — 0,30—0,35 га (Піщана, Набутів, Сахнівка, Межиріч), на трьох — 0,40—0,45 га (Чепилівка I, II, Половецьке) і на одному (Пишки) — 0,65 га.

* Городище Чепилівка II відкрив учасник експедиції О. В. Серов, а місцевознайдення городища біля с. Піщана — Н. М. Кравченко.

Незважаючи на незначні розміри, два городища складались з двох укріплених частин (Чепиліївка I, Пишки).

Керамічними знахідками в насиченому культурному шарі виділяється городище в Конончі. Раніше на ньому було знайдено багато кістяних виробів, свинцеву вислу печатку, сланцеву іконку¹⁷. Є культурний шар на городищах в Піщаній, Пишках, а на городищі в Поло-вецькому — лише по внутрішньому краю. Дуже незначні ознаки заселення чи тимчасового перебування людей виявлені на городищах Чепиліївка I, II, Набутів, Сахнівка, Межиріч. На укріпленому майдані городища Дівич-гора в Сахнівці, з якого походять відомі скарби унікальних дорогоцінних речей, В. Й. Довженком досліджено одні господарські ями¹⁸, хоча на периферії гори, починаючи з розкопок В. Гезе, було відкрито житлову забудову.

Біля городищ в Поло-вецькому, Пишках, Піщаній є селища; в Конончі та Набутові вони найбільш значні. Звичайні селища знаходяться біля зруйнованих городищ в Житніх Горах¹⁹ та Маслівці. Сліди невеличких селищ відкрито біля городищ в Межирічах, Чепиліївці II.

Нові укріплені пункти виникли із збільшенням населення, переважно за рахунок осідання кочовиків. Останні перебували в тісних контактах з місцевими жителями і запозичали у нього багато предметів побутового призначення. Кераміка на всіх пам'ятках має типові давньоруські риси з характерними заокругленими вінцями (рис. 4). В Середньому Подніпров'ї вона існувала з кінця XI до половини XIII ст. Поряд з цим на ряді пам'яток трапилися уламики горщиків з потоншеними по краю вінцями і глибокою боріздкою з внутрішнього боку, причому остання зустрічається і на звичайних вінцях (рис. 4, 22, 28—30, 47—49, 53, 56, 60, 65, 68). Вони знайдені на городищах і селищах в Пишках, Саварці, Конончі, Чепиліївці I; на селищі біля городища в Маслівці і в значній кількості в літописному Торчеську. Вказані відміни є локальною особливістю кераміки Поросся, за межами якого посудини з такими вінцями невідомі.

Степові половці вороже ставилися до торків, які перекривали їм шляхи вторгнення на Київщину. Поло-вецька загроза змусила київських князів вжити додаткових оборонних заходів. Широка дворядна оборонна лінія з укріплень-городищ була доповнена посередині невеликим Змійовим валом, який проходив понад Россю. Залишки його з південним ровом від Росі збереглися в лісі на трьох ділянках: 1) від заплави лівого берега Росі навпроти с. Яблунівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (східніше смт. Стеблів) до заплави ріки в с. Москаленки Богуславського р-ну Київської обл.; 2) від с. Сварка Богуславського р-ну до с. Ольшаниця Рокитнянського р-ну Київської обл.; 3) західніше смт. Рокитне.

На першій ділянці, довжиною 10,5 км по прямій лінії, вал в двох місцях знищений на протязі 1800 і 350 м, а також розірваний руслом р. Нехворощ, яку він перетинає перед Москаленками (рис. 9 б). На другому розриві через селище та знищенну частину курганного могильника біля Миколаївського городища трасу валу визначено за допомогою понад 20 траншей, якими було простежено напрямок рова. Вал в цьому місці обходив могильник і різко повертає на північ (рис. 9, б). На другій ділянці вал починається від краю лісу за 1200 м північно-західніше с. Саварка і продовжується на 6 км до р. Гороховатка. З іншого боку Гороховатки вал простежується в південно-західній частині с. Ольшаниця (урочище Рогозянка). На третій ділянці відрізок валу довжиною 2,7 км починається від західного краю Рокитного і закінчується на березі Росі перед болотом. На відстані 800 м від Рокитного цей вал перехрещується з іншим, що йде від Білої Церкви і який через 450 м закінчується в болоті (рис. 9, а).

Останні дві ділянки валу раніше з'єднувались, але зараз на полі між Ольшаницею і Рокитним протягом 10 км слідів від валу не збереглося. Біля с. Саварка вал раптово закінчується при виході з лісу.

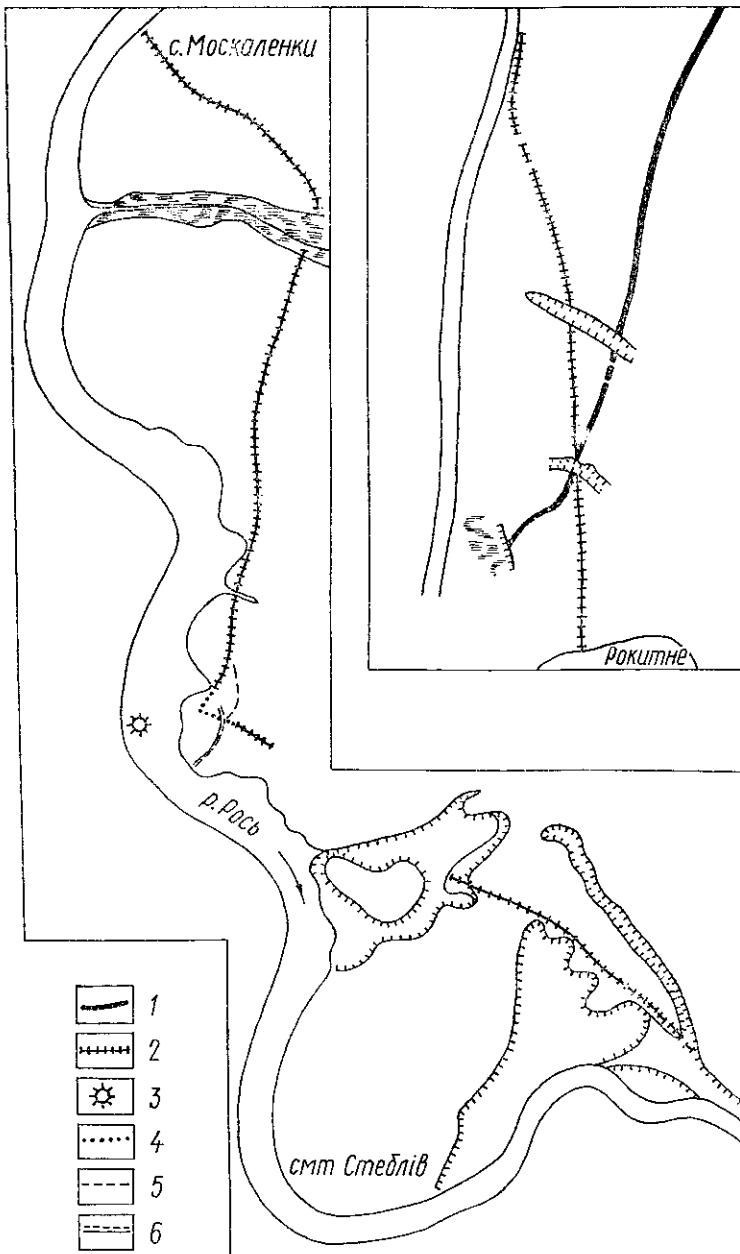

Рис. 9. План Змійових валів:

a — західніше с.мт. Рокитне, *b* — між с. Москаленки і с.мт. Стеблів.
1 — Білоцерківський вал; *2* — Стеблівський вал; *3* — городище біля с. Миколаївка; *4* — напрямок знищеної валу; *5* — східна межа курганного могильника; *6* — східна межа поширення культурного шару селища.

Раніше він, безсумнівно, продовжувався далі на схід, але конкретних відомостей про це немає. Можливо, що вал упирався в берег Росі і, отже, не з'єднувався з наступною ділянкою. Є відомості про те, що раніше вал зберігався між с. Гарбузин (на східній околиці м. Корсунь-Шевченківський) і с. Сахнівка.

Вал досліджено на всіх відрізках за допомогою 12 поперечних траншей і двох розкопів. Він насипаний з піску і зберігся на висоту 0,5—1,2 м при ширині 6—7 м. Лише на східному відрізку на високому плато північніше Стеблева вал складається з суглинку та глини і має висоту 1—1,4 м, ширину 6,5 м.

В валу знаходилась дерев'яна конструкція з одного ряду зрубів. В суглинистому відрізку, північніше Стеблева, конструкція згоріла і від неї збереглися виразні залишки (рис. 7). Зруби всередині були заповнені суглиником, з обох їх боків по довжині валу знаходились земляні укоси. В інших відрізках в піщаному ґрунті зруби згнили і від них в розрізах валу збереглися обриси заповнення з материкового жовтого чи світло-жовтого піску (рис. 6, в). На всіх відрізках зруби мали ширину — поперець валу — 1,8 м, а земляні укоси з внутрішнього боку — 1,5—1,8 м і 1,1 м — від рова.

Рів початково мав ширину в середньому 4 м, глибину 1,2—1,3 м. Зруби заповнювались земляним ґрунтом на висоту приблизно 2,5—3 м, в верхній частині вони були пустотілими і підвищувались над валом. В цілому дерев'яно-земляна стіна з ровом становила серйозну перешкоду для кінного війська. Об'єхати навіть короткий відрізок валу між Стеблевим і Москаленками було нелегко: на шляху знаходились яри та долини, а кінцями вал примикав до ріки.

Пороський вал є найпізнішим серед Змійових валів. Як встановлено дослідженнями, західніше Рокитного цим валом перерізаний більш ранній Білоцерківський вал. Розкопки на давньоруському селищі біля Миколаївського городища дали можливість з'ясувати, що знищений вал перекривав давньоруський культурний шар, а рів розрізав цей шар.

Вал збудовано в той час, коли поселення вже не було, а існував лише курганий могильник. Про час запустіння поселення можна судити на підставі керамічного матеріалу. Всього на селищі зібрано 168 уламків вінець XI ст. і 70 уламків вінець кінця XI—XII ст. Це співвідношення (2,4:1) не випадкове. Воно вказує, що в XII ст. поселення існувало недовго — протягом двох-трьох десятиліть *.

В трьох курганах, досліджених в різних частинах могильника, знайдено уламки кераміки середини — кінця XI ст. та два давньоруські залізні ножики. Найважливіші дані для визначення хронології валу одержано під час розкопок його східного відрізу північніше Стеблева, в 4 км від селища. Тут на дні зрубу знайдено залізний ножик звичайного давньоруського типу, який, очевидно, був загублений під час зведення конструкції.

Отже, маємо підстави вважати, що Пороський вал збудовано в давньоруський час, не раніше першої третини XII ст. Як складова частина Пороської оборонної лінії вал захищав Київщину від набігів половців.

Складна система захисту південного рубежу Давньоруської держави по р. Рось створювалась протягом тривалого часу. Будівництво укріплень вимагало значних матеріальних та людських ресурсів і супроводжувалось поповненням населення за рахунок вихідців з різних місць.

В XII ст. Поросся стало центральною областю проживання тюркських племен, які спільно з місцевим давньоруським населенням охороняли південні рубежі Київської землі і залишили свій слід в історії та культурі Давньої Русі.

М. П. КУЧЕРА, Л. И. ИВАНЧЕНКО

Древнерусская оборонительная линия в Поросье

Резюме

В истории Древнерусского государства Поросье играло особо важную стратегическую роль, защищая со стороны степи Киев и его округу. В ходе успешной борьбы против печенежских вторжений южная граница Руси наПравобережье Среднего Поднепровья была закреплена вдоль р. Рось в 30-х годах XI в. Исходя из археологичес-

* Небагато уламків кераміки XII ст. знайдено і на правобережному селищі, яке припинило існування одночасно з лівобережним.

ких данных, на первом этапе по левому берегу в нижнем и среднем течении Роси было сооружено 10 крепостей, оканчивавшихся на западном фланге центральным пунктом Поросья — Юрьевом. Западнее Роси оборонительная линия состояла из двух Змиевых валов.

В статье рассматривается оборонительная линия Восточного Поросья, остававшегося пограничной областью вплоть до XIII в. и сыгравшего решающую роль в защите Киева в период отражения половецких вторжений. С поселением торков возникают новые крепости, создается тыловой оборонительный рубеж по левым притокам Роси. Впоследствии глубоко эшелонированная оборонительная линия дополняется Змиевым валом.

¹ ПСРЛ. — 1962. — Т. 2. — Стб. 137.

² Там же.

³ Пасек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. // АП УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 209—222; Третьяков П. М. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину // Там же. — С. 223—236; Довженок В. І., Лінка Н. В. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // Там же. — 1955. — Т. 5. — С. 151—156; Довженок В. І. Городища и селища на Роси и Россаве // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып. 5. — С. 51—54.

⁴ Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции Змиевые валы в 1980 г. // НА ИА АН УССР. — Ф. 1980/34. — 45 с.; Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов Среднего Поднепровья в 1981 г. // Там же. — Ф. 1981/16. — 52 с.; Кучера М. П. Отчет об исследовании Змиевых валов в 1982 г. // Там же. — Ф. 1982/32. — 50 с.

⁵ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — Киев, 1985. — С. 30—62; Моця А. П., Иванченко Л. И. Отчет об исследованиях летописного Богуслава в 1982 г. // НА ИА АН УССР. — Ф. 1982/336. — С. 1—7.

⁶ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Указ. соч. — С. 32—35.

⁷ Кучера М. П. Керамика древнего Плесенеска // Археология. — 1961. — Т. 12. — Рис. 1, 2, 5; 3, 4; Musianowicz K. Drogiczyzn wczesnośredniowieczny // Materiały wczesnośredniowieczne. — Wrocław etc., 1969. — Т. 6. — Tabl. 4, 16; Nowakowski A. Górné Pobude w wiekach VIII—XI. — Łódź, 1972. — S. 75.

⁸ Довженок В. И., Кучера М. П. Отчет о работе древнерусской экспедиции 1956 г. на Роси // НА ИА АН УССР. — Ф. 1956/12в. — С. 50.

⁹ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — Киев, 1980. — С. 150.

¹⁰ Кучера М. П., Юрка Р. О. Дослідження Змійових валів у Середньому Подніпров'ї // Дослідження з слов'яноруської археології. — К., 1976. — С. 198—216.

¹¹ Рыбаков Б. А. Торческ — город черных клобуков // АО 1966 г. М., 1967. — С. 243—245.

¹² Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Там же. — С. 191.

¹³ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — Л., 1975. — С. 86.

¹⁴ Хвойко В. В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т. 1. — С. 99—101.

¹⁵ Довженок В. И. Городища и селища на Роси и Россаве. — С. 51—54.

¹⁶ Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Там же. — С. 189.

¹⁷ АЛЮР. — 1899. — Т. 1. — С. 107—146.

¹⁸ Приходнюк О. М. Археологічні розвідки в Пороссі // Археологія. — 1979. — Вип. 31. — С. 87.

¹⁹ Брайчевський М. Ю. Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся // АП УРСР. — 1952. — Т. 3. — С. 64.

I. I. АРТЕМЕНКО, В. Д. БАРАН, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ

V Міжнародний конгрес археологів-славістів у м. Києві

З 18 по 25 вересня 1985 р. в м. Києві відбувся V Міжнародний конгрес археологів-славістів, який вніс значний вклад у вивчення проблем слов'янознавства. Такі форуми проводяться Міжнародною унією з 1965 р., коли вона була створена і відбувся І-й Міжнародний конгрес у Варшаві. Чергові конгреси проходили в Берліні (1970 р.), Братиславі (1975 р.), Софії (1980 р.).

Організаторами V Міжнародного конгресу були Інститути археології АН СРСР та АН УРСР, — провідні наукові центри нашої країни в галузі вивчення історії та матеріальної і духовної культури слов'ян на етапах їх племінного та державного розвитку.

В роботі конгресу приймали участь 346 археологів-славістів із

Рис. 1. Відкриття V Міжнародного конгресу археологів-славістів.

СРСР та тринадцяти країн Європи. Крім радянської делегації, до якої входили спеціалісти з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, прибалтійських республік, Молдавії та ін., великі делегації прибули з ПНР, НРБ, НДР, ЧССР. Крім того, вчені з Угорщини, Румунії, Югославії, а також Норвегії, Швеції, Бельгії, ФРН і Фінляндії. В засіданнях прийняло участь близько 250 гостей — представників науки та громадськості м. Києва.

Президентом Міжнародної унії слов'янської археології в останні п'ять років та Конгресу в Києві був обраний видатний вчений, археолог-славіст, академік Б. О. Рибаков. Учасників конгресу та гостей від імені Президії АН УРСР привітав віце-президент Академії наук Української РСР академік І. І. Лукінов. В роботі конгресу брали участь заступник Голови Ради Міністрів УРСР С. І. Гуренко, перший заступник завідуючого відділом науки і учебних закладів ЦК Компартії України А. С. Попович, заступник міністра культури УРСР В. Б. Врублевська. Членів Виконавчого Комітету та Постійної Ради Міжнародної унії слов'янської археології прийняв президент Академії наук Української РСР академік Б. є. Патон.

Основними темами V Міжнародного конгресу археологів-славістів були «Слов'янське середньовічне місто» і «Давні слов'яни».

В останні роки вченими різних країн досліджено нові багаті матеріали, які дали можливість провести ряд нових розробок в галузі середньовічної та ранньослов'янської археології. Вони лягли в основу доповідей і повідомлень учасників міжнародного форуму.

Робота конгресу проходила на пленарних та секційних засіданнях. Пленарні засідання відбулися 18 та 25 вересня в Колонному залі Київської державної філармонії (рис. 1), а секційні засідання проходили 19—20 та 23—24 вересня в приміщенні Секції суспільних наук АН УРСР.

В ході роботи V Міжнародного конгресу археологів-славістів за-слухано 274 доповіді та повідомлення, в тому числі 10 пленарних до-повідей.

Велику увагу привернула доповідь Б. О. Рибакова «Міське язич-ництво Давньої Русі», основною думкою якої було тривале збережен-ня язичницьких уявлень не тільки серед населення давньоруських по-селень, але й населення міст, навіть через значний час після того, як було прийняте християнство. Язичницька релігійна система відбилась в обрядах і святкуваннях, в символіці прикладного мистецтва. На рубежі XII—XIII ст. встановлено компромісну рівновагу язичницьких і православних елементів. Так, язичницька обрядність узгоджувалась із строками церковних свят. Згодом позиції християнства були поси-лені трагедією поразки Русі в боротьбі з ордами Батия.

Проблемі виникнення міст на Русі була присвячена доповідь В. В. Сєдова (СРСР). Дослідження останніх років показали, що фор-мування міст на Русі проходило різними шляхами. Процес утворен-ня міст не знає якоїсь єдиної, назавжди прийнятої системи. Одні міс-та виростали із племінних центрів, інші — із ремісничо-торгових по-селень, треті були побудовані як опорні воєнні пункти, четверті — як наслідок феодально-князівської діяльності. Доповідач робить висно-вок, що першими містами були такі ремісничо-торгові поселення, які одночасно поєднували в собі функції племінних центрів (полянський Київ, словенський Новгород, кривичський Смоленськ та ін.).

Й. Герман (НДР) на підставі аналізу достовірних даних висвіт-лив роль торгових факторів VIII—Х ст. у розвитку ранньофеодальних міст і держав. В цей період поселення купців, що здійснювали обмін товарів між регіонами і знаходилися на значних відстанях одне від одного, повсюдно виникли на узбережжі Північного і Балтійського мо-рів, в тому числі і в балтійсько-слов'янських областях. З кінця VIII ст. відмінність напрямків соціально-економічного розвитку арабських і прибалтійських регіонів стала вирішальною для розвитку торгівлі і поширення срібла як загального еквіваленту. В Х—XII ст. прибережні факторії поступово зникають. Нерідко вони входили до структури фео-dalного міста.

В. Генсель (ПНР) у своїй доповіді розглянув проблему дохри-стиянської релігії у слов'ян. Він підкреслив неправильність тих концеп-цій, які розглядають слов'янське язичництво як щось випадкове і при-мітивне. Така думка насильно насаджувалась християнством. Насправ-ді, язичництво слов'ян мало свою складну структуру, яка зближала його з віруванням інших народів іndoевропейської групи (кельтів, римлян, германців). Таким чином, вірний підхід до цієї проблеми буде сприяти розумінню слов'янського язичництва як одного з проявів ду-ховної культури цього народу.

Проблеми формування, періодизації старожитностей слов'ян Пів-денно-Східної Європи, соціальної структури давньослов'янського су-спільства були висвітлені в доповіді В. Д. Барана (СРСР). В процесі нових інтенсивних розкопок слов'янських старожитностей і теоретич-них розробок вдалося виділити найбільш ранні комплекси або цілі поселення з надійно датованими V ст. н. е. матеріалами, що належали трьом ранньосередньовічним слов'янським культурам — празькій, пеньківській та колочинській. Вони простягаються від верхів'я Дністра і Пруту до верхів'я Псла і Десни, визначаючи, таким чином, територію формування найбільш ранніх, достовірно слов'янських культур. Жод-них даних, які б свідчили, що слов'янські пам'ятки кінця IV—V ст. н. е. з'являються тут у результаті приходу слов'янського населення з районів Центральної Європи, немає. Виділення комплексів V ст. в ранньосередньовічних слов'янських культурах дозволяє провести їх по-рівняльне вивчення з більш ранніми культурами на цій території і тим самим вивчити ті пам'ятки першої половини I тис. н. е., які типо-логічно близькі до них.

Широкомасштабні роботи на новобудовах Подністров'я дозволили доповідачу повністю дослідити поселення Рацків III (V—VI ст.). Воно дало нові матеріали для вивчення суспільних відносин слов'янських племен раннього середньовіччя, уточнення форм слов'янської общини на стадії її переходу від родової до сусідської.

Результати досліджень стародавнього Києва та досягнення київських археологів в останнє десятиліття були викладені у доповіді П. П. Толочка (СРСР). Виникнення і розвиток Києва — столиці Київської Русі — відображає ряд основних закономірностей історії руського феодального міста і держави. Доповідач вважає, що основні закономірності формування соціально-топографічної структури Києва «характерні практично для всіх найбільш давніх міст Русі». Значних успіхів, особливо в останні роки, досягнуто у вивченні архітектури міста, розкрито характер масової забудови різних ділянок Києва. Масове житло було наземним зрубним або каркасно-стовповим, основною ланкою забудови міських кварталів був не окремий будинок, а обгорожене подвір'я з господарськими будівлями. В X—XI ст. в Києві було побудовано близько п'ятдесяти споруд культового або громадського призначення.

Відзначаючи велику роль для розвитку міст, в тому числі і Києва, ремесла та торгівлі, доповідач наголошував на необхідності досліджень зв'язків з земельною округою, без чого господарська діяльність і характер міського життя не можуть бути вивчені з достатньою повнотою.

Проблеми соціальної структури Новгорода в X—XI ст. розглядались у доповіді В. Л. Яніна (СРСР). Для розв'язання цього завдання виявлено унікальні джерела — в першу чергу, сотні берестяних грамот. На підставі їх вивчення вдалося, зокрема, визначити власників давніх садіб, а в поєднанні з археологічними даними — встановити в ряді випадків клановий характер міського боярського землеволодіння. В середньовічному Новгороді значні ділянки міста були власністю великих боярських родів, які походили від одного предка. На підставі археологічних та писемних джерел встановлено, що виникнення вотчинної системи в Новгороді відноситься до XII ст. В більш ранній час економічною основою Новгорода було також велике землеволодіння, але корпоративного, державного характеру. Ніякої межі між довотчинним і вотчинним періодами не простежено. Розробки В. Л. Яніним соціальної структури стародавнього Новгорода мають важливе значення для визначення шляхів формування феодалізму в північних областях Русі.

В доповідях Д. Ангелова, Д. Овчарова, А. Попова (НРБ) розглядались основні закономірності виникнення і розвитку середньовічних міст в Болгарії. На думку доповідачів, болгарські міста формувались, передусім, як центри ремесла і торгівлі, важливі воєнно-адміністративні центри, осередки релігійного життя слов'янського та протоболгарського населення. Місто в період Першого болгарського царства розвивалось в умовах стійкої центральної влади. Столичні міста — Пліска, Преслав, Тирново — вражают своєю монументальністю. З посиленням сепаратизму феодалів в епоху Другого болгарського царства міста почали занепадати.

Велику увагу привернула доповідь Б. Хроповського (ЧССР), присвячена результатам багаторічного вивчення великого центру Нітра в Словаччині. Широкомасштабні розкопки цієї відомої слов'янської пам'ятки дали багаті і важливі матеріали для вірного розуміння шляхів розвитку феодалізму і процесів виникнення міст не тільки на території Словачії, але в значній мірі і в Центральній Європі.

Доповідь Ж. Вижарової (НРБ) присвячена типології середньовічних населених пунктів на території Болгарії. Відомо близько 250 поселень, городищ і фортець, на яких проводились дослідження. Городища, як правило, укріплювались ровом, валом і кріпосною стіною.

Окремі городища, зокрема на півдні Болгарії, мали лише кріосну стіну. Доповідачка підкреслювала, що міста зароджувались в результаті високого розвитку продуктивних сил. Вони являли собою нове економічне явище, пов'язане з піднесенням рівня економіки, культури, соціальної організації суспільства, стали важливим фактором його дальньшого розвитку.

Основна робота V Міжнародного конгресу археологів-славістів проходила на шести секціях.

Найбільше число учасників і гостей зібрала секція «Давні слов'яні». Тут було заслушано 54 доповіді і повідомлення, присвячені найбільш ранньому і складному періоду в історії слов'ян. Розглядались проблеми слов'янського етногенезу, становлення слов'янської етнічної спільноті, її відношення до сусідніх етнічних груп, формування слов'янських племінних союзів, питання соціально-економічного і культурного розвитку.

Оскільки до VI—VII ст. писемні джерела, в яких згадуються слов'яни, фрагментарні і не завжди ясні, мають свої негативні сторони також і лінгвістичні та антропологічні дослідження, то роль археології в міру розширення її джерелознавчої бази відповідно зростає. Одночасно археологи-славісти проводять в життя принципи комплексного міждисциплінарного вивчення проблем походження і ранньої історії слов'ян, яке може бути найбільш результативним. В цьому плані великий інтерес викликали доповіді радянських лінгвістів О. М. Трубачова, Т. Б. Лукінової, І. П. Піторака, І. М. Железняк (СРСР), антропологів В. Д. Дяченка (СРСР) та В. Козак-Зихман (ПНР), присвячені сучасним концепціям слов'янського етногенезу за даними мовознавства й антропології. В доповідях В. Ф. Генінга, С. С. Березанської, Л. І. Крушельницької, Є. А. Балагурі (СРСР) зроблені спроби пошуку джерел слов'янських старожитностей в культурах Східної Європи епохи бронзи. В. Ф. Генінг припускає, що первісні етноси, в тому числі й індоєвропейський, виникають в епоху бронзи й ранньозалізного періоду. Вони являлися вихідними компонентами для формування етносів ранньокласових суспільств. Разом з тим слід відзначити, що поки що джерела формування достовірно слов'янських старожитностей раннього середньовіччя вдається більш-менш впевнено простежити шляхом ретроспекції лише в культурах першої половини і рубежу I тис. н. е. (зарубинецька, одна з груп пам'яток пішеворської, київської, одна з груп пам'яток черняхівської).

Живу дискусію викликала доповідь І. П. Русанової (СРСР), присвячена розробкам по виділенню слов'янського компонента в пшеворській культурі. Дослідниця виділяє групи посуду і корелює їх з відповідними типами поховань. Одна з груп включає такі форми ліпної кераміки, які, на її думку, типологічно пов'язуються з більш пізніми формами празької культури, що належали ранньосередньовічним слов'янам (це має відношення лише до території межиріччя Вісли й Одера). На схід від Вісли празька культура мала інші підоснови, в які входила подністровська група черняхівської культури.

Доповіді Є. В. Максимова, С. П. Пачкової, Д. Н. Козака, Р. В. Терпиловського, Л. В. Вакуленко, Б. В. Магомедова, О. М. Приходнюка, С. П. Юрченко об'єднує належність їх до сучасної київської школи слов'янознавства, що складалася в останні роки на базі відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології АН УРСР. Дослідники успішно розробили багато аспектів етнокультурного та соціально-економічного розвитку слов'янських племен і їх найближчих сусідів в діапазоні від рубежу нової ери до кінця I тис. н. е. До конгресу відділом підготовлена колективна монографія «Етнокультурна карта території Української РСР в I тис. н. е.», в якій на нових матеріалах розглянуті етнокультурні процеси, що привели до утворення слов'янських ранньосередньовічних культур. Цьому ж періоду була присвячена доповідь Й. С. Винокура (СРСР).

Доповіді Л. Д. Поболя і О. О. Єгорейченко відобразили внесок білоруських вчених в проблему походження слов'ян, їх контактів з балтськими племенами.

Доповіді і повідомлення зарубіжних вчених переважно були направлені на розгляд проблем широкого розселення слов'ян в другій половині I тис. н. е. на просторах Європи від узбережжя Балтики до Балканського півострова; взаємовідносин слов'ян з місцевим населенням, їх соціально-економічним та культурним розвитком та ін.

Велику увагу привернули доповіді, в яких розглядалися питання внутрішнього розвитку слов'янських культур в нових регіонах їхнього розселення. Про результати доповіді археологи-славісти соціалістичних країн: Я. Жак, Е. Пиргала, А. Куниш, М. Парчевський (ПНР), П. Донат, Е. Доннарт, Г. Фосс, Х. Кайлінг (НДР), Е. Кляниця (ЧССР), Б. Секе, П. Томка, І. Ерделі, Є. Симнова, Е. Тот-Хорват (ВНР), М. Марку, І. Мітря, Д. Теодор (СРР), Г. Мар'янович-Вуйович, Б. Алексова (СФРЮ).

Заслухані на першій секції доповіді і повідомлення, а також виступи в дискусіях показали, що для всебічного вивчення проблем слов'янського етногенезу і ранньої історії слов'ян необхідне проведення узгоджених, комплексних робіт археологів, істориків-медієвістів, лінгвістів, антропологів, палеоботаніків та ін. Найбільш важливі археологічні джерела, що розкривають підоснови слов'янських ранньосередньовічних культур, здобуті радянськими археологами на території Східної Європи.

На Подністров'ї і Попрутті вперше повністю досліджені величезні поселення, що дало можливість розкрити соціальну структуру слов'янської общини V—IX ст.

На секції «Походження та еволюція ранньосередньовічного міста» заслухано 46 доповідей і повідомлень. З увагою були сприйняті доповіді, в яких зроблений порівняльний аналіз загальних закономірностей виникнення і розвитку ранньосередньовічного міста в Західній, Середній та Східній Європі та на Балканах: Ж. Бланкофф (Бельгія), З. Епперлейн (НДР). Більшість доповідей і повідомлень була присвячена визначенню головних тенденцій розвитку середньовічних міст різних регіонів (А. М. Кирпічников, Е. Ю. Теннісон, Ю. Я. Селіранд, А. В. Цаунс (СРСР); М. Ріхтер, Б. Достал (ЧССР); В. Філіпов'як, Т. Доманський (ПНР); П. Славчев, Р. Рашев (НРБ), Ш. Олтяну (СРР).

К. В. Штруве та І. Габріель (ФРН) доповіли про дослідження старослов'янського міста Старигарда (VIII—XII ст.), який був політичним і економічним центром західнопоморського племінного об'єднання вагрів. Він знаходився біля невеликого міста Ольденбурга в землях Шлезвіг-Гольштейн в північній частині ФРН. Дослідження Старигарда згідно договору про наукове співробітництво між Академією наук СРСР та Німецьким дослідним товариством в Бонні, починаючи з 1983 р., ведуться спільно археологами Кільського університету та Інституту археології АН УРСР. Живу дискусію викликала проблема формування міст на території Північно-Східної Русі (Ладога, Новгород та ін.). Конкретизувалися позиції Д. А. Авдусіна, який відстоював відносно пізню дату виникнення цих та інших міст на Русі, й інших ленінградських археологів (Є. М. Носова, Г. С. Лебедєва), які передбачають більш раннє заселення цих районів і виникнення тут міст у VIII—IX ст.

В результаті грунтовного обговорення доповідей і дискусій учасники конгресу прийшли до висновку, що процеси творення урбаністичних центрів як Західної, так і Східної Європи, за багатьма ознаками досить близькі, хоча і мають свої специфічні риси.

На секції «Життя і побут середньовічного міста» учасники конгресу заслухали 47 доповідей і повідомлень, присвячених питанням житлового будівництва, розвитку ремесла в цілому і окремих його

талузей (ковальського, ювелірного, гончарного, кісткорізного), розглянули різні аспекти суспільного життя середньовічного міста.

Значну увагу привернули доповіді О. С. Хорошева, Я. Н. Щапової, Є. І. Соколової (СРСР), присвячені питанням соціальної організації давньоруського міста, а також — Ю. Л. Щапової і Р. С. Орлова (СРСР), що розглядають структуру давньоруського ремесла, шляхи передачі виробничого досвіду ремісників. Слов'янські будівельні традиції в різних регіонах слов'янського світу були проаналізовані в доповідях М. Г. Рабіновича (СРСР), В. Шиманського й Г. Цолль-Адамікової (ПНР), Р. Анчевої (НРБ) та інших. Технологічні аспекти різноманітних міських ремесел розглянуті в доповідях М. Ф. Гуріна, М. О. Миролюбова (СРСР), Є. Цнотливого (ПНР), С. Бонєва (НРБ) та ін. З увагою та інтересом прослухані доповіді Є. Гайналової (ЧССР) і К. Д. Егера (НДР) про розвиток рільництва та городництва в середньовічному місті за палеоботанічними показниками. Ряд доповідей було присвячено питанням антропології, палеозоології, нумізматики.

В доповідях відзначено єдність матеріальної культури слов'ян, що відображає тотожність або близькість соціально-економічних процесів в різних регіонах слов'янського світу. Спільність міської матеріальної культури, яка відзначена на території давньоруської держави, підтверджує концепцію радянської історичної науки про існування давньоруської народності — єдиної основи російського, українського та білоруського народів.

Учасники конгресу на секції «Середньовічне місто і його округа» заслухали 32 доповіді й повідомлення. Тематично їх можна розділити на три групи.

Перша з них була присвячена розгляду укріплених пунктів як центрів округ (М. Ф. Котляр (СРСР), І. Джамбов (НРБ), Ю. Береш (ЧССР), Б. Бабіч (СФРЮ)).

У другій групі доповідей розглядалась проблема локалізації сільських поселень за археологічними даними — А. Т. Сміленко, А. А. Козловський, А. З. Вінников, О. А. Узянов (СРСР), Л. Вандор, І. Сентпетері (ВНР), Г. В. Мехельк (НДР), К. Ботов (НРБ) та ін.

В доповідях третьої групи для характеристики матеріальної і духовної культури населення міст та їх оточення використовувались матеріали могильників — Є. А. Шмідт, С. С. Ширинський (СРСР), К. Кочева, Д. Серафимова (НРБ), Ф. Шмідт (НРБ) та ін.

В більшості доповідей провідною була концепція діалектичного зв'язку міських центрів з їх сільською округою, що в значній мірі забезпечували існування міста. Всебічне вивчення взаємовідносин міста і села є одним з невідкладних завдань археологів-славівствів.

Велику роботу провела секція «Міста, їх культурні і торгові зв'язки». Заслухано 45 доповідей і повідомлень. Більшість доповідей було присвячено результатам вивчення конкретних середньовічних слов'янських міст на великих просторах від Волги до Ельби і від берегів Балтики до Середземного моря. В доповідях А. Г. Векслер, В. П. Даркевича і П. Ф. Лисенка (СРСР) дана всебічна характеристика археологічних досліджень таких чудово збережених давньоруських міст, як Москва, Стара Рязань, Бересте. В багатьох доповідях на основі археологічних матеріалів дана реконструкція різnobічних (політичних, культурних, соціально-економічних) відносин між нерідко значно віддаленими країнами і народами. Особливої уваги заслуговували контакти між Руссо і скандінавськими країнами — Є. А. Мельникова, В. М. Зоценко (СРСР), І. Янсен, В. Дучко (Швеція) та ін.; слов'яно-германські зв'язки — Є. Кмецинський (ПНР), Е. Душек (НДР) та ін.; слов'яно-угорські відносини — А. Руткаї (ЧССР), а також зв'язки між різними регіонами слов'янського світу — М. Комша (СРР), В. П. Перхавко (СРСР) та ін. Для вирішення цих та інших

Рис. 2. Учасники конгресу на місці розкопок у Чернігові.

питань використовувались дані писемних джерел — А. Л. Ястrebіцька, Г. В. Глазиріна, Т. М. Джаксон, Ю. В. Франчук (СРСР), нумізматики — А. В. Фомін (СРСР), Є. Кольникова (ЧССР) та інших допоміжних історичних дисциплін. В доповідях відзначено інтенсивний характер економічних і культурних взаємозв'язків між різними країнами і народами й активну участь в них слов'ян, які в епоху раннього середньовіччя досягли високого суспільного розвитку.

Однак ця важлива тема розкрита ще не до кінця. Проблема економічних і культурних контактів слов'ян з іншими етнічними спільнотами вимагає більш грунтovих монографічних розробок.

В ході роботи шостої секції «Архітектура, мистецтво, духовна культура» заслухано 40 доповідей і повідомлень. Перша група доповідей охопила, головним чином, проблеми монументальної архітектури на території Київської Русі — доповіді Ю. С. Асеєва, О. М. Іоаннісіяна, Г. Н. Логвіна, Є. Д. Ісаєвича, М. Ф. Рожка (СРСР) та ін., і на Балканах — доповіді П. Георгієва, В. Вилова, Г. Стоянова (НРБ) та ін.

Розглядались також питання архітектури рядового середньовічного міського житла — В. А. Харламов (СРСР), В. Тодорова-Дончева (НРБ) і ін.

З увагою була вислухана доповідь П. А. Раппопорта (СРСР), в якій розглянуті питання організації будівельного ремесла. Доповіді, присвячені виділенню різних художніх шкіл на підставі вивчення фресок, мозаїк, виробів прикладного мистецтва, що збереглися до цього часу, розкриттю їх композиційних структур, були прочитані С. О. Висоцьким, В. Г. Пуцком (СРСР), М. Робовим (НРБ) та ін. В доповідях А. О. Мединцевої, В. П. Яйленко, Н. В. Жиліної (СРСР), М. Аспарухової, К. Константинова (НРБ) та ін. слов'янське ранньосередньовічне місто характеризується як центр культури і писемності населення. Це засвідчують нові знахідки графіті, берестяних грамот, печаток, написів на ремісничих виробах і т. п.

Більшість питань, піднятих в доповідях на всіх шести секціях, стали предметом обговорення. В дискусіях взяло участь 110 учасників конгресу.

Рис. 3. Учасники конгресу у Переяславі-Хмельницькому.

су і гостей. Було висловлено ряд пропозицій щодо комплексного вивчення проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян представниками таких дисциплін, як археологія, історія, лінгвістика, антропологія, етнографія та ін. Зазначено, що виникає потреба організації археологами різних країн спільніх експедицій по вивченню слов'янських пам'яток, особливо міст, організації між конгресами робочих семінарів і симпозіумів з важливих дискусійних питань давньої історії слов'ян.

21 і 22 вересня відбулися війзні сесії конгресу в Чернігові і Переяславі-Хмельницькому, де учасники конгресу ознайомились з археологічними і архітектурними пам'ятками (рис. 2). Особливо велике враження на учасників конгресу справив Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, пам'ятки слов'янської і давньоруської дерев'яної архітектури, з якими ознайомив глядачів його директор — заслужений діяч культури Української РСР М. І. Сікорський (рис. 3).

Для учасників конгресу була відкрита виставка «Слов'яни і Русь» в Музеї історії м. Києва. Виставку підготовлено на матеріалах Інституту археології АН УРСР, музеїв і вузів України. Експозиція виставки була побудована переважно на нових матеріалах, зібраних в процесі розкопок археологічних пам'яток на території УРСР. Значну увагу спеціалістів викликали знахідки із поселень і могильників рубежу нової ери і ранньосередньовічних слов'янських поселень, розкопаних повністю, їх планування і реконструкція, що характеризують поетапний розвиток матеріальної культури східнослов'янських племен. Більша частина експозиції присвячена давньоруським містам: Києву, Чернігову, Новгороду-Сіверському, Звенигороду, Галичу та багатьом іншим. Серед виробів ремесла і предметів торгівлі представлено ряд високохудожніх прикрас. Особливою увагою користувались давньоруські скарби, серед яких експонувались шедеври світового мистецтва, виконані ремісниками Русі, Візантії та інших європейських країн (рис. 4).

В приміщенні Секції суспільних наук учасники ознайомились з міжнародною виставкою книг, присвячених слов'янській археології, опублі-

Рис. 4. Експонати виставки «Слов'яні і Русь» в Музеї історії м. Києва.

кованих за останні п'ять років в СРСР, НРБ, ПНР, ЧССР, СФРЮ. В експозиції помітне місце займали праці співробітників відділів ранньослов'янської і давньоруської археології АН УРСР.

В рамках конгресу проходили засідання Виконавчого та Постійного комітетів Міжнародної унії слов'янської археології (МУСА). До складу керівних органів МУСА обрані нові члени з числа вчених-археологів, що внесли вагомий внесок у розвиток слов'янської археології.

До Бюро Виконавчого Комітету МУСА, яке очолює генеральний секретар цієї організації академік Б. Хроповський (ЧССР) і яке призване координувати і направляти роботу археологів-славістів різних країн в період між конгресами, обрані доктор історичних наук В. В. Седов і професор В. Д. Баан (СРСР), академіки Д. Ангелов (НРБ), Й. Германн (НДР), В. Генсель (ПНР). Було прийнято «Звернення учасників V Міжнародного конгресу археологів-славістів до всіх вчених світу».

В Міжнародний конгрес археологів-славістів став визначною подією в галузі слов'янознавства. В процесі його роботи підведені підсумки досягнень слов'янської археології за останні п'ять років, намічені основні напрямки майбутніх досліджень. Конгрес сприяв розширенню та зміцненню наукових зв'язків між вченими Радянського Союзу, братніх соціалістичних та інших країн світу. Наступний Міжнародний конгрес із слов'янської археології вирішено провести в Югославії у 1990 р.

И. И. АРТЕМЕНКО, В. Д. БААН, Р. В. ТЕРПИЛОВСКИЙ

V Международный конгресс археологов-славистов в г. Киеве

Резюме

В сентябре 1985 г. в Киеве проходил V Международный конгресс археологов-славистов. В этом представительном форуме приняли участие 346 ученых из СССР и десятка зарубежных стран. Основными темами конгресса были «Славянский сред-

невековый город» и «Древние славяне». В последние годы ученые разных стран получили материалы, позволившие осуществить ряд новых разработок в области средневековой и раннеславянской археологии. Полученные результаты были отражены в десяти пленарных докладах ведущих академиков-славистов, а также в докладах и сообщениях, прочитанных во время работы шести секций. В статье приводится краткая информация о наиболее интересных докладах археологов, архитекторов, антропологов, лингвистов, а также некоторые материалы по дискуссионным вопросам.

21 и 22 сентября состоялись выездные заседания конгресса в Чернигове и Переяславе-Хмельницком. Для участников была подготовлена выставка «Славяне и Русь» в Музее истории г. Киева, построенная на новых материалах, полученных в ходе раскопок археологических памятников на территории УССР. На книжной выставке экспонировались работы, посвященные славянской археологии, опубликованные за последние пять лет в СССР, НРБ, ПНР, ЧССР и СФРЮ.

V Международный конгресс стал выдающимся событием в области славяноведения. В ходе его работы подведены итоги достижений последнего пятилетия, намечены основные направления будущих исследований. Конгресс содействовал расширению и укреплению научных связей между учеными всего мира. Следующий Международный конгресс по славянской археологии состоится в Югославии в 1990 г.

М. А. ПЕЛЕЩИШИН, І. Р. МИХАЛЬЧИШИН

Нові пам'ятки культури шнурової кераміки у верхів'ях Західного Бугу

В 1979—1980 рр. у верхів'ях Західного Бугу було виявлено та досліджено кілька нових пам'яток, які належать до кола культур шнурової кераміки, але досить відмінних від раніше відкритих на цій території. Вони свідчать про наявність кількох груп пам'яток цієї культури в Західному Побужжі, де внаслідок проміжного географічного положення стикалися і частково змішувалися різні групи племен культури шнурової кераміки.

До таких пам'яток можна віднести невелике поселення в с. Тадані Кам'янецько-Бузького р-ну Львівської обл., досліжене експедицією Львівського університету в 1977—79 рр. Воно розташоване на високому мисі лівого берега Західного Бугу. На дослідженій площі відкрито одну напівземлянку та невеликий речовий комплекс. Напівземлянка мала вигляд округлої ями (діаметр 2,5 м) з прямими стінками та нерівним, вкопаним у материк на глибину 0,6—0,8 м від сучасної поверхні дном. В північній частині знаходився компактний розвал невеликої глиняної печі та скupчення з дрібними вугликами. Піч мала округлий черінь (діаметр 0,5 м) та купол на дерев'яному каркасі.

У житлі виявлено посуд двох груп. До першої групи відносилися два горщики, виготовлені з глини зі значною домішкою товченого каменю та шамоту; на їх темній горбкуватій поверхні виявлено сліди слабого згладжування пучком твердої трави в горизонтальному напрямі. Вони мали опуклі стінки, невисоку шийку з трьома виступами-упорами під краєм. Висота повністю реставрованого горщика становить 21 см, другий був трохи менший (рис. 1, 1, 2). Деякі горщики мають горизонтальні виступи на верхній частині корпусу (рис. 1, 3).

Посуд другої групи тонкостінний, переважно коричневого кольору з старанно вигладженою поверхнею, прикрашений на верхній частині подвійними горизонтальними відтисками шнура (рис. 1, 4). У житлі збереглися: уламок кістяного молотка з отвором та кілька розбитих кісток великої рогатої тварини та дикого кабана (рис. 1, 5).

Посуд першої групи з горбкуватою поверхнею має близькі аналоги на поселеннях в Усичах і Торчині Волинської обл., розташованих у басейні р. Стир¹ та інших місцях цього регіону². Подібний посуд зустрічається на пам'ятках межановицької культури в Південній Польщі³.

Посуд другої групи зі шнуром орнаментом наближається до кераміки стижіївської культури, поширеної в районі Любліна (Польща) та на Західній Волині. Проте на ряді досліджених поселень цієї культури, наприклад, в Стжижуві (Польща), Ставку та деяких інших на Західній Волині вищеописаного посуду першої групи немає⁴.

Про безпосереднє проникнення невеликих груп населення межановицької культури у верхів'ях Західного Бугу свідчать поселення та поховання, відкриті біля с. Лежниця Іваничівського р-ну Волинської обл. Пам'ятка знаходиться на високому правому березі Західного Бугу (урочище Застава), сильно зруйнована силосними траншеями. В стінці однієї з них простежено залишки напівземлянки, на дні якої — глибина 0,8 м від сучасної поверхні — знаходилося п'ять розчавлених посудин. Чотири з них, ймовірно, виготовлені однією людиною з глини з невеликою домішкою дрібно потовченого каменю, мають старанно за-

лощену темно-сіру поверхню. Серед них особливу увагу привертає невелика амфорка висотою 23,5 см з кулястим корпусом та двома маленькими вушками під високою циліндричною шийкою. Вона прикрашена вертикальними наліпними валиками поміж вушками і під ними (рис. 2, 1). Друга частково збережена менша амфорка мала виразний біко-

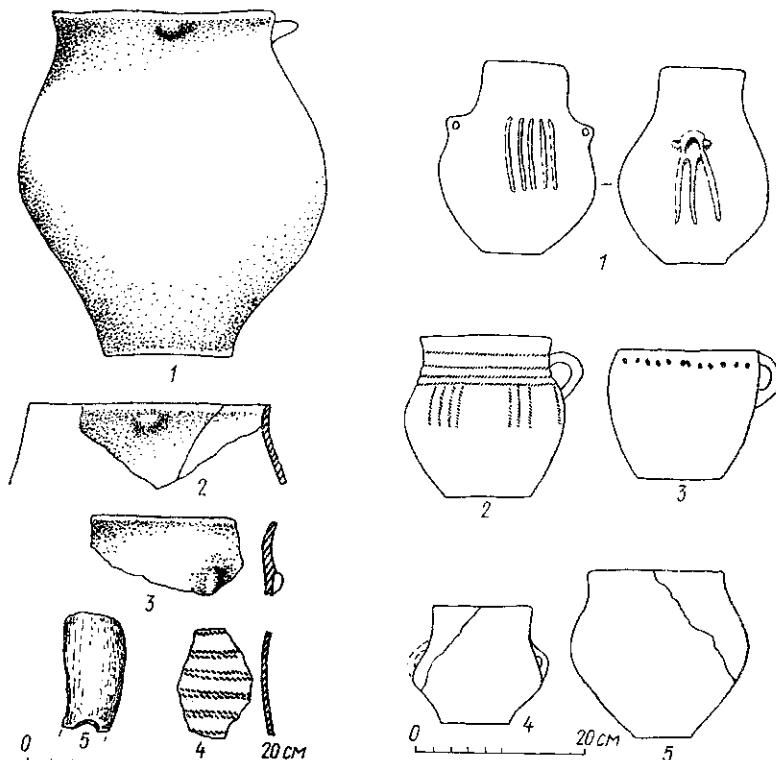

Рис. 1. Посуд (1—4) та уламок кістяного молотка (5) з поселення біля с. Тадані

Рис. 2. Посуд з поселення біля с. Лежниця (1—5).

нічний профіль, високу відігнуту шийку, під якою розміщені два майже плоскі вушка (рис. 2, 2).

В комплексі є горщик м'якого біконічного профілю з кількома наліпними виступами по краю, висотою — близько 20 см (рис. 2, 5). Останні дві посудини — це черпаки з ручкою. Один з них має півсферичну форму і прикрашений під краєм горизонтальним рядком овальних ямок. Другий має біконічний профіль з циліндричною шийкою, на якій нанесено кілька горизонтальних відтисків шнуря. Подібний орнамент нанесено і під шийкою на ручці (рис. 2, 2, 3).

Таким чином, з п'яти різних посудин, що жиливалися одночасно, лише одна мала типово шнурковий орнамент. Всі інші не мають аналогів в Західному Побужжі і взагалі на території стижіївської культури. Проте близькі форми черпаків відомі з могильника в Межановіцах (Південна Польща), у Коштані та Кошицях (Словаччина). На могильниках південніше Карпат зустрічається орнамент у вигляді наліпних вертикальних валиків на стінках амфор⁵.

Три посудини, близькі до описаних, виявлені в скорченому похованні в 200 м південніше від поселення, виготовлені з одинакової керамічної маси з невеликою домішкою шамоту з темно-сірою, старанно залощеною поверхнею. В числі їх є амфорка, черпак і миска. Амфорка невелика, висотою 8 см, з відносно широким дном, її злегка розширеній біконічний корпус переходить у розхилену шийку; посудина має два маленьких вушка на верхній частині і прикрашена рядком ямок на

шийці та вертикальними наліпними валиками під вушками і між ними (рис. 3, 1). Подібний орнамент нанесено і на черпак з роздутим кулястим корпусом та широким дном (рис. 3, 2). Третя посудина являла собою невеличку конічну миску з широким дном (рис. 3, 3). Загальний вигляд посудин та їх орнаментація наближені до знайдених в Межановіцах.

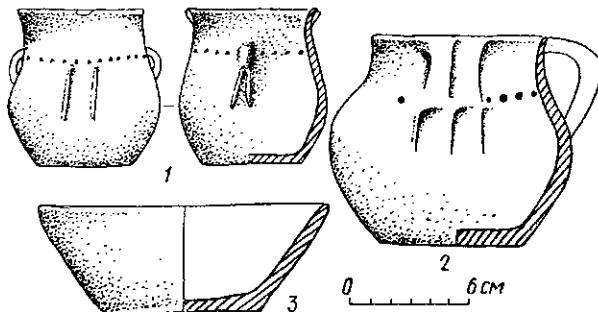

Рис. 3. Посуд з поховання поблизу с. Лежниця (1—3).

В цілому отримані матеріали показують, що проблема зв'язків між стужижівською культурою та її більш західними сусідами вимагає глибокого вивчення. Це має важливе значення для дослідження пізнього етапу існування культури шнурової кераміки на пограниччі Східної і Центральної Європи.

Н. А. ПЕЛЕЩИШИН, И. Р. МИХАЛЬЧИШИН

Новые памятники культуры шнуровой керамики в верховьях Западного Буга

Резюме

В 1979—80 гг. в верховьях Западного Буга были исследованы: поселение у с. Тадани Каменско-Бугского р-на Львовской обл., поселение и погребение у с. Лежница Иванчевского р-на Волынской обл., на которых выявлены отдельные объекты с керамикой, имеющей аналоги в межановицкой культуре в Южной Польше и сходных с ней памятников в Словакии. Полученные материалы дают возможность более подробно уяснить вопросы этнокультурных связей в среде различных племен позднего этапа культуры шнуровой керамики на пограничье Восточной и Центральной Европы.

¹ Пелещин М. А. Нові поселення стужижівської культури на Волині // Археологія. — 1971. — № 1. — С. 94, рис. 6, 8; 1, 2.

² Glosik J. Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie // MS. — 1962. — T. 8. — S. 172.

³ Machnik J. Die Merzanowice — Kośtany Kultur und das Karpatenbecken // SA. — 1972. — 20. — I. Taf. 1, 16, 17.

⁴ Захарук Ю. М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 22—41; Glosik J. Osada kultury ceramiki szniglowej w Strzuzowie, w świetle badań w latach 1933—37 i 39 // MS. — 1961. — T. 7. — S. 41—96.

⁵ Machik J. Die Merzanowice... — Taf. I, 12, 13; II, 9.

С. Г. РИЖОВ, Т. Г. БОРОДИНСЬКА,
О. А. НОВОКРЕЩЕНОВА

Охоронні розкопки Херсонеського некрополя в 1981 р.

Ділянка Херсонеського некрополя, розташована на західному узбережжі Карантинної бухти, була повністю розкопана на початку ХХ ст.¹ Тут в основному були відкриті склепи і могили, вирубані в скелі. Незважаючи на те що ця ділянка некрополя вже досліджена, іноді, особливо

під час будівельних робіт, зустрічаються невідомі раніше поховальні споруди, пропущені в ході робіт дореволюційними дослідниками Херсонеса.

Так, в квітні 1981 р. під час риття котловану в 300 м південно-східніше башти Зенона був знайдений недосліджений раніше склеп (рис. 1). Він майже повністю був зруйнований екскаватором, але охоронні роз-

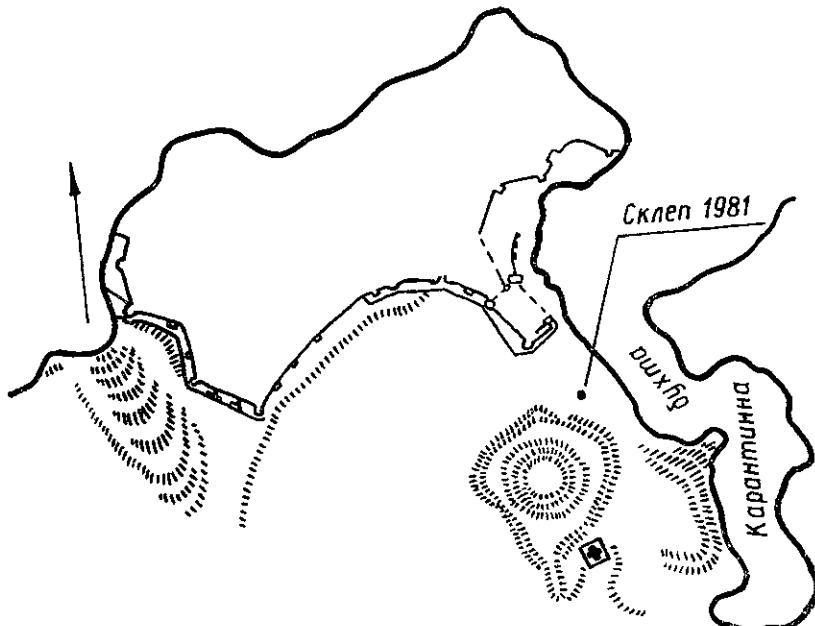

Рис. 1. Схематичний план Херсонеса з вказанням місцезнаходження склепу.

копки на цьому місці показали, що це був звичайний для Херсонеського некрополя склеп, прямокутний в плані ($3,1 \times 3,0$ м), з трьома нішами-лежанками, на яких відбувались поховання². На жаль, всі речі, які надійшли до Херсонеського історико-археологічного заповідника, були добуті із склепу будівельниками. Тому говорити про їх розташування в поховальній камері, а також про кількість похованих в цьому склепі неможливо.

В склепі були знайдені слідуєчі предмети, що входили до складу поховального інвентаря:

1. Червонолакова тарілка з горизонтально відгнутими вінцями, на кільцевому піддоні. Лак тъмяний, червоного тону. Діаметр (верхній) 18,7 см, дна — 6,3 см, висота 4,4 см (рис. 2, 1). Аналогічні тарілки неодноразово зустрічались при розкопках античних пам'яток Північного Причорномор'я, датованих II—III ст. н. е.³

2. Фрагментована червонолакова тарілка з вертикальними, трохи ввігнутими вінцями, на кільцевому піддоні. Лакове покриття нерівне. Лак без поліску. Діаметр (верхній) 16 см, дна — 5,6 см, висота 5,1 см (рис. 2, 2). Аналогічні тарілки описані Т. М. Книпович, яка датує їх III—IV ст. н. е.⁴

3. Фрагментована буролакова чашка з конусолодібним рифленим тулубом, вертикальним краєм, на кільцевому піддоні. Діаметр дна 4,2 см, висота 7 см (рис. 2, 3). Чашки такого типу часто зустрічаються в Північному Причорномор'ї і датуються I—III ст. н. е.⁵ Виходячи з поганої якості лаку і рифлення корпуса, цей екземпляр можна датувати III ст. н. е.

4. Два фрагменти чашок з округлими стінками, горизонтально відгнутим краєм, на високій ніжці. Їх висота 4,5—4,6 см (рис. 2, 4, 5).

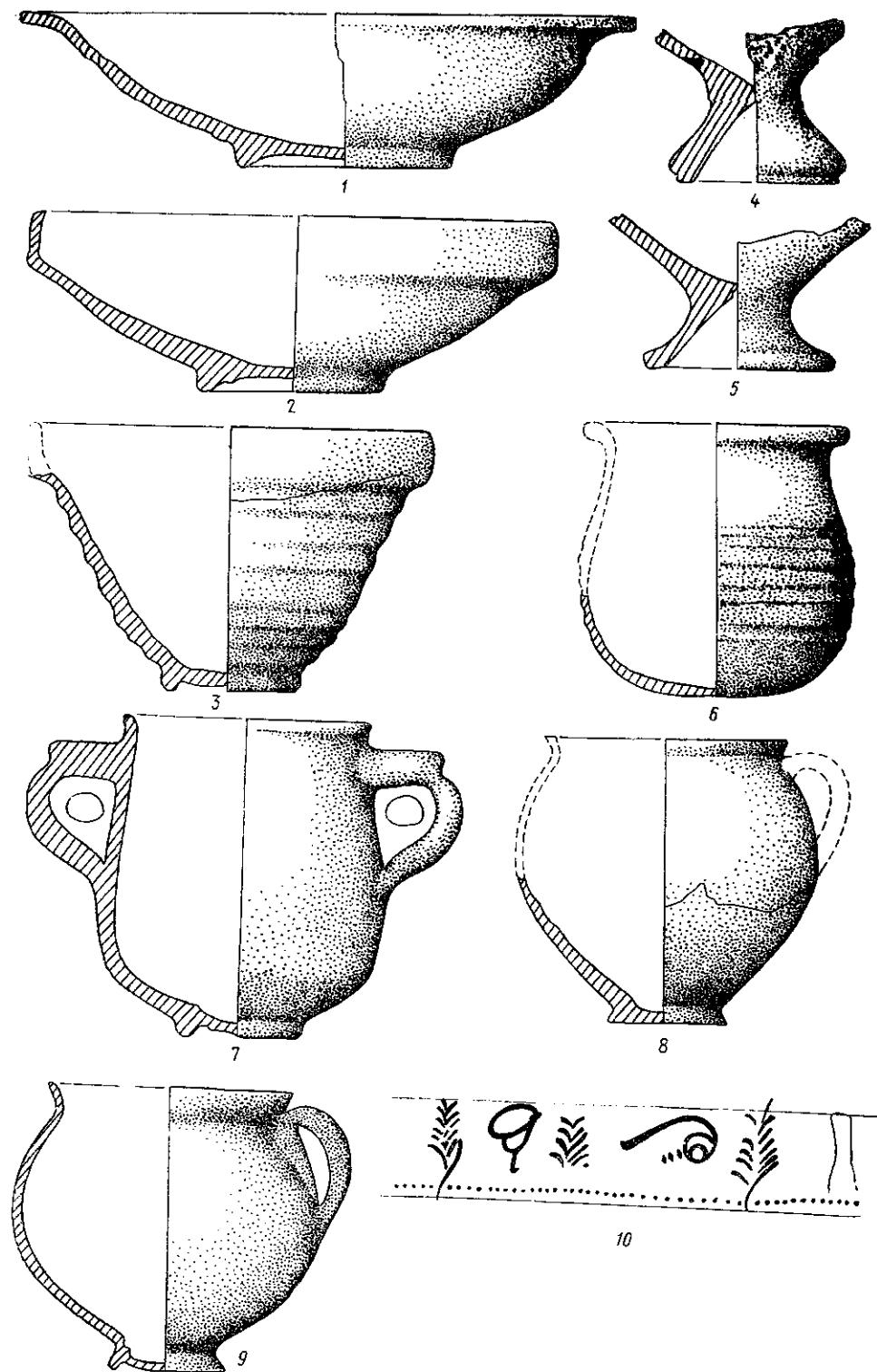

Рис. 2. Кераміка із склепу (1—10).

В. І. Кадеєв виділив два типи таких чашок місцевого виробництва, датованих II ст. н. е.⁶

5. Червонолаковий дворучний кубок з циліндричним корпусом, злегка розширеним в нижній частині, на кільцевому піддоні. Ручки

круглі в перерізі, фігурні. По краю кубка ззовні проряпано $\frac{1}{+}$ НОІР, всередині по дну накреслено $\frac{1}{-}$, а ззовні на дні $-(-$. Діаметр (верхній) 7,2 см, дна — 3,5 см, висота 9,5 см (рис. 2, 7). Аналогічні кубки неодноразово зустрічались в могильниках Південно-Західного Криму і на Боспорі⁷. За супроводжуючим матеріалом вони можуть бути віднесені до I—II ст. н. е.⁸

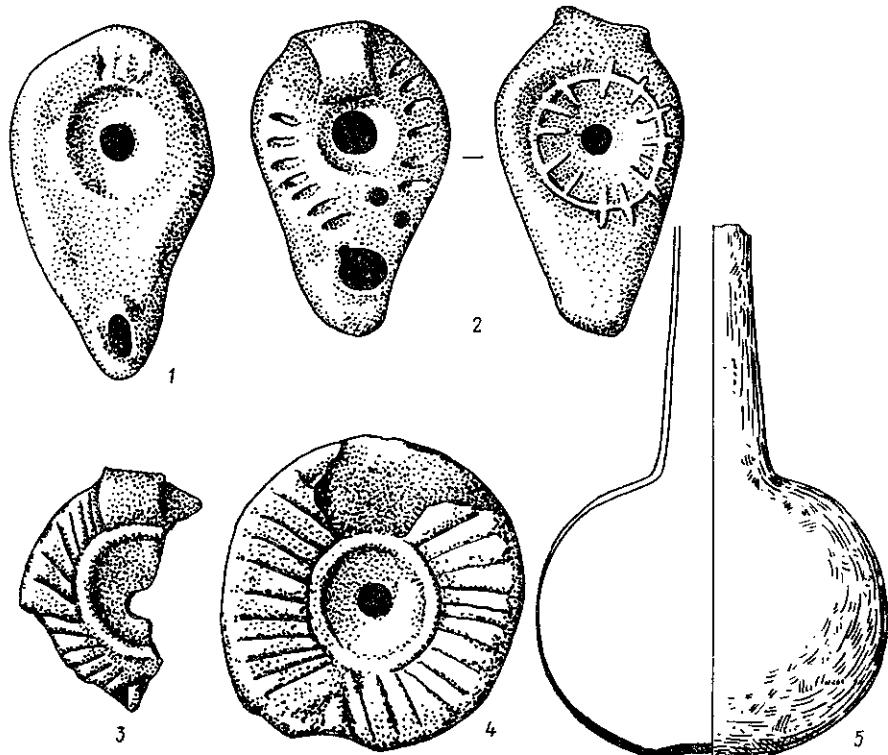

Рис. 3. Світильники і скляний бальзамарій із склепу (1—5).

6. Червоноглинняний одноручний кубок з петлеподібною ручкою і округлим кулястим корпусом на кільцевій підставці. Вінця вертикальні, злегка відігнуті назовні. Ручка в перерізі овальна. Корпус покритий рослинним орнаментом, нанесеним білою фарбою (рис. 2, 10). Діаметр (верхній) 7,4 см, підставки — 3,3 см, висота 9 см (рис. 2, 9).

7. Фрагментований червоноглинняний кубок з округлим корпусом, петлеподібною ручкою, на кільцевому піддоні. Діаметр дна 3,4 см (рис. 2, 8).

Описані кубки (6—7) часто зустрічаються в похованнях некрополя і датуються II—III ст. н. е.⁹ Кубки, прикрашені рослинним орнаментом, очевидно, служили в похованнях апотропеями і були пов'язані з заупокійним культом¹⁰.

8. Фрагмент червоноглинняного кубка з грушеподібним рифленим корпусом з плоским дном (рис. 2, 6). Близькі за формою посудини знайдені в некрополі Кеп на території Румунії, де вони датуються II—III ст. н. е.¹¹

9. Червоноглинняний світильник витягнутої форми. Ручка світильника у вигляді виступа, не прокалена. Щиток злегка втоплений і розташований нижче плічок, орнаментований насічкою. Довжина світильника 8 см, висота (разом з ручкою) 3,7 см (рис. 3, 1). Даний екземпляр, очевидно, відноситься до великої групи світильників місцевого виробництва і датується пізньоантичним періодом.

10. Червоноглинняний світильник яйцеподібної форми. Ручка петлеподібна, піднята над щитком світильника. Плічка орнаментовані руб-

чиками, крім них на щитку світильника виявлено дві вдавлені заглибини. На дні світильника знаходилось тавро в вигляді багатопелюсткової розетки і круга. Довжина світильника 7 см, висота 2,1 см (рис. 3, 2). В склепі знайдено ще два фрагменти щитків аналогічних світильників (рис. 3, 3—4). Група так званих «рубчастих» світильників, до якої належать досліджені предмети, датована III—IV ст. н. е.¹²

11. Фрагментований бальзамарій прозорого скла з кулястим корпусом, злегка увігнутим дном і циліндричним горлом, трохи звужується до вінець. Висота посудини 11,5 см (рис. 3, 5). Найбільш ранні посудини цієї форми, з точки зору К. Айсінгс, відносяться до III ст. н. е., але широкого поширення вони набувають протягом III—IV ст. н. е.¹³ Цікаво, що на Боспорі, починаючи з середини III — початку IV ст. н. е., близькі за формою посудини приходять на зміну бальзамаріям невеликих розмірів, які до цього часу були надзвичайно популярні серед населення¹⁴.

Аналіз речей із склепу, відкритого на ділянці херсонеського некрополя, який був розташований на березі Каракинської бухти, показує, що поховання тут відбувались протягом римської епохи. Комплекс речей, що публікується, в деякій мірі доповнює дані розкопок К.К. Коцюшко-Валюжинича і дозволяє розширити уявлення про матеріальну культуру населення Херсонеса в перших століттях нашої ери.

С. Г. РYЖOV, Т. Г. БОРОДИНСКАЯ, О. А. НОВОКРЕЩЕНОВА

Охранные раскопки Херсонесского некрополя в 1981 г.

Резюме

В 1981 г. на западном берегу Каракинской бухты в Херсонесе обследован склеп, анализ вещей которого позволяет датировать его первыми веками нашей эры.

¹ Зубар В. М. Исторія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса // Археологія. — 1978. — Вип. 25. — С. 52.

² Зубар В. М. Склепи з нішами-лежанками з некрополя Херсонеса // Там же. — Вип. 28. — С. 36.

³ Книпович Т. Н. Краснолаковая керамика первых вв. н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 308, рис. 5. 8.

⁴ Книпович Т. Н. Вказ. праця. — С. 317, рис. 11, 6.

⁵ Там же. — С. 303; Силантьева Л. Ф. Краснолаковая керамика из раскопок Илурата // МИА. — 1958. — № 85. — С. 299, 305; Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса I—IV вв. н. э. — Харьков, 1970. — С. 92, рис. 10.

⁶ Кадеев В. И. Вказ. праця. — С. 91, рис. 9, 4—5.

⁷ Гущина И. И. Население сарматского времени в долине р. Бельбек в Крыму // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1974. — Рис. 4, 6.

⁸ Зеест И. Б. Жилые дома древнего Киммерика // КСИИМК. — 1951. — Вып. 37. — С. 192, рис. 63.

⁹ Кадеев В. И. Вказ. праця. — С. 92—97, рис. 12.

¹⁰ Соловоник Э. И. Из истории религиозной жизни в Северопонтийских городах позднеантичного времени // ВДИ. — 1973. — № 1. — С. 70.

¹¹ Сорокина Н. П. Фигурный стеклянный сосуд из Кеп // СА. — 1968. — № 4. — С. 91—93, рис. 4; Rădulescu A. Contribuții la cunoașterea ceramicii Romane de uz comunitar din Dobrugea // Pontica. — 1975. — Т. 8. — S. 336—338, taf. 4, 1—5.

¹² Сорочан С. Б. Про так звані «рубчасті» світильники з Херсонеса // Археологія. — 1981. — Вип. 38. — С. 43—49.

¹³ Isings C. Roman glass from Dated Finds. — Djakarta, 1957. — Р. 121—122, form. 103.

¹⁴ Куніна Н. З., Сорокіна Н. П. Стеклянні бальзамарії Боспора // Тр. ГЭ. — 1972. — Т. 13. — С. 135.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВЭИСК — Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АИУ — Археологические исследования на Украине
АЭС — Археолого-этнографический сборник
ВДИ — Вестник древней истории
ВССА — Вопросы скифо-сарматской археологии
ВХУ — Вісник Харківського університету
ДЧИ — Древности Чечено-Ингушетии
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ИА АН УССР — Институт археологии Академии наук УССР
ИАК — Известия Археологической Комиссии
Изв. ЧИРКМ — Известия Чечено-Ингушского Республиканского краеведческого музея.
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
НА ИА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет археологической комиссии
ПИСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников по археологии СССР
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
Пр. АС — Труды археологического съезда
Пр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея
Уч. зап. ЛГУ — Ученые записки Ленинградского государственного университета
Ф. ВУАК — Фонд Всеукраїнської археологічної комісії
х., хут. — хутор
АМ — Mitteilungen der Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
IDI — Jahrbuch der Deutschen Archäologischen Instituts
IPE — Latyschew B. Inscriptiones antigual orae septentrionalis Ponti Euxini
JRS — The Journal of roman studies
MS — Materialy starožytne
PP — La Parola del Passato. Rivista di studi antichi. Napoli.
PZ — Prähistorische Zeitschrift
RE — Pauly—Wissowa—Kroll. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
SA — Slovenska archeologia

ЗМІСТ

Статті

Вангородська О. Г. Вироби із золота та срібла в культурах енеоліту—бронзи на території України	1
Зубар В. М., Сон Н. О. До питання про політичний статус Тіри середини I ст. н. е.	12
Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток	17
 Гопак В. Д. Технологія ковальської справи у населення Лісостепу в VI—XIII ст. н. е.	36

Публікації та повідомлення

Михайлів Б. Д. Перше подове пізньопалеолітичне місцезнаходження в Північному Приазов'ї	47
Махортіх С. В., Петренко В. А. Новий могильник скіфського часу в Чечено-Інгушетії	52
Козак Д. Н., Мегей В. Ф. Слов'янське поселення Велика Слобода-І на Середньому Дністрі	60
Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі	67
Артеменко І. І., Баран В. Д., Терпиловський Р. В. V Міжнародний конгрес археологів-славістів в м. Києві	79

Охорона археологічних пам'яток

Пелещшин М. А., Михальчишин І. Р. Нові пам'ятки культури шнурової кераміки у верхів'ях Західного Бугу	90
Рижов С. Г., Бородинська Т. Г., Новокрещенова О. О. Охоронні розкопки Херсонеського некрополя в 1981 р.	92
Список скорочень	97

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

<i>Вангородская О. Г.</i> Изделия из золота и серебра в культурах энеолита—бронзы на территории Украины	1
<i>Зубарь В. М., Сон Н. А.</i> К вопросу о политическом статусе Тиры середины I в. н. э.	12
<i>Полин С. В.</i> Хронология раннескифских памятников	17
<i>Гопак В. Д.</i> Технология кузнецкого дела у населения Лесостепи в VI—XIII вв. н. э.	36

Публикации и сообщения

<i>Михайлов Б. Д.</i> Первое подовое позднепалеолитическое местонахождение в Северном Приазовье	47
<i>Махортых С. В., Петренко В. А.</i> Новый могильник скифского времени в Чечено-Ингушетии	52
<i>Козак Д. Н., Мегей В. Ф.</i> Славянское поселение Великая Слобода-I на Среднем Днестре	60
<i>Кучера М. П., Иванченко Л. И.</i> Древнерусская оборонительная линия в Поросье	67
<i>Артеменко И. И., Баран В. Д., Терпиловский Р. В.</i> V Международный конгресс археологов-славистов в г. Киеве	79

Охрана археологических памятников

<i>Пелецкий Н. А., Михальчишин И. Р.</i> Новые памятники культуры шнуровой керамики в верховьях Западного Буга	90
<i>Рыжов С. Г., Бородинская Т. Г., Новокрещенова О. А.</i> Охранные раскопки Херсонского некрополя в 1981 г.	92

Список сокращений

97

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

Сборник научных трудов

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник научных трудов

Основан в 1971 г.

59

(На украинском языке)

Киев Наукова думка 1987

Затверджено до друку вченого радою Інституту археології АН УРСР

Редактор *A. I. Шлаковська*. Художній редактор *C. П. Квітка*.
Технічний редактор *O. M. Капустіна*. Коректори *B. M. Божок,
I. B. Кривошеїна*

ІБ № 8401

Здано до набору 09.01.87. Підп. до друку 22.05.87. БФ 25074. Формат
70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 8,75. Ум. фарбо-відб. 9,1. Обл.-вид. арк. 9,7. Тираж 1000 прим.
Зам. 2527. Ціна 1 крб. 50 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Обласна книжкова друкарня, 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

Адрес редакції

252014 Київ 14, ул. Выдумская, 40
Институт археологии АН УССР.

«НАУКОВА ДУМКА»

Археологія, вип. 59, 1987, 1—100.